

પ્રકાશક :

રસિકલાલ ડા. પરીખ,
ખંભી, ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર,
અમદાવાદ.

[પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦.]

દેશ :

રસિકલાલ અમદાવાદ પરીખ,
અમદાવાદ એનુનિટી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
અમદાવાદ.

“પુરાતત્ત્વ”

(રાંધણ આંકડેવો સામગ્રીના લગભગ ૧૫ ફૂટો જેટલું)

જેમાં ભારતીય ઇતિહાસ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોને સમગ્રતા સ્વતંત્ર રીતે તથા અન્ય ભાષાઓના ઉપયુક્ત વિષયોના રીતે તથા શ્રેયોના અનુવાદ પ્રકારે યો. તાકીદિ નામ નોંધાવે. પ્રથમ અંક સાદ્રપદ-આયિનમાં બહાર પડશે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫)

અમારા તરફથી પ્રકટ થએલાં નવીન પુસ્તકોઃ—

૧. પ્રાચીન સાહિત્ય (સ્વીન્ડનાય દ્વારા વિરચિત) સેન-પેટ્ર કાઉન, પાન ૧૨૫. [અનુવાદકઃ મહાદેવ હરિભાઈ દેશમુ, તથા નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ] જેમાં રામાયણ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુંતલ, કાદમ્બરી-ચિત્ર, ધમ્મપદ વગેરે પ્રસિદ્ધ શ્રેયો ઉપરના અર્થાત્મક ભંગાળી રીતેનો અનુવાદ કરેલો છે. કી. ૦-૧૨-૦

૨. પાલોપાઠાવલી, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રાયશ્ચિક્ર શ્રેય. ડેમી આડપેટ, પાન ૧૧૬. કી. ૦-૧૪-૦

૩. પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃત ભાષામાં પ્રાચીન વાર્તાઓનો સંગ્રહઃ પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી. ડેમી આડપેટ, પાન ૧૦૬. કી. ૦-૧૨-૦

૪. ઉપનિષદપાઠાવલી, સંપાદક રત્નાત્રેય બાલકૃષ્ણ કામેશ્વર. ઉપનિષદોના મૂળભૂત રસપદ તથા ઉપદેશાત્મક ભાગોનો સંગ્રહઃ પ્રસ્તાવના, ગૂજરાતી ટિપ્પણ, કદિન શબ્દોના કોષ સાથે. ડેમી આડપેટ, પાન ૧૦૦. કી. ૦-૧૨-૦

૫. જિનચરિત, સંપાદક મુનિ જિનવિજય. આ પ્રાચીન શ્રેયમાં સુલસિત પાલી પદ્યમાં મહાત્મા મોતમ જુદનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે. પ્રસ્તાવના, શબ્દકોષ સાથે. (છપાય છે.)

૬. જુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ, આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ જોદ્ધ વિદ્વાન શ્રી. ધર્માનંદ કોસખીએ લખેલું છે. આ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ છે. તેમાં જુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ, જુદ્ધનું જીવનચરિત્ર, તથા ઉપદેશ એમ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. જોદ્ધધર્મના વિષયમાં આ શ્રેય અતિ ઉપયોગી છે. (થોડા વખતમાં બહાર પડશે.)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,

એવીસ થીન, અમદાવાદ.

2014年10月11日

日期	姓名	性别	年龄	职业	住址	联系电话
2014.10.11	张三	男	35	教师	北京市海淀区中关村大街100号	13910123456
2014.10.11	李四	女	28	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	13801012345
2014.10.11	王五	男	45	工程师	上海市浦东新区世纪大道100号	13621012345
2014.10.11	赵六	女	30	会计	广东省广州市天河区珠江新城100号	13530123456
2014.10.11	孙七	男	25	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	13440123456
2014.10.11	周八	女	38	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	13350123456
2014.10.11	吴九	男	40	律师	北京市西城区金融大街100号	13260123456
2014.10.11	郑十	女	32	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	13170123456
2014.10.11	冯十一	男	22	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	13080123456
2014.10.11	陈十二	女	33	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	12990123456
2014.10.11	林十三	男	42	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	12800123456
2014.10.11	黄十四	女	27	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	12710123456
2014.10.11	周十五	男	36	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	12620123456
2014.10.11	吴十六	女	29	教师	北京市海淀区中关村大街100号	12530123456
2014.10.11	郑十七	男	41	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	12440123456
2014.10.11	冯十八	女	34	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	12350123456
2014.10.11	陈十九	男	26	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	12260123456
2014.10.11	林二十	女	37	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	12170123456
2014.10.11	黄二十一	男	43	律师	北京市西城区金融大街100号	12080123456
2014.10.11	周二十二	女	31	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	11990123456
2014.10.11	吴二十三	男	23	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	11800123456
2014.10.11	郑二十四	女	39	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	11710123456
2014.10.11	冯二十五	男	44	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	11620123456
2014.10.11	陈二十六	女	28	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	11530123456
2014.10.11	林二十七	男	35	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	11440123456
2014.10.11	黄二十八	女	30	教师	北京市海淀区中关村大街100号	11350123456
2014.10.11	周二十九	男	46	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	11260123456
2014.10.11	吴三十	女	32	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	11170123456
2014.10.11	郑三十一	男	24	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	11080123456
2014.10.11	冯三十二	女	36	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	10990123456
2014.10.11	陈三十三	男	47	律师	北京市西城区金融大街100号	10800123456
2014.10.11	林三十四	女	29	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	10710123456
2014.10.11	黄三十五	男	33	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	10620123456
2014.10.11	周三十六	女	40	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	10530123456
2014.10.11	吴三十七	男	48	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	10440123456
2014.10.11	郑三十八	女	31	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	10350123456
2014.10.11	冯三十九	男	37	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	10260123456
2014.10.11	陈四十	女	34	教师	北京市海淀区中关村大街100号	10170123456
2014.10.11	林四十一	男	49	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	10080123456
2014.10.11	黄四十二	女	35	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	09990123456
2014.10.11	周四十三	男	25	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	09800123456
2014.10.11	吴四十四	女	38	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	09710123456
2014.10.11	郑四十五	男	45	律师	北京市西城区金融大街100号	09620123456
2014.10.11	冯四十六	女	30	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	09530123456
2014.10.11	陈四十七	男	32	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	09440123456
2014.10.11	林四十八	女	41	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	09350123456
2014.10.11	黄四十九	男	49	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	09260123456
2014.10.11	周五十	女	33	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	09170123456
2014.10.11	吴五十一	男	39	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	09080123456
2014.10.11	郑五十二	女	36	教师	北京市海淀区中关村大街100号	08990123456
2014.10.11	冯五十三	男	42	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	08800123456
2014.10.11	陈五十四	女	34	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	08710123456
2014.10.11	林五十五	男	26	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	08620123456
2014.10.11	黄五十六	女	37	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	08530123456
2014.10.11	周五十七	男	43	律师	北京市西城区金融大街100号	08440123456
2014.10.11	吴五十八	女	31	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	08350123456
2014.10.11	郑五十九	男	35	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	08260123456
2014.10.11	冯六十	女	44	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	08170123456
2014.10.11	陈六十一	男	50	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	08080123456
2014.10.11	林六十二	女	32	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	07990123456
2014.10.11	黄六十三	男	40	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	07800123456
2014.10.11	周六十四	女	38	教师	北京市海淀区中关村大街100号	07710123456
2014.10.11	吴六十五	男	46	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	07620123456
2014.10.11	郑六十六	女	35	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	07530123456
2014.10.11	冯六十七	男	27	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	07440123456
2014.10.11	陈六十八	女	39	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	07350123456
2014.10.11	林六十九	男	47	律师	北京市西城区金融大街100号	07260123456
2014.10.11	黄七十	女	33	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	07170123456
2014.10.11	周六十一	男	36	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	07080123456
2014.10.11	吴七十一	女	45	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	06990123456
2014.10.11	郑七十二	男	51	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	06800123456
2014.10.11	冯七十三	女	34	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	06710123456
2014.10.11	陈七十四	男	41	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	06620123456
2014.10.11	林七十五	女	39	教师	北京市海淀区中关村大街100号	06530123456
2014.10.11	黄七十六	男	48	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	06440123456
2014.10.11	周六十七	女	37	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	06350123456
2014.10.11	吴七十七	男	28	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	06260123456
2014.10.11	郑七十八	女	40	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	06170123456
2014.10.11	冯七十九	男	49	律师	北京市西城区金融大街100号	06080123456
2014.10.11	陈八十	女	35	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	05990123456
2014.10.11	林八十一	男	38	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	05800123456
2014.10.11	黄八十二	女	46	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	05710123456
2014.10.11	周日三	男	52	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	05620123456
2014.10.11	吴八十三	女	36	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	05530123456
2014.10.11	郑八十四	男	43	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	05440123456
2014.10.11	冯八十五	女	41	教师	北京市海淀区中关村大街100号	05350123456
2014.10.11	陈八十六	男	50	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	05260123456
2014.10.11	林八十七	女	39	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	05170123456
2014.10.11	黄八十八	男	30	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	05080123456
2014.10.11	周六十九	女	42	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	04990123456
2014.10.11	吴八十九	男	51	律师	北京市西城区金融大街100号	04800123456
2014.10.11	郑九十	女	37	护士	广东省深圳市南山区科技园100号	04710123456
2014.10.11	冯九十一	男	40	程序员	北京市海淀区中关村大街100号	04620123456
2014.10.11	陈九十二	女	48	销售	上海市浦东新区世纪大道100号	04530123456
2014.10.11	林九十三	男	53	教授	北京市昌平区回龙观镇100号	04440123456
2014.10.11	黄九十四	女	38	设计师	浙江省杭州市西湖区文三路100号	04350123456
2014.10.11	周六十五	男	44	工程师	广东省广州市天河区珠江新城100号	04260123456
2014.10.11	吴九十五	女	42	教师	北京市海淀区中关村大街100号	04170123456
2014.10.11	郑九十六	男	52	医生	北京市朝阳区三里屯路5号	04080123456
2014.10.11	冯九十七	女	41	会计	上海市浦东新区世纪大道100号	03990123456
2014.10.11	陈九十八	男	32	学生	北京市昌平区回龙观镇100号	03800123456
2014.10.11	林九十九	女	44	经理	浙江省杭州市西湖区文三路100号	03710123456
2014.10.11	黄一百	男	54	律师	北京市西城区金融大街100号	03620123456

મુખ્ય ભૂતોનું શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ. અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬ જાતાઃ	જાતા
૧	૧૮ દેવચન્દુ	દેવચન્દુ
૮	૧૩ હજી	તે હજી
૧૩	૧૬ અનેક	અનેક
૩૬	૨૩ મહાકાવ્યનું	મહાકાવ્યનું
૩૭	૪ રીકરાઓએ	દીકરાઓએ
૪૧	૬ શક્તિધરાપત્રઃ	શક્તિધરોપત્રઃ
૫૧	૪ અમર્વેળા-	અમર્વેળી-
૫૬	૨૫ વૈસ્વને	વૈસ્વનો
૬૪	૨૫ ચાએ	ચાએ
૬૬	૧૭ પ્રસંગે	સમયે
૬૮	૧૭ 'સામાન્ય રીતે' ૫૭૧ ઉપરે	'સમ સમયે'
૭૫	૭ અધિકારી	અનધિકારી
૮૮	૧૬ હસધ્યક્ષ	હસધ્યક્ષ
૯૪	૨૬ રાજસભા	રાજસભા
૧૦૩	૧ સાધનાના	સાધનોના
૧૦૮	૮ આધ્યમિક	માધ્યમિક
૧૧૭	૧૪ અમ	અને
૧૨૧	૧૬ દુષ્પાઠવાતોથી	દુષ્પાઠવાતોથી
૧૩૪	૨૬ ક્ષયા	ક્ષયો
૧૪૨	૧૮ $\sqrt{૧૫૦} \sqrt{૨૪}$	$\sqrt{૨૪}$
૧૪૭	૨૮ સમ્મતિ	સમ્મતે
૧૪૮	૧૭ પ્લુજ	પ્લુજ
૧૮૮	૨ હાર્દિક	હાર્દિક

પુરાતત્વ સંશોધનનો પૂર્વ ઇતિહાસ

મુનિ જિનવિજય

(બૃજરાજ મહાવિદ્યાલય, જાલજી પુરિમા, સંવત ૧૯૭૭)

પુરાતત્વ એ એક સંસ્કૃત શબ્દ છે. સામાન્ય રીતે ઉદ્દેશમાં લેને " એન્ટીકીટીઝ " (Antiquities) છે. તે અર્થમાં આ શબ્દ રાજવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્વ એટલે પુરાતન-જૂનું-પુરાણ; અને સંશોધન એટલે શોધખોળ. જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવી તે પુરાતત્વ સંશોધન કહેવાય. દિંદુસ્તાનની જૂની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાની શરૂઆત ત્યારથી થઈ અને ઠંઠ ઠંઠ સંસ્થાઓએ તથા ઠંઠ ઠંઠ વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં વિશેષ કામ લીધું તેનું કારણ દિજર્મન દરાવવાનો આગમન આ મારા વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય હેતુ છે.

મનુષ્ય એક વિશેષ જુદિયાતી પ્રાણી છે. તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાનો અથવા જાણવાની ક્ષમતા હોવાનો તેનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. આત્માનું અમરત્વ માનવારા દરેક આસ્તિક મનુષ્યના મતે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં તેના પૂર્વસંચિત સંસ્કારો પ્રમાણે ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં જાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે. મનુષ્ય પ્રાણી જે સર્વ પ્રાણીઓમાં ક્ષેત્ર મનાય છે તેનું કારણ એ છે કે ખીજી જીવજનિઓ કરતાં મનુષ્ય જાતિમાં જાનનો વિકાસ સર્વાધિક થયેલો છે. જાનના વિકાસ અથવા પ્રસારનું મુખ્ય સાધન વાણી એટલે બધું છે; અને એ વાણીનું વ્યક્ત સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્યજાતિમાં જ ખીલેલું છે. તેથી ખીજા બધા દેહધારી જીવજાતિઓ કરતાં મનુષ્યજાતિમાં જાનનો વિશેષ વિકાસ થાય તે સ્વાભાવિક છે. મનુષ્ય જાતિમાં પણ વ્યક્તિગત પૂર્વસંચિતાનુસાર જાનના વિકાસનું અગ્રમિત તારનમ્બ રહેલું છે. સંસારમાં એવા પણ મનુષ્યો દર્શિતોયઃ થાય છે કે જેમનામાં જાનસંચિતો લગભગ એક અભાવ જ હોય છે અને જેઓ મનુષ્યરૂપમાં પણ સાક્ષાત અનુદ પડી જેવા હોય છે. ખીજા બાજુએ એવા પણ મનુષ્યો દર્શન થાય છે કે જેમનામાં જાનસંચિત અપ્રમેયરૂપે ખીલેલી હોય જેઓ પૂર્ણ પ્રબુદ્ધ

મહુણ છે. પ્રાચીન ભારતવાસીઓના મેઢા બાગનો તો એવો પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, કે એ ગાનસજ્જિ કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં એટલે સુધી સંપૂર્ણ ખીલેલી હોય છે અથવા ખીલી શકે છે કે જેથી તે જગતના સમસ્ત પદાર્થોનું સંપૂર્ણ ગાન મેળવી શકે છે; વિષની દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એવી એક પણ વસ્તુ કે બાબત તેનાથી અજ્ઞાત હોતી નથી. આવી વ્યક્તિને આર્યો સર્વગ્ના નામે ઓળખે છે. આર્યોની આ મેઢા બાગની થકા પ્રમાણે આવી કોઈ યથાર્થ સર્વગ્ન વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે કે નહિ એ એક પ્રાચીનકાળથી જ મેઢા વિવાદ-મસ્ત વિષય થઈ પડ્યો છે. અને સર્વગ્ના અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વના વિષયમાં આજ સુધીમાં અસંખ્ય વિદ્વાનોએ અનંત સંઘા-સમાધાનો કર્યાં છે. પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે નરી આખે જોઈ શકાય એવા સર્વગ્ન અસ્તિત્વ સાબીત કરનાર તો કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજ સુધીમાં ચિકિત્સક સંસાર આગળ રજુ કરવામાં આવ્યું નથી. અસ્તુ. એ “સર્વગ્ન” ના વિષયમાં ગમે તેમ હો, પણ એટલી બાબત તો ચોક્કસ છે કે કોઈ કોઈ મનુષ્ય વ્યક્તિમાં ગાનસજ્જિનો એટલો બધો વિકાસ અને પ્રકર્ય થયેલો પ્રત્યક્ષ જોવાયો છે અને જોવાય છે કે જેનું માથે હાલતું બીજાના માટે અશક્ય છે. સજ્જિતાશ્વની બીકને લીધે આપણે એવી પ્રતુદ્ધ વ્યક્તિને જો સંજ્ઞા ન કરી શકીએ તો પણ બહુજ-અનર્થક તો અવશ્ય કરી શકીએ છીએ. એવી એક બહુજ વ્યક્તિની ગાનસજ્જિની ગુજવામાં બીજા સાધારણ એવા લાખો કરોડો મનુષ્યોની એકત્રિત ગાનસજ્જિ પણ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી.

ઇતિહાસ-અત્રિત કાલથી સંસારમાં આવી અસંખ્ય અન-ધ્યક્ષ વ્યક્તિઓ હતી થતી આવી છે, અને જગતને તેઓ પોતાની એ અમાધ ગાનસજ્જિનો અમૂલ્ય વારનો માંપતી રહી છે. છતાં મનુષ્ય જાતિએ જગતના વિષયમાં દજી બહુ જ અધ્ય જાણ્યું છે. જમ્મ અધાપિ એતુ ને એતુ જ અગમ્ય અને અજેય છે. જગતની બીજી અનંત વસ્તુઓને તો બાબુએ મૂકીએ પણ મનુષ્ય જાતિએ પોતાના વિષયમાં જ દજી કેટલું જાણ્યું છે? જેવી રીતે માનવી સર્જનના પ્રથમ નિર્દેશક અને સંસારના સાદિત્વના આદિમ મંથ જગદેશ્વરના કારિઓ મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસને અનુવર્તીને પૂજના દત્તા કે

કો દર્શન યયમ જાયમાનમ્ ?

‘મોંધી પ્રથમ હાથમ થનારને કોણે જોયો છે ?’ તેવી જ રીતે આજે લીમળી સનાહીના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ હજી એ જ પ્રથમ પૂછી રહ્યા છે. જેવી રીતે જગતના આદર્ભાવના વિવિધમાં સત્ સુખીન નાસ-હીમ મુખનો દેશિના મદરિ જાણવા છામતો દનો કે

યો અદ્વા વેદ ક રહ પ્રયોગન

શુભ આ જ્ઞાતાઃ કુલ દર્શ વિમૃષ્ટિઃ ।

‘આ જગતનો પસારો ક્યાંથી આવ્યો છે-અને ક્યાંથી નીકળ્યો છે, એ કોણ જાણે છે ? અને કોણ જાણે છે ?’ તેવી જ રીતે આજના આ કલિયુગનો તત્ત્વજ્ઞાન પણ હજી તે જ પ્રથમો હજાર જાણવા નકપી રહે છે. જે કે આવી રીતે જગત-નત્ત જનુ મૂલ અને અમમ્મ છે; મૂલજાની બાજુ દરિ અમો દરે છે તેમ એ ‘ખરેખર’ ‘અધારો કુઓ’ છે અને એનો ભેદ પાઈ કોઈ મુઓ નથી. છતાં માનવી છતાસા અને જ્ઞાનદક્ષિએ એ ‘અધારો કુઓ’ નામે કેટલાક ખડકો ખોળી દાવાનો બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કુઓના ઉડા પાણી ઉપર ધરી વળેલી નીચી સેવાજને ક્યાં ત્યાંથી ખસેડી એના જગતોનો આસ્વાદ મેળવવા મોટી આપત્તિઓ ઉઠાવી છે. મૂલતર અને મૂલતમ જાણતા એ જગતનાંએ કંઈ કંઈ રૂપોને મનુષ્યે આગળ્યાં છે.

સહિના સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે મેત્રાસાની મોસમમાં આ-કાશ ઉપર ચડી આવતાં વાદળાં અને તેમાં થતી મર્જના તથા વિજ-ળોએને જોઈને જેમ આપણા વેદકાલીન પૂર્વજો મહા બચબીન થના હતા અને કુદરતના એ ઉપચોગી દાર્બને પણ મોટી આરત રૂપે માનતા હતા તેમ આજે આપણે માનતા નથી. પોતાની અસાવધાનતાને લીધે જેમતેમ પ્રજ્ઞાભેદા અસિમા બરમ થઈ જતી પોતાની પર્લકુટિઓને જોઈને, કોઈ રાક્ષસ કે દેવ પોતાના ઉપર કુપિત થઈ આ અસિમા રૂપે આવેલો છે એમ સમજી તેની આગળ ફરથી ઉભા ઉભા હાથ જોડી જેમ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી. વાયુના વેગથી ઉડી જતા ક્રુપકા અને ધાસના દગલા-ઓને જોઈને જેમ તેઓ તેને કોઈ મોટો અદૃષ્ટ ચોર સમજી દિવ પાસે તેને શિડા કરાવવા માટે ઇન્દ્રની વિવિધ પ્રાર્થનાઓ કરતા તેમ આજે આપણે કરતા નથી. આપણા પૂર્વજો અને આપણામાં થયેલા આ ફેરારતું કારણ શું છે ? વેદકાલીન આપો પછી તેમની સંતતિએ

કોઈ કુદરતનાં એ કુદરતોની કેટલીક સીધાંબોં તે જ તેનાં કાજ છે. વિષના રદખાતે સમજવા માટે જેમ જેમ પાઠવતાં મનુષ્યે ત્યાં જ જુદાં જુદાં વિચાર કરતાં મવા તેમ તેમ તેમને સજિના એ માનવાનું નિયમો સમજવા મવા, તેઓએ મેલતા સ્વરૂપને માન્યું, અમિતા સ્વનામને ઓળખ્યો, વાયુની પ્રકૃતિને પહેચાણી, અને ગેસી, પગડી નિર્મિત અને નિર્ધિન થવાના કૃપાને મેલ્યા. તેનાથી પણ અત્યંત વધી આધુનિક યુગના મનુષ્ય પ્રાણીએ કુદરતની એ રાજ્યનાં કૃતિઓના અતર મંત્રને સમજી, તેમને કાનૂમ આપી, તેમની પાર્શ્વથી કેમ કેમ સનો દેતા માનતા છે તે આજે પ્રત્યક્ષ જોઈ અને અનુભવી રજા હોય.

[illegible]

પર્યાય અને વિસ્તૃત હોય તેટલું જ આપણું જીવનશીલન માન્ય પણ
 પર્યાય અને વિસ્તૃત હોય તે, એ સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ છે. આપણા કમ-
 નસીએ આપણા પૂર્વજોએ રચેલો આપણા દેશનો પર્યાય કે વિસ્તૃત
 ઇતિહાસ ઉપજાવ્યો નથી. જગતની બીજી પ્રાચીન પ્રજાઓને તેમના
 દેશોના વિરમમાં જેટલો પ્રાચીન તથા વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળી આવે
 છે તેટલો આપણા આ વિશ્વજન આપણાં પૂર્વજોના ઇતિહાસ મળી આવતો
 નથી. પ્રાચીન અને વિસ્તૃત ઇતિહાસ તો વાલ્યુએ રહ્યો પરંતુ આ-
 પણા માટે તો આપણી પદેસારી ત્રીજી પેઢીના ૫ ઇતિહાસ બહુ
 દુર્લભ છે. વર્તમાન સત્તાપદી પહેલાની સત્તાપદીનો ૪૫૫ પૂરો જણાવતો
 આપણે જાણ્યો નથી. અધિક તો શું, જે રાષ્ટ્રીય રાજ અને સંવ-
 ત્તો આપણા પૂર્વજોએ અનેક સંકટોમાંથી ઉપાયો કરતા આવ્યા છે
 અને તેના આધાર ઉપર આપણી આખી મધ્યકાલીન કાલગણના
 અવલંબેલી છે, તેના પ્રવર્તક રાજ્ય છે એ હજી પણ અજાણ કે અનિ-
 ચિત્ત છે. આવી સ્થિતિમાં પુરાતત્ત્વસંશોધન એ જ આપણા ઇતિ-
 હાસના નિર્માણનો પાયો છે. આપણો ઇતિહાસ જૂની પુરાણી વસ્તુ-
 ઓની શોધખોળ કરીને તેના ઉપરથી નીકળતાં પરિણામો ઉપર
 રચાયેલો છે અને રચાવાનો છે. એમ તો સાધારણ રીતે જુનીઆના
 દરેક પ્રાચીન પ્રદેશની પુરાણન પરિસ્થિતિ કે જેનું દર્શન ઇતિહાસ-
 રૂપી દરદર્શક ચંદ્રથી પણ થઈ શકતું નથી, તેને જાણવા માટે જૂની
 પુરાણી વસ્તુઓ જ આધારજૂત હોય છે; પરંતુ ભારતવર્ષને માટે તો
 આપણા જ-અદિવસથીજ લઈને ઠેક યુગની આદિ મુખીની પરિસ્થિતિ
 જાણવા માટે બધો આધાર જૂની પુરાણી વસ્તુઓ ઉપર જ રાખવો
 પડે છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ
 તેવો ઇતિહાસ તો ભારતવાસીઓએ નાનો મોટો એક પણ લખેલો
 નથી; અથવા તો, છેવટે તે મળતો નથી. ઇતિહાસ નિર્માણમાં કામ
 આવે તેવી જૂની પુરાણી વસ્તુઓમાં જૂના મંથો, ચિલાકોઓ,
 તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ તથા ધાતુપાત્રો, મદિરો, મસ્જિદો,
 જાસાલો, કીર્તિસ્તંભો અને તેવા બીજાં મકાનો અથવા ખડેરો
 વિગેરે મળ્યા છે. આપણા પૂર્વજોએ ઇતિહાસના સ્વતંત્ર મંથો તો
 નિર્માણ નથી કર્યા પરંતુ ઇતિહાસના સાધનો તો ધણાજ નિર્માણ
 કર્યા છે એમાં શંકા નથી. પણ આપણે તો એ પણ જાણ્યો ન
 હતા કે પછી જાણવાની દરકાર રાખતા ન હતા કે આ સાધનોની

શી રીતે ડાહ્યરીખ દરી તેમંયી આપજો ઇતિદાસ ઉપજવી કાડીએ.
એ પાડ આપજોને પશ્ચિમવાસીઓએ શીખવ્યો છે. કેવળ પાડ ન શી-
ખવ્યો છે એમ નથી, પરંતુ અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો વેડી અને પરિશ્રમે
સહ તેમજે આપજો માટે ઇતિદાસના અનેક અધ્યાયો પશુ તૈયાર
ક્યાં છે. અને એ માટે આપજો હમેશાં તેમના કૃતજ ન રહેવું જોઈએ.
આપજો આનુષંગિક કડી હવે હું મારા વ્યાખ્યાનનઃ મુખ્ય પ્રતિપાદ
વિષય ઉપર આવું છું.

જીમ મેં શારંભમાં જણાવ્યું છે કે મનુષ્ય એ વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી, જ્ઞાનવાન પ્રાણી છે તેથી દરેક વસ્તુના સ્વરૂપને ત્રિશોધપણે જાણવાની શક્તિ તેનામાં આભારિક જ રહેલી છે. તેમાં વળી જે મનુષ્યો સાંધારણ મનુષ્યો કરતાં વધારે જ્ઞાનવાન હોય છે તેમનામાં એ શક્તિના પાણી ઘાંટક પ્રમાણમાં હોય છે. એવા મનુષ્યોને જ્યારે કોઈ અન્ય અપરિચિત પ્રદેશનો અથવા માનવ સમાજનો નવીન સમાગમ થાય છે ત્યારે તેમને ધર્મ, સમાજ, હિન્દુસ્તાન આદિના વિષયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા રૂપમાં થાય છે. આ જ્ઞાન-પિપાસાથી પ્રેરિત થઈ તે મનુષ્ય ને જાતજાતી શોધખોળમાં પડે છે. એ અપરિચિત પ્રદેશનો ખાસ શોધ છે તેના જ્ઞાનના દારૂને તથા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના કડી પેટાના પગલુઓને પે.તે મેળવેલા નવીન જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે પે.તે ન.દ.મ. ને તથા જ્ઞાનમંડળને જુનારવાનો ફાવડ કરે છે. મ.વ.સ. ને તથા કમ.કે. પેટપૂર્ણ કરવા અર્થે આરેપા કમિટી આ ઇ.વ.સ.ને આ.વ.સ.ના હિન્દુસ્તાનના શોધખોળોમાં મુખ્ય કૃત્રિમ હતા.

ઇ. સ. ૧૧૪૭ માં હાલના કાશ્મીરના રાજાના પ્રતિદ
 બુદ્ધ પંડિતો પૂજારી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. આ
 દરમિયાન હાલના કાશ્મીરના રાજા, કાશ્મીર અને હિમાચલ
 રાજાની સરનામો કરી દીધો, ૧૩૭૨ માં નવાબના નવાબ પાનેપી
 ધણીએ અધિકાર લેવામાં આવ્યા અને પછી ૧૭૨૨ એલે ૧૭૭૨ માં
 નવાબને સમૂહને, હાલના દરમિયાન કાશ્મીરના રાજાને નિયુક્ત કરી
 દીધો. અહીંના મહારાજાએ નવાબને કાશ્મીરના રાજાને
 રાજાના પદ, સમગ્ર અધિકારો, રાજાના રાજા કરે. જે રાજા
 સમૂહે આપ્યો દરમિયાન તેને કરે. નાદિ પદ અમલમાં રાખ્યા મેળના
 હાલ અને હાલના નાદિ પદ અમલમાં રાખ્યા તેઓ પચાસી

પડ્યા હતા, તે જ દેહની અમૂલ્ય જ્ઞાનગ્રંથોનું મેજવવાનો પણ પ્રયત્ન
 હોય કેટલાક વિદ્વાન અંગ્રેજોને થઈ આવ્યો. જે કેટલાક વિદ્યાર્થી
 અંગ્રેજો કેપની તરફથી બારનનું સાસનદાર્ય સ્વિકારવા માટે નિયુક્ત
 થયા, ધણું કરીને, તેઓ જ આ દાર્શનિક અભેસર બન્યા હતા. જે કે
 પાછળથી તો, કાંસ બને જર્મનીના વિદ્વાનોએ જ ભારતીય પુરાત-
 ત્વમાં મદત્વનાં કામો કર્યાં હતાં અને ભારતીય સાહિત્યની તેમણે જ
 વધારે મેળા કરી હતી, તો પણ આ દાર્શનો પ્રારંભ કરવાનો પહેલો
 યશ તો અંગ્રેજોને જ છે. સૌથી પહેલાં સર લીલીયમ બેન્સે આ
 દાર્શની મંગલમય શરૂઆત કરી હતી. ચાર્લ્સ સાહિત્યના સંશોધન
 કાર્ય સાથે સર બેન્સનું નામ સદાયે માટે બોધપાત્ર રહેશે, સર બેન્સ
 ભારતીયોના મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ હતા; અને તેથી તેમને સંસ્કૃત શી-
 ખવામાં ધણી આકર્ષણો નહીં હતા. આદ્યજ્ઞોના દરેકપણને લીધે તેમને
 પોતાનું સંસ્કૃત અધ્યયન માત્ર કરવામાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડી
 હતી તેનું સ્મરણ વર્ણન તેમના જીવનચરિત્રમાં આપેલું છે. આખરે
 તેઓ આ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર થયા અને અપેક્ષિત સંસ્કૃત જ્ઞાન
 મેળવ્યા બાદ તુરંત તેમણે ઇતિહાસ અને મનુસ્મૃતિનો ઉમેરો અનુ-
 વાદ પ્રકટ કર્યો. તેમના આ અનુવાદો બેઠાં ભારતીય સભ્યતાનું જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત કરવા માટે યુરોપના વિદ્વાનોમાં પડ્વી જિજ્ઞાસા વૃત્તિનું ધણું
 પ્રજ્વળ આવી જતું હતું. સાહિત્ય નિર્માણ કરી રહ્યા છે તે પ્રજ્વળો
 જ્ઞાનભાગ કેટલો બધો બધા દરેકે તે જાણવાની આકાંક્ષા ત્યાંના લો-
 કેમાં ખૂબ જાગી. સને ૧૮૭૮ ના જન્યુઆરીની ૧૫ મી તારીખે
 તત્કાલીન મર્ચન્ટ જનરલ વૉરન હેલ્થીંગ્સની સલામતાથી, એશિયા
 ખંડના ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, ધર્મ, સમાજ, વિજ્ઞાન આદિ
 બધા વિષયોની સોધખોળ કરવા માટે સર લીલીયમ બેન્સે એશિયા-
 ટિક સોસાયટી નામની સંસ્થાની મુખ સ્થાપના કરી. એ સંસ્થાની
 સ્થાપના સાથે જ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અન્વેષણનો અમર આ-
 રંભ થયો એમ આપણે ઉપકાર સાથે સ્પષ્ટપણે કમુવ્ય કરવું બેઠાં.
 તે પહેલાં આપણું ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલું અલ્પ અને નિર્મૂલ હતું
 તે એક બોજપ્રજાપ જેવા લોકપ્રિય નિર્મથના વાચનથી જ જણાઈ
 આવે છે. એ પ્રજાપમાં ઇતિહાસ, જાત, માધ આદિ બોજથી અ-
 નેક ઇલાખીઓ પહેલાં અને જુદા જુદા વખતે ઘણા મરેલા કવિ-
 ઓને પણ બોજના દરવાજી કવિઓ તરીકે વર્ણવી જમાને એક જ

દરબારમાં લાવી બેસાડવા છે; તેમ જ સિંહુરાજ કે જે વાકપતિરાજના મૃત્યુ પછી તેના રાજ્યનો સ્વામી બન્યો હતો, તેને બદલે એ પ્રમુખ-લેખકે વાકપતિરાજને સિંહુરાજની ગાદીએ બેસાડી બાપને દીકરો બનાવી મૂક્યો છે. અ્યારે ભોજ જેવા પ્રસિદ્ધ રાજાના ઇતિહાસ લેખકને પણ તેના વંશ અને સમયના વિષયમાં આટલી બધી અજ્ઞાનતા હતી તો પછી સર્વ સાધારણની અજ્ઞાનતાના વિષયમાં તો કેહેવુંજ શું? અરોહ જેવા પ્રતાપી સમ્રાટની તો લોકોને સામાન્ય દૃષ્ટના પણ ન હતી. જોકે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ધણાક પુસ્તકો અને ખીજાં સાધનો મુસલમાનોના જમાનામાં નષ્ટ થઈ ગયા હતા; તોપણ બૌદ્ધ-શાલીન અનેક સ્તૂપ, સ્તંભ, મંદિર, ગુફા, જલાયુષ આદિ રચાનો, ધાતુ અને પાયાણીની દેવી દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને ખડકો, શિલાઓ તાત્રપત્રો ક્રિસ્ટાદિ ઉપર કોનરેટા અસંખ્ય લેખો કે જે ઇતિહાસના ખરાં અને મુખ્ય સાધનો મનાય છે, હજીએ અસંખ્ય વિદ્યમાન હતા; તેથી તેમના કુપરથી જે ઇતિહાસ તારવી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોત તો આજની માફક તે સમયમાં પણ આપણા ઇતિહાસના ધણાક અધ્યાયો રચી શકાયા હોત, પરંતુ તેમના તરફ કોઈની દૃષ્ટિ જ મર્યાદા ન હતી; અને પાછળથી તો જેમ જેમ દેશમાં અરાજકતા અને અજ્ઞાનતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ લોકો પ્રાચીન કાળની કિંમિ અને તેની સાથે સ્મૃતિને પણ ભૂલવા ગયા અને એ રીતે સાધનોની હવાની દોવા છતાં પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયેલ નહિ.

ઇ. સ. ૧૩૫૧ માં દિલ્હીના સુલતાન શીરાજસાહ તુગલકે ટેવરા અને મેરઠથી અસીકના લેખવાળા એ મોટા સ્તંભો ધણા ઉતારાડ અને પરિવ્રજા સાથે દિલ્હીમાં અમુકવાડ હતા; (જેમાનો એક શીરાજસાહના દરવાજા અને બીજો 'કુલક ચિહ્ન' પાસે જોવા કરેલો છે). એ સ્તંભો ઉપર ખેદિલા લેખોમાં શું લખેલું છે તે જાણવા માટે એ જાદુયાદે ધણી મહેનત કરી અને ઘણાં દિવસોને બોલાવી તે વાંચવા માટે નહિ, અને તેથી અત્યંત બેચેન થઈ ગયા. અકબર જાદુયાદને જણાવતા હતા પરંતુ કોઈક સિધ્ધિએ

જૂનાં શિક્ષાલેખો અથવા તામ્રપત્રો મળી આવના સારે ભેટો તેમના વિવરમાં વિવિધ કથનાઓ કરતાં હોય તેને સિદ્ધિપાત્ર ધર્મ કહેવા, કેમ તેને દેવતાનો લખેલો મંત્ર માનવા, અને કેમ તેને જ્યાંએ જમીનમાં દાટવા પત્તની મેંધ સમજતા. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે લોકોને એવા શિક્ષા લેખો કે તામ્રપત્રોની કાંઈપણ કિંમત જણાતી ન હતી. બાગેશ્વ તરફ જૂનાં મંદિરો આદિના શિક્ષાલેખોને તોડી ફોડી ભાંગે સાધારણ ખત્તરોને કેમકે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો, માટે તેમને પગ-થીઆઓમાં ચઢી દેવામાં આવના અને ક્ષત્રિ બાંગ અને મટણી વાટવા માટે કામમાં લેવાના અનેક જૂનાં તામ્રપત્રો તાંબાના ભાવે કંસારોને ભાંગે વેચવામાં આવતાં અને કંસારોએ તેમને માગી-કુકળી તેમાંથી નવાં વાસણો તૈયાર કરતા. લોકોની એ અજ્ઞાનતા હજી પણ આપુ છે. મેં મારા કમળ દરમ્યાન અનેક શિક્ષાલેખોની આવી આવી કુકળીઓ થયેલી જોઈ છે. અનેક જૈનમંદિરોમાંના શિક્ષાલેખો ઉપર ગોટાડો કાઢી જૂનો મેં મારા હાથે ઉખેરેલો છે. ચાર વર્ષ ઉપર મુંબઈમાં એક આદમજી, જે ખંભાતની પાસેના એક મામણમાં રહેતો હતો તે મજા ચાર તામ્રપત્રો લઈને મારી પાસે આવ્યો હતો. તેની જમીન સંબંધે સરકારમાં કેમ કેસ ચાલતો હતો, તેથી પોતાના ઘરમાં પડી રહેલા એ તાંબાપત્રમાં પોતાની જમીન માટે કંઈ લખેલું હતું એમ કહી તે વંચાવવા મારી પાસે લાવ્યો હતો. તેમના એક પત્રની વચ્ચેવચ્ચથી બે હથેલી બાસ જેટલો ગોળ કુકડો કાપી લીધેલો હતો. તેથી એ લેખનો કેટલોક મદત્વનો ભાગ જતો રહ્યો હતો. આ સંબંધમાં મેં તેને ખૂબું સારે તેને જવાબ આપ્યો કે યોગ્ય મંદિરના ઉપર એક લોટાનું તળીયું બનાવવા માટે એમાંથી એટલો કુકડો કાપી લેવામાં આવ્યો હતો ! આવા તો અનેક કામલાઓ હજીએ બને છે. આવી જ કુકડા આપણા જુના મંદિરોની થઈ છે. યુગોના યુગો મુઠ્ઠી સારસંભાળ લીધા વગર અધારી કેટલીઓના પડી રહેલા દગ્ગરો દસ્તલેખો ઉદરગોળોના ઉદરમ. નરક થવા છે, અને જાપરામાંથી પડના પાણીના ભેરથી લડી નળી નાટીન મળ્યા છે. અનેક મુઠ્ઠાઓના નાલાયક ચેત્રાઓના દાવે પગ આપણા સાહિત્યના ઓછી વિદ્યાર્થી નથી થઈ. એક કામલો આપુ. કામલો એક વિદ્યાન ગોરજ હતો તેણે કેમકે બે છેકનએનું ચેના જતાવવા માટે પાણ્યા પોણ્યા હતા એ જોરજના મરી ગયા પછી પાડાયા એ છેકરાઓ

તેનો જે વિશાળ પ્રસ્તુત બંડાર હતો તેમાંથી રોજ ફાંતે તેમ હળર બે હળર પાનાંઓ ફાડી હલવાઈને ત્યાં પડીકાં બાંધવા માટે આવી આવતા અને બદલામાં પાસેર મગમાગરમ જલેથી લઈ આવી સવારનાં નાસ્તો પાણી કરી મગ માણુના. મને જ્યારે એની ખબર પડી ત્યારે તે હલવાઈ પાસે જઈ બધાં પાનાં તપાસ્યાં જેમાંથી પાંચસો વર્ષ જેટલાં જૂનાં બે ગ્રંથ જૈનશ્રેયો મને અખંડ મળી આવ્યાં હતાં. પાટણના જૈનમંડારોમાં સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને તેનાથી બે પહેલાંનાં સખેલાં તાડપ્પેનો તંબાખૂના પાનના જૂઠાની માફક ઘણેસો જૂઠો મેં મારી આ નરી આંખે જોયો છે. આવી રીતે આપણે આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણા ઇતિહાસના સાધનો નહીં કર્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પરસ્પરની મના-વના અને સાંપ્રદાયિક અસં-દિધિયુતાના વિકારને વણ થઈને પણ આપણે આપણા સાહિત્યને ઘણી રીતે ખંડિત અને દૂષિત કર્યું છે: શૈલોએ વૈષ્ણવોના સાહિત્યનું નિકંદન કર્યું છે, વૈષ્ણવોએ જૈનોના સ્થાપત્યને દૂષિત કર્યું છે, દિગં-બરોએ શ્વેતાશ્વરોના લેખોને ખંડિત કર્યા છે તથા હાલોએ તપાઓની નોંધો ખગાડી છે. એમ પરસ્પર એક બીજાનું એક બીજાએ ધાઈજ ખોળ્યું છે. શોધખોળના રૂતાન્તોમાં આવા અનેક ઉદા-હરણો નોંધાયેલા મળી આવે છે. છેવટે મુસલમાન બાઈઓએ હિન્દુઓના સ્વર્ગીય જીવનોને તોડી ફાડી ખેદાન મેદાન કર્યા છે, અને તેમનાએ પવિત્ર ધામોને આખરે કાળે જળીન દોસ્ત કર્યા છે. આવી જાતની સંદટની પરંપરાઓમાંથી જે ગયાં રહેલા હતા તેમને સુરક્ષિત રાખવા માટે, જે અર્ધચિત્ત દલામા હોય તેના પાસેથી કાઢકે છેવટનું જાણી લેવા માટે અને તેમ કરી બારતનો જૂતકાળ કે જે વિસ્મૃતિ અને અજ્ઞાનના પડ નીચે સલજાડ દગાઈ રહ્યો હતો તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપર જણાવેલી ઐતિહાસિક માંસાઈટિની સ્થાપના થઈ હતી. એ સાંસાઈટિની સ્થાપનાના દિવસથી હિન્દુસ્તાનના ઐતિ-હાસિક અજ્ઞાનાન્ધકારનો ધીરે ધીરે કોષ થસા ગાળ્યો. અનેક અજ્ઞેતો એ સંસ્થાના ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવા માટે જુદા જુદા વિષયોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા અને તે તે વિષયોના લેખો લખવા લાગ્યા. એ લેખોને પ્રકટ કરવા માટે ‘ઐતિહાસિક ગિનયાસ’ નામની એક મંચમાળા ચાલુ કરવામાં આવી. તેને ૧૭૮૮ માં એ માગનો પ્રથમ બાગ પ્રકટ થયો. ૧૭૯૭ સુધીમાં એના પાંચ બાગો પ્રકાશિત

૨૫૬. ૧૭૪૮' માં તેનું એક નવીન સરસ્વતી ઉત્કલમાં એવીથીને
 ઇસવી દેવામાં આવ્યું. ત્યાં એ બાંગોની એટલી જાણી માગણી થઈ
 કે ૧૫૫ વર્ષમાં જ તેની એ આશિષો પ્રાપ્ત થઈ ગઈ, અને
 સ્મૃતિ એ. હાલમાં નામના એક દેવ્ય વિદ્યાને, " સ્મૃતિનું એકિવા-
 રિકમ્' ના નામે તેના દેવ્ય અનુવાદ થયું છે. હરી દીપા. ઓસા-
 લિની એ સન્માનમાં જાગત વિદ્યાનેની સાથે સગીરીયમ
 અને એ પણ દિવ્યમાનના- હુનિદામના વિષયમાં અનેક ઉપયોગી
 લેખો સમ્યા. સૌથી પહેલાં નેમજીવ પોતાના એક લેખમાં એ વાત
 જણાવે છે કે દત્તી કે મેગારમનાં વર્ણવેલા સાંદ્રિકાટમ્ અને ચંદ્રમુખ
 મીરં એ બન્ને કોટર જ્યોતિષ છે. પારસિપુત્રનું અપભ્રંશ ૨૫
 પાલીશિયા છે અને તે આધુનિક પદના જ છે. દારુણ કે પદનાની
 પામેં વટેના દોળનદને દિશ્યવળાદુ દેવામાં આવે છે અને મેગા-
 રમનીસનું " એસનોવાઓ " એજ દિશ્યવળાદુનું અપભ્રંશ ૨૫ છે,
 આ રીતે ચંદ્રમુખ મીરંનો સમય સૌથી પહેલાં જોન્સ સાંદ્રિકેજ
 નિશ્ચિત દર્શાવે છે.

જે અંગ્રેજ સૌથી પહેલાં સરસ્વતી બાપા લીખ્યો હતો તેનું
 નામ આર્સ વિસ્ટીન્સ હતું. તેજીજ પ્રથમ દેવનાગરી અને બંગાળી
 રાખેલા બતાવ્યા. બરાબ પ્રાંતના બાંબ વપરનો લેખ મીથી પ્રથમ
 એજીજ બોગા દર્શાવે હતો. એ સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક લાભપત્રો
 અને સિલાસેખો વપર એજે એસિવારિક રિસર્ચસના પ્રાંતના
 બાંગોના કેટલીક નોંધો લખી હતી. અપભ્રંશીયાનું પદેમ વહેણ
 દર્શાવે બાપાબર પણ એજ અંગ્રેજે કર્યું હતું.

સને ૧૭૪૪ માં સર જોન્સનું મરણ થયું. તેમના પત્ની તેમના
 રક્ષાન વપર દેવરી શોધખળની આપના થાઈ. કોલકાતા અનેક વિષયોમાં
 પ્રવીણ હતા. તેમજે મરણ સાદિબનું પાનું પરિચાલન કર્યું. સત્યના
 સમયે સર જોન્સ દ્વિતીક પર્વિત કામલ દે હાસ સંપાદિત " હિન્દુ
 અને કુસર, અંગોલ. કાપકાએમે સાર " એ નામક સરસ્વતી અન્વેષો
 અનુવાદ કરેલા હતા કે. અહીં અન્વયાદન પૂર્વે દરવાનું કામ
 કે.કાલક સાંદ્રિકેને ના પડાય ના કે તેમજ કે.કાલક સરસ્વતી પર્વિ-
 તોની સંપાદનાથી સાર " ના ના એ કામ પૂરું કર્યું. આ પછી
 તેમજે " હિન્દુમિત્રા ધા પક રીગન્વાયલે " કા.રતિવ થયું પર્વિ-
 તાળુ " બાંગોની વર્ણવેલવત. ના પર્વિત " બ.રપાલીઓની જોતો "

આદિ વિષયો ઉપર મંજીર નિબંધો લખ્યા. એ પછી ૧૮૦૧ માં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયાશ્રમ વિગેરે લેખો લખ્યા. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના બોહસ્તખ ઉપર મોતરેલી વિશ્વજીવેશ્વરી સંસ્કૃત પ્રચલિતનું અગ્રેજી ભાષાન્તર પ્રકાશિત કર્યું. સને ૧૮૦૭ માં તેઓ એશિયાટિક સોસાયટીના સભાપતિ બન્યા. એજ વર્ષમાં તેમણે હિન્દુઓતિથિ એટલે ખગોલવિદ્યા ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો; જૈનધર્મ ઉપર એક વિસ્તૃત નિબંધ પ્રકટ કર્યો. કોલ-હુકે વેદ, સાંખ્ય, મીમાંસા, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાન્ત, બૌદ્ધ આદિ ભારતનાં બધાં દર્શનો ઉપર મોટા મોટા નિબંધો લખ્યા હતા. તે સિવાય કૃષિ, વાણિજ્ય, સમાજબંધવસ્થા, સાધારણ સાહિત્ય, કાવ્ય, ધર્મ, ગણિત, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ આદિ બધા વિષયો ઉપર તેમણે ખૂબ વિસ્તૃત ગ્રંથો લખ્યા હતા. તેમના એ લેખો-નિબંધો-પ્રબંધો બાળે પણ તેટલાજ માનથી વંચાય છે. વેબર, બુદ્ધર અને મેક્સ મૂલર આદિ વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરેલા કેટલાય સિદ્ધાન્તો બમપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ ગયા છે પરંતુ કોલચુકે બહુરે કરેલા વિચારો ધણાજ ઓછા તેમ થવા પામ્યા છે. એ એક સૌભાગ્યનીજ વાત હતી કે આપણા સાહિત્યને ઇશ્વરઆતમાજ એક એવો ઉપાસક મળી આવ્યો કે જેણે યુરોપની આગળ આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યને નિષ્પક્ષપાત પૂર્વક મૂળ સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કર્યું અને જેણે ફનીયાનું ધ્યાન આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ સદાનુશ્રુતિ પૂર્વક આકર્ષ્યું. જો તેણે આવો અપૂર્વ પરિશ્રમ ન કર્યો હોત તો આજે યુરોપમાં સંસ્કૃતનો આટલો પ્રચાર ન થયો હોત. કોલચુકે ભારત છોડી જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં ગયા ત્યારે ત્યાં પણ તેમણે રૉમસ એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી અનેક વિદ્વાનોને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવા માટે ઉત્સાહિત કર્યાં, અને આજે અર્ધમ યતા સુધી જીવન અનેક ઉપાયો દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યની સતત સેવા કરતા રહ્યા.

જ્યારે એક તરફ કોલચુકે સાહેબ સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્ય-યનમાં ગરક થવા હતા ત્યારે બીજી તરફ જીજ્ઞા કેટલાક તેમના ભત્રાજીઓ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના પુરાતત્ત્વની અવેષણા કરવામાં મગ્ની રહ્યા હતા. સને ૧૮૦૦ માં માર્કિવસ વેલરિસ સાહેબે મોહસોર પ્રાન્તના કૃષિ આદિ વિભાગોની તપાસ કરવા માટે ડૉ. બુર્કેનનની નેમજૂકે કરી હતી. તેમણે પોતાના કૃષિવિષયક કાર્યની

સાથે સાથે તે શ્રાંતની જુની પુરાણી બાજતોલું ફેટકું જાન મેગવ્યું. તેમના કાર્યથી સંતુષ્ટ થઈને હંજનીએ તેમને ૧૮૦૭ માં બંગાળ પ્રાંતના એક વિશિષ્ટ પદ પર ચોઢ્યા. સાત વર્ષ પર્વત તેમણે મિદાર, હાદાખાદ, બાગલપુર, ગેરખપુર, દિનાજપુર, પુરનિગા, રંગપુર અને બામગમમાં કામ કર્યું. એ કે તેમને પ્રાચીન યજ્ઞો વિગેરેની શોધખોળનું કામ મોંજવામાં આવ્યું ન હતું તો પણ તેમણે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની જૂન મરેજગુરી કરી. તેમની બા મરેજગુરીથી ધણે સામ થયો. અનેક અજ્ઞાન ઐતિહાસિક બાજતોની માફીની મળી. પૂર્વીય બાગતની પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધખોળ સૌથી પ્રથમ એમણેજ કરી.

પશ્ચિમ બાજતની પ્રસિદ્ધ દેનેરી શુદાઓનું વર્ણન સૌથી પ્રથમ સાદે સાદેએ અને કાથીશુદાઓનું વર્ણન રશ્કિન સાદેએ લખ્યું. આ બન્ને વર્ણનો બોમ્બે ટ્રાંઝેક્શન નામના પુસ્તકના પદેલા બાગમાં પ્રકાશિત થયાં. એજ પુસ્તકના ત્રીજા બાગમાં સાદેએ સાદેએ બીજાપુર (દિલ્હી) નું વર્ણન લેખોની બાગમાં મૂક્યું.

છેક દિલ્હી દિલ્હીજાનનું વર્ણન ટોમસ ડેનિયમ નામના સાદેએ મેગવનું કાર્ય કર્યું. તેજ વખતે દિલ્હીમાં ફર્નલ મેન્ડીએ પણ પુરાતત્ત્વ વિધાના અભ્યાસનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તે સને દિપાર્ટમેન્ટમાં નોકર દત્તા. તેમણે અનેક પ્રાચીન યજ્ઞો અને સિદ્ધાંતોનો સંબંધ કર્યો હતો. મેન્ડી સાદેએ કેવળ સંબંધકાર દત્તા. તેઓ યજ્ઞો અને મેન્ડોને યાંત્રી લાકવા ન દત્તા. પરંતુ તેમના પછીના શોધોને તેમના આ સંબંધથી ધણે લાભ થયો હતો. દિલ્હીના ફેટકાક અનતિ-પ્રાચીન સિદ્ધાંતોના અભ્યાસનો ડૉ. મિલે કાર્ય દત્તા. આવીજ રીતે રાજપુતાના અને મધ્ય બાજતના ફેટકાક અભ્યાસનું સાદે જાન ફર્નલ ટોડે મેગવ્યું અને એ પ્રદેશોમાંના અનેક જુની પુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ તેમણે કરી.

આ પ્રમણે જુદા જુદા વિદ્વાનો દ્વારા બાજતના બિન બિન પ્રતિના વિવિધતા પાછું જાન મેગવવામાં આવ્યું ને પછીક વસ્તુઓ અભ્યાસમાં આવી; પરંતુ પ્રાચીન લિપિનું સ્વરૂપ જાન હજી જાણી મેગવું ન દોષાયી બાજતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનોના અંદાર ઉપર હજી તેજો ને તેજોજ અભ્યાસનો પડો પડેલો હતો. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક પુરાતત્ત્વ સિદ્ધાંતો અને સિદ્ધાંતોનો ધણે

સારો સંગ્રહ મેળવી લીધો હતો. ખરો, પણ લિપિજ્ઞાનના અભાવે તેમનો ત્યાં સુધી કંઈ ઉપયોગ થયો ન હતો.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો ખરો પ્રારંભ ઈ. સ. ૧૮૩૭ થી થાય છે. એ વર્ષમાં એક નવીન નક્શોનો ઉદય થાય છે કે જે ભારતીય પુરાતત્વ વિદ્યા ઉપર પડેલા પડાને દૂર ખસેડે છે. એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપનાના દિવસથી તે ૧૮૩૪ સુધીમાં પુરાતત્વ સંબંધી ખૂં દામ બહુજ ઓછું થયું હતું. ત્યાં સુધી વિશેષ દરીને જુના મંથોના અનુવાદોજ થતા રહ્યા હતા. શિક્ષાલેખો કે જે ભારતના ઇતિહાસના એક માત્ર ખરો સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમાં ઘણુંજ ઓછું કાર્ય થયું હતું. કારણ એ હતું કે પ્રાચીન લિપિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું અઘાપિ બાકી હતું.

મેં ઉપર એક ટેકાણે જણાવ્યું છે તેમ પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર અંગ્રેજ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ હતો, અને સૌથી પ્રથમ શિક્ષાલેખ તરફ ધ્યાન આપનાર પણ તેજ હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૭૮૫ માં દીનાજપુર જિલ્લાના બદામ નામક સ્થાન પાસે મળેલા એક સ્તંભ ઉપરનો લેખ વાંચ્યો હતો જે બંગાળના રાજા નારાયણ બાહુના સમયનો લખેલો હતો. તેજ વર્ષમાં એક હિંદુસ્થાની પંડિત નામે રાધાકાન્ત શર્માએ ટોમરા વાળા દિલ્હીના અશોક સ્તંભ ઉપર ખોદેલા અજમેરના ચૌદાણુ રાજા અનલદેવના પુત્ર વીસલદેવના ત્રણ લેખો વાંચ્યા જેમાના એકની મિનિ 'સંવત્ ૧૨૨૦ વૈશાખ સુદી ૫' છે. આ લેખોની વિષિ નહિ જુની ન હોવાથી સરસતાની સાથે તે વાંચી ગણાયા હતા. પરંતુ તેજ વર્ષમાં જ. એચ. હેરિંગ્ટને બુદ્ધગવા પાંત આનેલી નાગાર્જુની અને બારાબાર ગુફાઓમાં ઉપરના લેખો કળના વધારે જુના એવા મૌખરી વગના રાજા અનંતવર્માના ત્રણ લેખો ખોળી કાઢવા દતા કે જેમની વિષિ ગુપ્તકાલીન લિપિથી ધણે અશે મળતી હોવાથી તેમનું સાચન કહિન થઈ પડ્યું હતું. પણ ચાર્લ્સ વિલ્કીન્સ ચાર વર્ષ સુધી પરિશ્રમ કરી તે ત્રણે લેખોને વાંચી લીધા અને તેમ કરી તેણે ગુપ્તલિપિની સગમગ અડધી વર્ણમાળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

ગુપ્તલિપિ એટલે જુ એની તમને ખબર નહિ હોય તથા તેનો સદજ ખુલાસા આપી કરી દઉં. હાલમાં જે લિપિને આપણે દેવ-

નામરી (અથવા બાળબોધ) ના નામે ઝોળખીએ છીએ, તે સાધારણ રીતે જણ અવસ્થાઓમાંથી ચસાર થયેલી છે. આ ચાલુ આકૃતિ પૂર્વે તેની જે આકૃતિ હતી તેને કૃત્રિમ સિધિના નામે ઝોળખવામાં આવે છે. એ આકૃતિનો સમય સાધારણ સમજવાની ખાતર ઇ. સ. ના ૬ ફા સદાયી તે ૧૦ મા સદાય સુધીનો ખાતરી નેવેા છે. તેની પદેલાંની આકૃતિને શુભસિધિના નામે ઝોળખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય શુભવંશનો રાજત્વકાળ ગણાય છે. તે પદેલાંની આકૃતિ વાળી સિધિને શ્રાવણસિધિ કહેવાય છે, અરોહના લેખેા આજ સિધિમાં લખાવલા છે. એનો સમય ઇ. સ. ૫, ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૩૫૦ સુધીનો મનાય છે.

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ સુધી કર્નલ જેમ્સ ટાંડે રાજપુતાનાના ઇતિહાસની શોધખોળ કરના રાજપુતાના અને કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પત્તો મેળવ્યો હતો. જેમાંના ૭ મી ચલાન્દીથી સહ ૧૫ મા ચલાન્દી સુધીના અનેક લેખો તે કર્નલના શુદ્ધ યત્નિ જ્ઞાનચંદ્રએ વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારાચ્ર યા અનુવાદ ઉક્ત સારેએ પોતાના " રાજસ્થાન " નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં આપ્યો છે.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ મા બી. ડી. બેર્નાર્ડેને આમરકપુરના કેટલાક સંસ્કૃત અને તાત્પર્ય લેખો વાંચ્યા તેમની વર્ણમળમાંથી તેવાર છીધી. તેવીજ રીતે યોહાન્ન હનિયરે પ્ર આન હનરી અક્ષરેણુ જ્ઞાન મેળવી તેમની વિચ્છા વર્ણમા તમે નક્કી કરી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ મા કે હન ટાંડે રાજપુતાના અનેક સંસ્કૃત ઉપરં ખોદેલા મુદ્રવર્ણો અને અનુમુદ્રવર્ણો અને કેટલાક નામ વાંચ્યા, અને પાછાથી તેમને રાજપુતાના નામ તે લેખને અપૂર્ણ વચી ૧૮૩૫ મા જિનાન નામના વચી હતા. તે વચી નામના લેખો ૧૮૫૦ ના હતા અને તેમાં નામ કે. ૧૮ હતા પંચા ઉદ્ધે.

૧૮૫૦ મા રાજપુતાના અનેક સંસ્કૃત અને અનુમુદ્રવર્ણો અને કેટલાક નામ વાંચ્યા, અને પાછાથી તેમને રાજપુતાના નામ તે લેખને અપૂર્ણ વચી ૧૮૫૦ મા જિનાન નામના વચી હતા. તે વચી નામના લેખો ૧૮૫૦ ના હતા અને તેમાં નામ કે. ૧૮ હતા પંચા ઉદ્ધે.

૧૮૫૦ મા રાજપુતાના અનેક સંસ્કૃત અને અનુમુદ્રવર્ણો અને કેટલાક નામ વાંચ્યા, અને પાછાથી તેમને રાજપુતાના નામ તે લેખને અપૂર્ણ વચી ૧૮૫૦ મા જિનાન નામના વચી હતા. તે વચી નામના લેખો ૧૮૫૦ ના હતા અને તેમાં નામ કે. ૧૮ હતા પંચા ઉદ્ધે.

સારો સંમત મેળવી લીધો હતો. ખરો, પણ વિધિજાનના અભાવે તેમનો ત્યાં સુધી કાંઈ લખવામાં થયો ન હતો.

બારનવૈભા ગ્રામીન ઇતિહાસના પ્રથમ અધ્યાયનો ખરો પ્રારંભ ૪, સ. ૧૮૭૭ થી થાય છે. એ વર્ષમાં એક નવીન નમૂનો કદાચ થાય છે કે જે બારનીવ પુરાતત્વ વિદ્યા ક્ષેત્ર પડેલા પદ્ધતિને દૂર ખસેડે છે. એથિયાર્કિક માસાઈટિની સ્થાપનાના વિવસથી તે ૧૮૪૪ સુધીના પુરાતત્વ સંબંધી ખરું કામ બહુજ ઓછું થયું હતું. ત્યાં સુધી વિશેષ કરીને જુના મંદીના અનુસારોજ થતા સ્થાપના દિવાલોમાં કે જે બારના ઇતિહાસના એક માત્ર અગ્ર સાધન તરીકે ગણાય છે તેમના સંબંધમાં થયુંજ ઓછું કાંઈ થયું હતું. કામ્ય એ હતું કે ગ્રામીન વિધિ સંપૂર્ણ ગાન મેળવવું અથવા જાણી હતું.

જે ક્ષેત્ર એક દેશમાં જાણીતું છે તેમ પરિવર્તિત સંસ્કૃત કાવ્યા લીખનાર અંગ્રેજ માર્સ પિયર્સ દત્તો, અને સૌથી પ્રથમ વિવાદોમાં તરફ ધ્યાન આપનાર જન તેમ હતો તેજો ૪, સ. ૧૮૭૫ માં રીનલ્ડસ્ટ્રાઈટ ઇંગ્લેન્ડના ગદ્યાવ નામક સ્થાન પાને મળેલા એક સ્તંભ લખનારો જેમ ર.ઓ. દત્તો જે બંગાળના રાજ્ય નારાયણ બાલના સમયનો મળેલો હતો તેમ વંશમાં એક વિદુરવાદી જાણી નાને રાષ્ટ્રીય સ્તંભો દેશમાં વાળા દિગ્દીના અંગ્રેજ સ્તંભ ક્ષેત્ર મેડેલા અંગ્રેજોના મોદાજી ગામ અનુસારના પુર થી સંસ્કૃતના જન સેવેં ૧૮૮૫ જેમના એકની મિત્રિ 'સંવત્ ૧૨૨૦' વૈદ્ય સુદી ૫' છે. આ દેશની વિધિ જન જુની ન દેશની સંસ્કૃતના સંધિ તે ૧.૮૮૫ દેશ દત્તો પર જ તેમ વંશ જે. એચ. દેરિંગને સુદમના પાને અંગ્રેજી નામજીની અને નામજાર મુદાઓમાં દેશના દેશો દત્તો વધારે જુના એવા મેળવી વંશના રાજ્ય અર્ધ-સંસ્કૃતના જન દેશ. એક કામ્ય દત્તો કે જેમની વિધિ મુદાજીના વિધિની અને અંગ્રેજી દેશની તેમજ નામક કામ્ય ૪૫ થયું હતું. પણ આમાં વિધાનના કાર વંશ સુદી વિધિન કાર તે જ્યે દેશને વંશો દેશ અને તેમ કરી તેજો મુદાજીની સમયના અંગ્રેજી વંશજીના દત્તો ૪૫ થયું હતું.

કુદરતી એકે ૪ એકે જનને જનને નહિ દેશ તેમ દત્તો સમય સુદાના કારિ કરી ૪૫ દ.૪૫ જે વિધિને અંગ્રેજી દેશ

નામથી (અથવા જાન્યોષ) ના નામે જોગણીએ નીચે, તે સાધારણ રીતે ત્રણ અવરજાએમાંથી પમાર થયેલી છે. આ સાધુ જ્ઞાપ્તિ પૂરે તેની જે આપુનિ દલી તેને દુલિવ ગિરિના નામે જોગ-ખવામાં આવે છે. એ આપુનિનો મમજ સાધારણ અમજવાની ખાતર ઇ. સ. ના ૧ હા એમથી તે ૧૦ આ સૈદ્ધ સુધીનો થાની લેવો જોઈએ તેની પહેલાંની આપુનિને મુદવિવિના નામે જોગખવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય સમય ગુપ્તવંસનો રાજાજ્ઞાન મહાપ છે, તે પહેલાંની આપુનિ વાગી લિપિને શાસ્ત્રીલિપિ કહેવાય છે. અરીઠ-કના લેવો આજ સિરિમાં લખાવમા છે. એનો મમજ ઈ. સ. ૫ ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૭૫૦ સુધીનો થવાય છે.

સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૨૩ સગી સ્નંધ જેન્સ ટોરે રાજપુતાના ના હિતિદાસની રી.પંખોમ કરનાં રાજપુતાના અને શાંતિવામાંથી કેટલાક પ્રાચીન લેખોનો પતો મેળવ્યો અને જેમાંના ૭ થી ટગા-જાથી સપ ૧૫ થી ટગાજી સુધીના અનેક લેખો તે સ્નંધના ગુરુ મતિ જ્ઞાનમંદિરને વાંચ્યા હતા, અને જેનો સારાસ ના અનુવાદ હતા સાટેને પોતાના " રાજસ્થાન " નામક પ્રસિદ્ધ હિતિદાસમાં આપ્યો છે.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ આ બી. ઇ. જેર્જીયને મામલપૂરના કેટલાક સંસ્કૃત અને લાગીલ લેખો વાચી તેમની વર્ણમાલાએ તૈયાર કરી. તેરીજ રીતે વૉલ્ટર દલિપટે પ્રાચીન કાનકી અક્ષરોનું જ્ઞાન મેળવી તેમની વિસ્તૃત વર્ણમાલાઓ પ્રસિદ્ધ કરી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ આ કેપ્ટન રૂમરે પ્રયાગના અરીઠસ્નંધ ઉપર ખોદેલા ગુપ્તવંસી રાજ સમુદગુપ્તના લેખનો કેટલોક ભાગ વાંચ્યો, અને પાછળથી તેજ વર્ણમા કો. મિસે તે લેખને સંપૂર્ણ વાચી ૧૮૩૭ માં ખિટારીના સ્નંધ ઉપરનો સ્નંધગુપ્તનો લેખ પણ ઉઘેલી લીધો.

૧૮૫૩ આ ૧૦૪૫. એચ. વૉયનં વસ્ત્રાનીના કેટલાક જ્ઞાન-પત્રો ઉઘેલાં.

૧૮૭૭-૭૮ આ જેન્સ ટ્રિન્લેવે દોસ્લી, કમાડ અને એરજુના સ્તંભો ઉપરના, સાચી અને અમરાવતીના સ્તંભો ઉપરના, તેમજ ગિરનારના ખડક ઉપરના ગુપ્તલિપિના બધા લેખો વાચી કાઢ્યા.

સાચી સૂક્ષ્મા ચંદ્રગુપ્તવાગા મહત્વના લેખ ત તરે જે ટ્રિન્લેવે ૧૮૭૪માં લખ્યું હતું કે " પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ ઉચ્ચ સુધી લાચીના

સિદ્ધાંતોમાં શું લખ્યું છે એ કાંઈ પણ બહુી ચકા નથી, તેમ પ્રિન્સેપ ૧૮૭૭ માં એ બધા લેખોને વચાર્થ અનુવાદ સાથે પ્રકટ કરવાની સંપૂર્ણ સરજના મેળવી ચકા દતા.

આ રીતે કેપ્ટન ટ્રોયર, ડૉ. મિલ્લ અને જેમ્સ પ્રિન્સેપના સતત પરિશ્રમથી ચાલતું વિજ્ઞાન એ જુમલિપિની અપૂર્ણ વર્ણમાળા તૈયાર કરી હતી તે સંપૂર્ણ થઈ અને તેથી જુમરંધી રાજ્યોના સમય સુધીના સિદ્ધાંતો, તાત્પર્યો સિદ્ધાંતો વગેરે વાંચવામાં પૂરેપૂરી સરજના અને સરજના મળી.

હવે બધી લિપિઓની જે આદિજનની આજ્ઞા લિપિ તેના વારો આવ્યો. તે લિપિ જુમ લિપિથી પ્રાચીન હોવાના સમયે તેનું એકદમ ઉદ્ભવ કહી શકાય. એ લિપિનાં દર્શન તો ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં જ શોધીને થઈ ગયાં હતાં. એ સાત્રમાં સર ચાર્લ્સ મેલેટ હેલો રાની ગુપ્તાઓમાંના કેટલાક નાના નાના આજ્ઞા લેખોની નકલો સર વિલિયમ જેન્સ પર મોકલી હતી. તેમણે એ નકલોને મેજર વિલ્ફ્રાઈડ કે જે તે વખતે હાથીમા હતો તેના નર ત્યાંના કેપ્ટ પંડિત માર્શન ઉદ્ભવા માટે, રવાના કરી. પ્રથમ તો ત્યાં તે ઉદ્ભવનાર કેપ્ટ મળ્યો નહિ પણ પાઠગથી એક ચાલાક આજ્ઞા કેટલીક પ્રાચીન વર્ણમાળાઓનું એક કૃત્રિમ પુસ્તક તે બિચારા યુવાન મેજરને બતાવી તે લેખોને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખોલી રીતે વાંચી બતાવ્યા અને નદલાખ ખૂબ દક્ષિણ મેળવી. વિલ્ફ્રાઈડ સાહેબે આવી કશ્વિત રીતે વાંચેલા લેખો ઉપર પૂર્વે વિશ્વાસ આપી તે આજ્ઞાઓના સમજાવવા પ્રમાણે તે લેખોનું ઉદ્ભવ બતાવનાર પણ કરી લીધું અને પછી લેખોની નકલો સાથે તે બાવાનતર સર જેન્સ ઉપર મોકલી આપ્યું. આ સંબંધમાં મેજર વિલ્ફ્રાઈડે સર જેન્સ ઉપર જે પણ લખ્યો હતો તેમ તે બધું ઉત્ખાદ પૂરેક લખે છે કે—“આ સાથે કેટલાક લેખોની નકલો તેના ખુલાસા સાથે મોકલવાની રચ્ન લઈ’ણું. પ્રથમ તો મેં એ લેખોને કેપ્ટ વિલ્ફ્રાઈડે જનુ ઉદ્ભવી દેવાની આજ્ઞા સમજાવી છે. તેથી હવે, કદાચ કે વિદુસ્તાનના આ બાગમાં (બનારસ દર) જુના લેખો મળવા નથી, તેથી તે ઉદ્ભવની દગાની ખુદિની અજમાવટ કરવાની કે રીતે કરવાની નક્કર મન ન હતી. તેમ છતાં, અને મારા પણ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી, આખરે સફળાએ, એક ૧૬ ગુરૂ અને મળી આવ્યા જેણે એ લેખોને વાંચવાની કૃત્તિ

જાતની અને જુના જાતનામાં વિદ્યુત્કાલના જુદા જુદા આત્મામાં
 જે વિદિઓ આવી હતી તેનું એક સંગ્રહ પુસ્તક તેણે મારી
 પાને રજુ કર્યું. આ એક અદેખર સૌખ્યપ્રમુદક શોધ સર્જ છે, જે
 આપણને અવિષ્કારમાં સ્વર્ગી દેવતાની સર્જિયા છે. "મે. વિદિદેની આ
 "દોષ" મારે પાત્રું વર્ષો સુધી રોકી રાખે સુધી સર્જ નવિ. માગ્ય
 કે મને ૧૮૨૦ ના આસામાં, ખંદગિરિના આદે દેવતા એમ
 ધિવિવાળા સેખતા સંબંધમાં સખતાં મી. સ્વર્ગમ લાવે છે કે:—
 "જુના સંજો દોષવાની કુચી એક વિદ્યા આજણ પાનેથી મેળવી
 મે. વિદિદેની વિદ્યા અને ગુદિએ ક્રમેણ અને માત્રેના સંજો
 કે જે આજ સંધિમાં સખાપવા છે તેનો કેટલોક ભાગ દોષો
 હતો. ત્યાર પછી રિમ્પી અને ખાલ્લ રચનાના નેવા સંજો દેવતામાં
 તે કુચીનો કાંઈ પણ દેવતામાં દેવતામાં આવ્યો નથી તે રિમ્પી
 સવા જેવું છે." મી. પ્રિન્સેપને ૧૮૩૩ માં ખરી કુચી હતી, તે
 ખરેખં આસરે એક વર્ષ ત્રણ તેમજે પણ આવીજ રીતે મે. વિદિ-
 દેની કુચીનો દેવતામાં ન હજી આજન પાનાની રિમ્પીરી પ્રકટ
 કરેલી છે. એક શોધક અને ઝગામુ વિદ્યાને આવી દોષગીરી થતી
 રવાખાવિક છે. પણ વિદ્યા આજણની બનાવેલી કુચીનો વધારે
 દેવતામાં ન હજીમાં આવ્યો તેમા આજર્થ માનવા જેવું કશું નથી.
 કારણ કે તેમ પુરાણનાની બીજી શોધબોધામા મે. વિદિદેની
 અવાનું આદ કમનારા મુક્તિપાજ આજણોની કાવણીનો તે ગિમારો
 એમ મા. પાનો હતો તેમ આ આજનમ. પણ બન્યું હતું. એ
 મમે તેમ દો, પદ્મ એટલું તે ચોક્કસ છે કે મે. વિદિદેની કદેવાની
 શોધ એક સંપૂર્ણ અમલ્લા હતી. કારણ કે તેમને વચ્ચે સંજવદ
 તપન સંધિન હતો અને તેનો તેમનું કરેલા તરુનુમે પણ તેરોજ
 નિર્મળ હતો—ગુદિદે અને પદ્મોના વનવાસ અને નિર્મળ જાંજ
 કાંઈ પરિજનનું આકાંક્ષેતો તે ન સમજાય તેવો અભ્યુદાયો
 હતો. એ પૂર્વ આકાંક્ષે અનાવવા અમલ્લા અમલ્લા અમલ્લા અમલ્લા
 કરવા ખારે વિદિદે કરવા કરી હતી કે પાંચે વનવાસ રમ્પન
 અમલ્લાના સંબંધમાં. આપવાન. દેવતાની અપાવન: હતા. તેથી
 તેમના વિદ્યુત અને અસ અંતર અંતર અને સંજર્થએ એ તેમને
 અપવાન કરેવાની સુચના આપવા બદે આ મુક્તિએ કરી હતી.
 તેઓ જાંજ: આદે. અને વિદ્યાએ દેવ દુરા દુરા. અને સર્વે-

સાક્ષી ન સમજાય તેવાં વાસ્તો, પહેલેથીજ સંકેત કરી રાખેલી લિપિમાં લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા. ઇંગ્લેન્ડે પોતાને બદુલ બુદ્ધિમાન અને ગાંધાર માને છે અને દસતે મુખે તેઓ ફનીઆના બીજા બેગા લોકોને ઇંગ્લાની પૂરી જાણ ગણે છે, પરંતુ તેઓ પણ બારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાવી કાઢીના “૨૬ મુર” ની જાણમાં એક વખત આવી રીતે મૂકાઈ જતા હતા. અસ્તુ.

એશિયાટિક સોસાયટીની પાસે દિગ્વી અને અઘાડાગાદના સ્તંભો તથા ખંડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકઠી થયેલી હતી, પરંતુ વિશ્વેઈ સાહેબની ‘સોધ’ નિષ્ફળ જવાથી કેટલાંએ વર્ષો સુધી તે લેખોને હાલેવવાનો પ્રયત્ન થયો નહિ. એ લેખોના મૂળને જાણવાની હતક જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપે ઈ. સ. ૧૮૩૪-૩૫ માં અઘાડાગાદ, રધિઆ અને મસિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મંગાવી, અને તેમને દિગ્વીના લેખની સાથે મુઢી એ જાણવાની કાસીયા કાઢી કે તેમાં કોઈ શબ્દ એક સરખો છે કે નહિ. આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પાંચે પાસે મુકવાથી દુરત તેમને જાણાયું કે એ ચારે લેખો એકજ જાનના છે. આથી પ્રિંસેપનો હત્સાક વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા બધાઈ. પણ તેમણે અઘાડાગાદ-સ્તંભ ઉપરના લેખના મિમ મિમ આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા તારખા, જેથી તેમને સમજાયું કે મુમ લિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો માથે સ્વરોની માથાઓના જુદા જુદા પાચ ચિન્હો લાગેલા છે. પણ તેમણે એ પાંચે ચિન્હોને એકજ કરી પ્રકટ કર્યા. આથી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાળનમા વૂનાની હોવાનો જે શ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો.

અઠોડના લેખોની પ્રિંસેપ સંધારખ રીતે જોનારને ઇશિજ અથવા શ્રીક લિપિની બાંનિ હત્યમ કરી સકે છે. દૈવ્ય કેપ્રિએટ નામના મુસાફરે અઠોડના વિજિવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એવ. નીકરને એક જવાબ લખ્યું હતું કે “હું આ દેશના દિગ્વી નામના કહેરમા આવ્યો છું કે જ્યાં આવડ મડાજ અલેકઝાંદરે દિન્ડ-રથાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમા તેણે એક મેડો સ્તંભ દબો કરાવ્યો હતો જે અવાપિ અલિ” મંજુડ છે.” પછી એવું દેરીએ લખ્યું છે કે—“દૈવ્ય કેપ્રિ-

એટલે બે બાંધુ દત્ત કે તેણે દિગ્ગામાં ગ્રીષ્મ લેખવાડે એક સ્તંભ
લેયો છે જે મહાન અલેક્ઝાન્ડરની સ્મૃતિ માટે ત્યાં સ્થાપિત કર-
વામાં આવ્યો હતો. આવી રીતે બીજા પણ લેખકોએ એ લેખને
ગ્રીષ્મ લેખ માન્યો હતો.

દક્ષિણ રીતે સ્વરોનાં ચિન્હોને ઝોગખી લીધા પછી મી.
પ્રિસેપે અક્ષરોને ઝોગખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. તેમણે પ્રથમ પ્રત્યેક
અક્ષરને ગ્રુમ લિપિના અક્ષર સાથે મેળવવાનો અને જે તેની સાથે
બરાબર મળતો થાય તેને ક્રમથી વર્ણમાળામાં દાખલ કરવાનો ક્રમ
લીધો. આ રીતે પછાત અક્ષરો તેમની જગ્યામાં આવી ગયા.

પાશ્વરી જેમ્સ સ્ટીવન્સને પણ પ્રિસેપની માફક આજ સોદમાં
અનુરૂપ ધર્મ 'ક', 'જ', 'ચ', 'ઘ', અને 'ઘ' એટલા અક્ષરો
ઝોગખી દાખા, અને આ અક્ષરોની સદાવતાયી તેમણે લેખોને
પુરા વાંચી તેનો અનુવાદ કરવાનો મતારથ લીધો. પરંતુ કાંઈક તો
અક્ષરોને ઝોગખવામાં બૂલ ધર્મ જવાથી, કાંઈક વર્ણમાળાની અપૂ-
ર્ણતાથી અને કાંઈક એ લેખોની બાબતે સંસ્કૃત સમજવાથી તેમનો
એ ઉદ્દેશ પૂરેપૂરો સફળ થયો નહિ. પણ આથી પ્રિસેપને નિરાશા
ધર્મ નહિ. ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વશ્રેણી લેક્સને એક
માનુદિખન ગ્રીષ્મ સિદ્ધા પર આજ અક્ષરોમાં લખેલું ધર્મધર્મિક્ષિસનું
નામ વાંચ્યું, પરંતુ ૧૮૨૭ ની શરૂઆતમાં મી. પ્રિસેપે પોતાના
અસીદ્ધિ શૂરબુદ્ધિએ એક નાનો મરખો દાખલ સખ્ત રીતે દાખલ
હતો જેણે એકદમ આ સંપત્તિ મુઠ બાજતોનો નિહાલ કરી દીધો.
હકીકત આ પ્રમાણે છે:—ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં મિ. પ્રિસેપે સાંચી-
સ્તૂપના સ્તંભો આદિ ઉપર ખોદેલા કેટલાક નાના નાના લેખોની
બાબતે એકત્ર કરીને એક તો તે બધામાં અતિ બે અક્ષરો એકજ
સરખા જણાયા અને તેની પહેલા જ અક્ષર લખેલો કેખાયો જેને
પ્રાકૃતમાયાનો છઠ્ઠી વિખાલિનો પ્રત્યય (સંસ્કૃત ક્ષ ના બદલે)
માની એ અનુમાન કર્યું કે બધા લેખો બુદ્ધ બુદ્ધ અનુબો દારા
કરાએલા દાનનું સ્મરન કરતા દેવા વંદન એ. ઉપરા બધે એક સરખા
જણાતા બે અક્ષરો કે જે ઝોગખાતા ન હતા, તેમાંથી પહેલા
અક્ષરની સાથે 'ક' આ ના માત્રા અને બીજાની સાથે ' અનુ-
સ્વારનું ચિન્હ લાનેલુ દેવાથી પહેલો અક્ષર તે જ અને બીજો તે
જ દોષ એમ એ સખ્ત દાન જે દેવા વંદન એમ તેમણે નિર્ણય

લાક્ષ્મી ન સમજાય તેવાં વાંચ્યો, પહેલેથીજ સંકેત કરી રાખેલી સિપિમાં લખી, પોતાનો હેતુ પાર પાડતા રહેતા હતા. ઉમેલે પોતાને ખદ્બજ ખુદિમાન અને આશ્ચર્ય માને છે. અને હસતે મુખે તેઓ ફનીઆના બીજા ભોળા લોકોને ઠગવાની પૂરી ટકા ગણે છે, પરંતુ તેઓ પણ બારતવર્ષની સ્વર્ગપુરી ગણાતી ફારસીના “૧૬ મુર” ની ઝાળમાં એક વખત આવી રીતે મૂકાઈ જતા હતા. અસ્તુ.

એશિયાટિક સોસાયટીની પાસે દિલ્લી અને અલાહાબાદના સ્તંભો તથા ખંડગિરિના ખડકો ઉપરના લેખોની નકલો એકઠી થયેલી હતી, પરંતુ વિરોધ સાહેબની ‘શોધ’ નિષ્ફળ જવાથી ઠેસાંએ વર્ષો સુધી તે લેખોને હોલવાનો પ્રયત્ન થયે નહિ. એ લેખોના મર્મને જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા રહેવાને લીધે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપે ઈ. સ. ૧૮૩૪-૩૫ માં અલાહાબાદ, રધિઆ અને મલિઆના સ્તંભો ઉપરના લેખોની છાપો મંગાવી, અને તેમને દિલ્લીના લેખની સાથે મુદ્રી એ જાણવાની ફારસી કીધી કે તેમાં કોઈ ચબ્દ એક સરખો છે કે નહિ. આ પ્રમાણે ચારે લેખોને પાસે પાસે મુકવાથી દુરત તેમને જણાયું કે એ ચારે લેખો એકજ માતના છે. આથી પ્રિંસેપનો ઉત્સાહ વધ્યો અને પોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થવાની તેમને આશા ખધાઈ. પણ તેમણે અલાહાબાદ-સ્તંભ ઉપરના લેખના બિજા બિજા આકૃતિ વાળા અક્ષરો જુદા નારખ્યા, જેથી તેમને સમજાયું કે શુભ સિપિના અક્ષરોની માફક તેના પણ કેટલાક અક્ષરો સાથે સ્વરોની માત્રાઓના જુદા જુદા પાત્ર ચિન્હો લાગેલા છે. પણ તેમણે એ પાત્રો ચિન્હોને એકજ કરી પ્રકટ કર્યા. આથી કેટલાક વિદ્વાનોને એ અક્ષરોની બાબતમાં પૂનાની હોવાનો જે શ્રમ હતો તે દૂર થઈ ગયો.

અશોકના લેખોની સિપિ સાધારણ રીતે જોનારને હમણા અથવા ત્રીક સિપિની થાતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ટામ કોરિએટ નામના મુસાફરે અશોકના દિલીવાળા સ્તંભના લેખને જોઈ એવું વ્હીટરને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે “હું આ દેશના દિલી નામના શહેરમાં આવ્યો છું કે જ્યાં આગળ મહાન અસેક્રાંડરે હિન્દુ સ્થાનના રાજા પોરસને હરાવ્યો હતો, અને પોતાના વિજયની સ્મૃતિમાં તેણે એક મોટો સ્તંભ જુઓ કરાવ્યો હતો જે અद्यापि અહિં યોજાય છે.” પાત્રી એવર્ડ ટેરીએ લખ્યું છે કે—“ટામ કોરિ-

ક્રિયા. આ અનુમાનાનુસાર હ અને જ તે યોગજ્ઞાપી એ આત્મી
વૈભવાળા પૂરી વર્ષ અને તેના આધારે દિલી, આજ્ઞાદાતા, સંમિત,
પરિવા, રાષિયા, મિત્રનાર, ધોની આદિના અગોક્તના બધા ક્રેવો
મરવનાત્મક વાચી લેવાયા. એ વાંચનથી એ જન્મ નિશ્ચય વર્ષ મરો
કે એ મેંનેલી આત્મ જેમ અત્મામુખી સંસ્કૃત મમજ્ઞવામાં આત્મી
દલી તે ન હતી, પરંતુ તે લક્ષ્ય રચાઓની પ્રચલિત રેખામાં દલી
(જિને તે વખતે સાધામ્બુ રીને પ્રાકૃતના નામે યોગજ્ઞવામાં આવતી.)

આત્મી રીતે આત્મી વિધિનું સંપૂર્ણ માન પ્રેરવામાં આવ્યું
અને તેના વેગે પ્રાકૃતના જૂનામાં જૂના લેવો વાંચવામાં સંપૂર્ણ
દરજાના થઈ.

કેરે એક દેલીઝ બીજી જૂલી વિધિની પ્રેરનાર વિવરણ
કહકે જણાવું છું કે જેનું માન પણ એજ સમયમાં પ્રેરવામાં
આવ્યું હતું. એ વિધિનું નામ ખરોખી છે. ખરોખી વિધિ એ આત્મ
વિધિ નથી પણ અનાર્થ વિધિ છે. તેને લેમેટિક વિધિના કુતુંબની
અરમ્ભનું વિધિમુખી નિકરેલી માનવામાં આવે છે. એ વિધિની
લક્ષણની પદ્ધતિ પ્રાચીન વિધિ જેથી છે, અર્થાત્ પ્રાચીન જાતની
જાતની જ. જુના જુના સમયના જવાની છે. એ વિધિ ઈ. સ. ૫૦૦
સંવત્સરેથી દરજાના. વાચ પદ્ધતિનાજ કેટલાક આમમાં પ્રચલિત
હતી. દરજાનામાં અને વચ્ચાગના ખરોખી પ્રાચીન અગોક્તના લેવો
આ વિધિમાં વાંચવા છે. તે વિધિના સ્વરૂપ, સ્વરૂપ, પદ્ધતિના અને
કુમળાવટી ગણ્યો. જાનવા કેટલાક મોઢે લેવો નથી; માતૃકાજન,
લોક, સ્વરૂપ વિશેષે ગણ્યો. કેટલાક દિકાએ લેવરના લેવો
આ વિધિના સ્વરૂપના જાણે ન. ન છે. તેથી અર્થાત્ પ્રાચીનતાને
આ વિધિના દરજાના પણ જુના અર્થજ્ઞના દલી.

કેરે પ્રાચીન દરજે પદ્ધતિના, લોક, સ્વરૂપ, પદ્ધતિના અને
કુમળાવટી ગણ્યો. કેટલાક મોઢે લેવો નથી; માતૃકાજન,
લોક, સ્વરૂપ વિશેષે ગણ્યો. કેટલાક દિકાએ લેવરના લેવો
આ વિધિના સ્વરૂપના જાણે ન. ન છે. તેથી અર્થાત્ પ્રાચીનતાને
આ વિધિના દરજાના પણ જુના અર્થજ્ઞના દલી.

ખરેખી અસરોને કહેવાના હાંખ પશુ સાધન ન હતું. એ અસરો મારે નિમ્ન વિમ્ન દરખનાઓ વગ લાગી હતી. સને ૧૮૨૪ માં મનેય દોરે દુરિયેસના સિદ્ધા ઉપરના આ અસરોને 'સોનેલીયન' અસરો તરીકે દર્શા. ૧૮૩૩ માં એપોલોડોરેસના સિદ્ધા ઉપરના આજ અસરોને પ્રિન્સિપે "પદલવી" અસરો માન્યા. એક બીજા સિદ્ધા ઉપરની આજ વિધિને તથા માનિદિવાય સૂચના કેમની સિધિને પશુ પાછી એટલે સાક્ષી સિધિ ખાતી, અને એની આકૃતિ તથા વંદી દોષથી એ અનુમાન હતું કે જાપેલી અને મોષદામાં લખેલી ગુજરાતી સિધિમાં તેમ અંતર દોષ છે તેમજ અધોક્ષી સિધિ આદિ સુજોવાળી અને આ સિધિમાં અંતર છે. પરંતુ પાછળથી સ્વયં પ્રિન્સિપેનેજ આ અનુમાન અનુચિત લામરા માંડ્યું. ૧૮૭૪ માં ફ્રેડન ફોર્ડને એક સૂચનાથી આજ સિધિને તેમ અધો નેતે નેતરને પ્રિન્સિપે રૂરી આ અસરોને "પદલવી" અસરો દર્શા. પરંતુ એજ વર્ષમાં રોષક મી. મેસનને કામ્પ્લેની ધારીમાં રોષકોળ કરતાં અનેક એવા સિદ્ધાઓ મળી આવ્યા જેના ઉપર ખરેખી અને ઘીક બન્ને સિધિમાં રાગઓનાં નામે લખેલાં હતાં. મેસન સાદેબેજ સૌથી પ્રથમ મિનેટ્ટો, અપોલોડોરી, અરમાપ્લો, બાસિલિઓ અને સોલરો વગેરે નામે વાંચ્યાં. પરંતુ આ તેમની માત્ર દરખના હતી. તેમજે આ નામે પ્રિન્સિપે સાદેબેજે સખી મોકલ્યાં. આ દરખનાને સત્ય દરખનો પણ પ્રિન્સિપે સાદેબેજના બાઅખાજ હતા. તેમજે મેસન સાદેબેજના સંકેતો અનુસાર સિદ્ધાઓ વાંચવા માંડ્યા તો તેમાંથી બાર રાગઓના તથા ૭ પદવીઓના નામે તેમને મળી આવ્યા.

આવી રીતે ખરેખ. સિધિના પછાક અસરોનો મોધ થયો, અને સાથે એ પશુ જ્ઞાન થયું કે આ સિધિ ટાળી બાબુથી જન્મણી બાબુએ વંચાય છે. તેથી એ પશુ નિશ્ચય થયો કે આ સિધિ જેને દિલ વર્ગની છે, પશુ તે તાથે તેની બાબા કે જે વાસ્તવમાં સાક્ષી લેખોની બાબા મારજ પ્રાકૃતજ હતી, તેને પદલવી માની લેવાની જૂઝ દરખના આવી. આ પ્રકારે ઘીક લેખોની સદાવતાથી ખરેખી સિધિના પછાક અસરો તો જન્મણ ગયા પશુ બાબાના વિષયમાં જ્ઞાન્તિ થવાથી, પદલવીના નિયમે તરજ ખ્યાન રાખી લેખોને વાંચવાનો ઉદ્યોગ કરવાથી અસરોને યોગખવાની અશુદ્ધતા આવવા

લાગી, જેથી યોગ્ય સમય પર્વત તેનું કાર્ય અટકી પડ્યું. પરંતુ ૧૮૩૮ માં જે બ્રાહ્મીઅન ગ્રીક શિક્ષાઓ ઉપર પાલી લેખો બેતાંજ બીજા શિક્ષાઓની બાધા પણ તેજ દરો એમ માની તેના નિયમાનુસાર તે લેખો વાંચવાથી પ્રિંસેપનું કામ આગળ ચાલ્યું; અને એકંદર ૧૭ અક્ષરો તેમણે તેના ખોળી કાઢ્યા. પ્રિંસેપની માફક મી. નૉરિએ પણ આ વિષયમાં કેટલીક શોધ કરી અને એ લિપિના બીજા ૭ અક્ષરો નવા શોધી કાઢ્યા. બાકી રહેલા યોગ્ય અક્ષરો જનરલ ઇનિંગ્ડામે એળખી લીધા, અને તેમ કરી ખરેખરી સંપૂર્ણ વર્ણ-માળા તૈયાર કરી લેવામાં આવી.

ભારતવર્ષની જૂનામાં જૂની લિપિઓનું જ્ઞાન મેળવવાને સામાન્ય ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. ઉપરોક્ત વર્ણનથી આપણને જણાય છે કે લિપિ વિષયક શોધખોળમાં મી. પ્રિંસેપની કામગીરી ઘણી મોટી છે. એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલા "સેન્ટે-નરી રિવ્યુ" નામના પુસ્તકમાના "એન્સ્યેન્ડ ઇન્ડીઅન આર્કાઇએટ" વાળા આર્ટિકલના પ્રારંભમાંજ આ બાબત વિષે ડૉ. હૉર્નલે લખે છે કે:—

જૂના શિક્ષાલેખોને ઉકેલવાનું અને તેનું બાંધાંતર કરવાનું સોસાયટિનું અત્યુપયોગી કાર્ય સને ૧૮૩૪ થી ૧૮૩૯ સુધીમાં ચાલ્યું હતું. એ કાર્યની સાથે મી. જેમ્સ પ્રિંસેપ કે જે તે વખતે સોસાયટિના સેક્રેટરી હતા તેમનું નામ લખાને માટે જોડાઈ રહેશે. કારણ કે હિન્દુસ્તાન વિષયક જૂની લેખનકલા, બાધા અને ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવનારી અને આપણા આધુનિક જ્ઞાનના આધાર-જૂત એવી મોટી મોટી તે એકજ મનુષ્યના પુરુષાર્થને લખતે અને તે પણ વળી આટલા અલ્પ સમયમાં થઈ હતી.

પ્રિંસેપના પછી સમયમ ગ્રીસ વર્ષ સુધી પુરાતત્ત્વના સંશોધનના મુલો જેમ્સ ફર્ગ્યુસન, માર્કેકલ્ડ્રો, એડવર્ડ ટૉમસ, અલેક્ઝાંડર ઇનિંગ્ડામ, ચાર્લ્સ દલિયટ, મેડોક્સ ટેલર, સીવન્સન, ડૉ. બાક ઇચ વિગેરેના હાથેના રહ્યા. આમાના પડેલા ચાર વિદ્વાનોએ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં, હવિષટ સાહેબે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અને પાછળના ત્રણે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં કામ કર્યું હતું. ફર્ગ્યુસન સાહેબે પુરાતન વાસ્તુવિદ્યા (archææology) નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી મહેનત લીધી હતી; અને તેમણે આ વિષય ઉપર અનેક મંથો લખ્યા

હતા. આ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ એટલો બધો આગળ વધી ગયો હતો કે તેઓ કોઈપણ ક્ષમારતને આંખેથી બેઠેનિજ સાધારણરીતે તેનો સંભવ નિશ્ચિત કરી લેતા હતા. મેજર કિસો જદું વિદ્યાર્થી તો ન હતો પણ તેની શોધક શક્તિ જદું તીક્ષ્ણ હતી. જ્યાં બીજા અનેક વિદ્વાનોને કંઈ પણ જાણું ન હતું, ત્યાંજ તેણે પોતાની ગીધ જેવી શીલ્પી દક્ષિતા બજાવેલીને બીજો બોળી દારી હતી. તે ચિત્રકલામાં પણ નિપુણ હતો. તેણે પોતાના હાથથી કેટલાયે ચિત્રોનાં ચિત્ર દર્શાવ્યાં હતાં અને તે પ્રશસ્તિન કર્યા હતાં. તેની આત્મીય શિષ્યશ્રાવિયક હોઈ કુશળતા બેઠ સરદારે તેને બનાવતી સંસ્કૃત કોલેજનું મહાન નેપાથ કરાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેણે આ કામમાં ધણી પરિશ્રમ હોયો હતો. આ પરિશ્રમના કારણે તેની તબીયત બગડી ગઈ અને આખરે હૃદયમાં જાડ તે સ્વર્ગસ્થ થયો. ટાંગસ સાહેબે ખાસ કરીને પોતાનું લક્ષ્ય શિક્ષાઓ તથા શિષ્યશ્રેણી તરફ ખેંચ્યું. તેણે ધણી પરિશ્રમ સાથે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૬ થી લઈ ૧૫૫૪ સુધીના ૧૮૦૦ વર્ષોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તારવી દર્શાવ્યો હતો. જનરલ કનિંગમદામે પ્રિન્સિપલ જાણી રહેલું કામ હાથમાં લીધું. તેમણે બાકી તથા ખરેખરી ક્ષિપિના સમગ્ર પ્રકારોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઇલિયટ સાહેબે કનિંગમ કોલેજીના સમિતીનું સંચાલન અને સંવર્ધન કર્યું. દક્ષિણના આશુભ્ય વંશનું વિસ્તૃત જ્ઞાન હોવાની આગળ તેણે જ પ્રથમ ખુલ્લું. ટેકર સાહેબે બારતની ઇતિહાસનિવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને રિટવન્સને શિક્ષાઓની શોધબોધ કરી. પુરાતત્ત્વ સંચાલનના કામમાં પદોત્તરવલેલી થરીબુના જે બારતવાસી વિદ્વાને મેળવી હતી તેમનું નામ ડૉ. બાક દાજી હતું. તેમણે અનેક શિક્ષા-લેખો લેખ્યા અને પ્રાચીન બારતના ઇતિહાસ જ્ઞાનમાં ખૂબ શક્તિ કરી. એ વિષયમાં બીજા નામાસ્તિ બામીય વિદ્યાર્થી તરીકે કાલિયા-વાડના વડની પંડિત બમવાનલાલ દેવજીનું નામ લેવું જોઈએ. તેમણે પશ્ચિમ બારતના ઇતિહાસમાં ધણી અમૂલ્ય શક્તિ કરી છે. અનેક શિક્ષાલેખો અને તાત્ત્વજ્ઞો તેમણે લેખ્યા હતા તેમની વિદ્યા-તાનું ખરું સમારક તો તેમણે હરીનાના ચંદ્રચિન્દ્રવર્માગિરિ વાળી દાથીયુગામાના સમગ્ર ખાતરવના લેખને શુદ્ધ રીતે લેખ્યો તે છે. ભંગાલાના વિદ્વાન ડૉ. મજુન્દરાન મિશન ૧૮૫૪ આ વિષયમાં ખાસ લક્ષ્યે જ દેખા ૧૮૫૪ છે. તેમણે ૧૫૫૪ના દર્શક અને ઇતિહાસ વિષયમાં અવધાનને કારણે જ્ઞાન આપ્યું છે.

આ બધું કામ વિદ્વાનોએ ખાસ પોતાના શોખથીજ શીડું હતું. ત્યાં સુધી સરકાર તરફથી એ વિષય માટે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો. પરંતુ એ કામ એટલું બધું મહામાન છે કે સરકારની ખાસ મદદ વગર સંપૂર્ણ થવું અશક્ય છે. સને ૧૮૪૪ માં સંડનની રૅપ્લસ એશીઆટિક સોસાયટીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને વિનંતિ કરી કે આ કામમાં સરકારે ખાસ મદદ કરવી જોઈએ અને સરકાર મારફતજ આ કામ થવું જોઈએ. તેથી ૧૮૪૭ માં લોડ હાર્ડિન્ગના પ્રસ્તાવથી લોડ ઓફ ડાયરેક્ટરે આ કામમાં ખર્ચ કરવાની મંજુરી આપી. પણ સન ૧૮૫૦ સુધીમાં તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કોઈ પણ ન આવ્યું. ૧૮૫૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતના મીર એન્જનીઅર કૌન્સ કનિંગહામ એક યોજના ધડીને સરકાર ઉપર મોકલી અને સાથે એ પણ સૂચવ્યું કે જો ગવર્નમેન્ટ આ કામ તરફ લક્ષ નહિ આપશે તો કદાચિત્ કેન્ચ અને જર્મન લોકો આ કામ ઉપાડી લેશે; અને તેમ થશે તો તેમાં અગ્નિનેના વશની હાનિ થશે. ક. કનિંગહામની આ સૂચનાનુસાર અને ગવર્નર જનરલની ભલામણથી ૧૮૫૨ માં આર્કિઓલોજીકલ સર્વે નામનું એક ડિપાર્ટમેન્ટ કાયમ કરવામાં આવ્યું અને ૨૫૦ રૂપિયા માસિક પગારે કનિંગહામ સાહેબનીજ આ ડિપાર્ટમેન્ટના ડાયરેક્ટર તરીકે નેમલુંક કરવામાં આવી. આ યોજના રચાવીરૂપે ન હતી. સરકારની ધારણા એમ હતી કે મોટા મોટા અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોનું ચલાવક વહેન, તત્સંબધી ઇતિહાસ અને કિંગડમનીઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે. નવ વર્ષ સુધી સરકારની આજ નીતિ ચાલુ હતી. તે દરમ્યાન કનિંગહામ સાહેબે પણ પોતાના નવ રિપોર્ટો બહાર પાડ્યા.

૧૮૭૧ થી સરકારની આ ધારણામાં કોઈક ફેરફાર થયો. કનિંગહામના રિપોર્ટથી સરકારની ખાતરી થઈ કે આખું હિન્દુસ્તાન મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોથી ખરેખર છે અને તે બધાની શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે. એટલા માટે આખા હિન્દુસ્તાનની શોધખોળ કરવા માટે કનિંગહામ સાહેબને ડાયરેક્ટરને બદલે ડાયરેક્ટર-જનરલ બનાવ્યા અને તેમની મદદ માટે બીજા વિદ્વાનોની નેમલુંકા કરી. પરંતુ ૧૮૭૪ સુધી એકલા કનિંગહામ સાહેબજ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં શોધખોળનું કામ કરતા હતા. ૧૮૭૪ માં દક્ષિણ બાંગ્લાની મહેવલા કરવા માટે ડૉ. બર્જેસની યોજના કરવામાં આવી.

માટેનો પોતાનો વિચાર બદલેર કપો. ત્યારબાદ ૧૯૦૧ માં વાર્ષિક એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચ કરવાની આ ખાતાને મંજૂરી આપવામાં આવી, અને દાખરેકર-બનરસની ફરીથી નેમલુંકે કરવામાં આવી. સન ૧૯૦૨ માં નવા દાખરેકર-બનરસ માર્ગસ સામેળ નિંદુરવાનમાં આવી, ત્યારથી આ ખાતાનો નવો ફરિદાસ શરૂ થાય છે. તે બાબે દેવેવાનું કામ માટે નહીં. બ્યારે એ ખાતા હવર આપણી સત્તા થયે ત્યારે એના હનિદાસનું આપણે અવકાશન દેવીયું.

હોજ સરકારના આ કામનું ઉદાહરણુ લાઝ કેટલાક દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાનાં રાજ્યોમાં આ વિધાનનાં ઉપાદગિટો ખોલ્યાં છે. બાવનગર સરકારે કેટલાક ખંડિનોહારા હાલિયાવાડ, મુંગલાન અને રજપુતાનાના અનેક ગિલાફો અને પાનપતેની નકસો મેળવી “બાવનગર પ્રાચીન શોધ સંમદ” ના નામે એક પુસ્તક હારા તેને પ્રમશિત દરી છે. હાલિયાવાડના આગળના પૅસિદિક્ષ એજન્ટ કનૅવ વૅલસનને પ્રાચીન વસ્તુઓ હવર જલુ ગ્રેમ દતો; તેથી કાલિ. માચાના કેટલાક રાજ્યોએ મળીને રાજકેહમાં “વૅલસન મુખી-અમ” નામનું પરાધુ-વસ્તુ-સંમદાસય સ્થાપ્યું જેમાં કેટલાએ ભેખો, તામ્રપત્રો, મૂસ્તકો, ચિકાઓ આદિનો સારો સંમદ થયેસો છે. માહસોર રાજ્યે પણ ખાતું એક સંમદાસય સ્થાપ્યું છે; અને સાથે આર્થિકોર્થોક્ષ ઉપાર્થમેટ પણ સ્વનં રીતે હવાડયું છે, જે હારા આગ મુખીમાં અનેક રિષેટો, પુસ્તકો અને ભેખસંમદો હપાર્થ પ્રસિદ થયા છે. ત્યાંથી એપ્રિમારિઆ કનાદિકા નામની એક ચીરિય નીકળે છે જેની અંદર દાનરો ચિકાકંખો તામ્રપત્રો છત્તાદિ પ્રસિદ થયાં છે. ત્રાવનકોર, દેદરાવાડ અને હાસ્તીરના રાજ્યોએ પણ આ કામ સ્વનં રીતે કરવા મડયું છે. એ મિરાય, લદમપુર, ગાલાવાડ, આલીઅર, બોપાલ, પટોદરા, વૅનનાનડ, બાવનગર, આદિ રાજ્યોમાં પણ સ્થાનિક સંમદાસયો થન બન્ય છે.

ખીટિય રાજ્યમાં સરકાર અને ખાજી સસ્થાઓ અથવા વ્યક્તિઓ હારા થયેલા પુરાણુ વસ્તુ સંમદને મુગઈ, મદાસ, કલ-ક્ષા, તામ્રપુર, અજમેર, લાહોર, લખનૌ, મયુરા, સાગનાથ, પેશાવર, આદિ સ્થળોનાં પદાર્થ-અંમદાસયોમાં મુગલિય મનવરામાં આંચ છે; તેમજ ઘણીક વસ્તુઓને લંડનના ખીટિય મ્યુઝિ-અમમાં મોટલવામાં આવે છે, એ બધી વસ્તુઓના તે તે સસ્થા હારા પ્રકટ કરવામાં

આવતા રિપોર્ટો અને કેટલોગોમાં વર્ણન આપેલાં હોય છે. સિંહાદેખે, તામ્રપત્રો અને શિક્ષકોએ એ વિષયનાં ખાસ જુદાં પુસ્તકો અને સીરિઝો પણ પ્રકટ થાય છે.

જેવી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે પુરાતત્વની ગવેષણાનું કામ ચાલ્યું છે તેવી રીતે યુરોપમાં પણ ચાલ્યું છે. ફ્રાંસ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, ઇટલિ, રશીયા આદિ રાજ્યોએ પોતાપોતાનાં રાજ્યોમાં એ વિષય માટે સ્વતંત્ર સોસાઇટિયો, એકેડેમીઓ, વગેરે સ્થાપેલી છે અને ત્યાંના પણ અનેક વિદ્વાનોએ હિન્દુસ્તાનના સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પ્રકાશમાં આણવા ધણો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નદ્રપ્રાપ્ય થતા આપણા હજારો ગ્રંથોને તેમણે ઉઢાવ્યાં છે અને સંગ્રહ્યા છે, વાંચ્યાં અને છપાવ્યાં છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યને પ્રકાશમાં આણવાનું જેટલું કામ જર્મન વિદ્વાનોએ કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈએ ઠપુ નથી. ગુલનાત્મક બાપાસાસને જેટલું જર્મનોએ ખીલવ્યું છે તેના ઘતાંસ પણ બીજાઓએ ખીલવ્યું નથી. બીજા પણ બધી મૌલિક શોધો મોટે ભાગે જર્મન વિદ્વાનોના હાથેજ થયેલી છે. અંગ્રેજોનો હિન્દુસ્તાન સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી જ તેઓ આ વિષયમાં થોડું ધણું કરવાનો ડોળ કરે છે એટલું જ. અસ્તુ.

આ પ્રમાણે દેશ અને વિદેશમાં વ્યક્તિ અને સંસ્થાએ કરેલા પુરાતત્વવિજ્ઞાનના આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ધણાક અઘાત અધ્યાયો લખાયા છે, અને લખાય છે. સિંધુનામ, નંદ, મૌર્ય, શીક, શાનકર્ણી, શક, પાર્થિવન, કુલન, ક્ષત્રપ, આબીર, ગુપ્ત, હણ, મૌર્ય, ખેસ, સિંગ્હી, પરિમારક, વાકાટક, મૌખરી, ચેતક, શુદ્ધિ, ચાવડા, ચાવુલ્ક, પ્રતિહાર, પરમાર, ચાહમાન, રાષ્ટ્રકૂટ, કચ્છવાહા, તોમર, કલચુરી, વૈષ્ણવ, ચંદેલા, ચાહવ, ગુર્જર, મિદિર, પાણ, સેન, પટ્ટવ, ચોવ, દંડન, સિંહાર, નેંદક, દાક્ષીણ, નામ, નિર્દમ, બાબુ, મલ્લ, ચાંદકાવન, ચંદ, મલ્લ આદિ અનેક પ્રાચીન રાજપર્યો કે જ્ઞેમના વિષયમાં એક અસર જેટલું પણ આપણે જાણવા ન હતા તેમના વિસ્તૃત ઇતિહાસો જાણવામાં આવ્યા છે. અનેક જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, ધર્માચાર્ય, વિદ્વાન, ધનવાન, દાની અને વીર પુરોના જ્ઞાનનો પરિચય થયો છે; અને અસંખ્ય પ્રાચીન નમર, મંદિર, શૂળ, અને વજ્રાદિયોના દર્શકો મળી છે. સો વર્ષ પહેલાં આપણે આમાંનું કંઈ પણ જાણવા ન હતા.

સત્યનારાયણ

અધ્યાપક: દત્તાત્રેય વાલકૃષ્ણ કાલેલકર

૧

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના 'હૃદયોધન' માં કેટલીક સરસ વાતાંઓ અને મજેદાર ચંદ્રચિત્રો આપેલાં છે. તેમાં નીચેનું એક છે:

“ સનાતન હિંદુ ધર્મનું મનરસપૂર્ણ મંદિર, તે મંદિરમાં જવાના રસ્તા રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મંદિરમાં નથી શું? વૈદાન્તીઓના નિર્ગુણ શક્તી શક્તિ, શક્તિ, વિષ્ણુ, મહાદેવ, કુર્મા, સૂર્યનારાયણ, આંધા ખામા અને હિંદુ ઉપર સવાર થયેલા મણિશયી શક્તિ તે કે હાંડી, શીતળા જેવાં નાનાં મોટાં દેવ દેવીઓ મુખી બધું છે; અને વેદ, વૈદાન્ત, ર્શન, પુરાણ, તન્ત્ર વગેરેમાં એટલો તો માસ બરેશો છે કે જેમાંની એકજ વસ્તુથી પણ બવનથી તૂટી શકે. અને એ મંદિર આગળ લોકોની ભીડ પણ કેટલી? તેવીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ દોરે છે. આપણા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પણ ચાલ્યા. પરંતુ જાણી જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કેમ જનુંજ નથી. બારણા ઉપર પચાસ માથાં, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ લાંબાવાળાં એક મૂર્તિ હતી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિના પગ આગળ આગોરે છે. એક જાણુને ‘આ શું?’ એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું: ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવ દેવીઓ દેખાય છે તેમને દરેક જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક જે કૂચ દેટી દબાવે એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ. પણ અસંખ્ય પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ. અને આ જે વેદ, વૈદાન્ત, ર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસન્ન મોખાત થવશું કરો તો વાંધો નથી. પણ માનવો જોઈએ આનો જ દુકમ. ”

અમે શ્રી પૂછ્યું: ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે? જવાબ મળ્યો: લોકાચાર. ”

આ છતાંદાર ચંદ્રચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી, આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આજ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની

પ્રગતિ બધે તરફ થયાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ બધાં બધે તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમજ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સંસ્કારો અને વિચારો તે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તોથી જુદાજ છે. દિંદુસ્તાનનો ફિજ અને અફિજ એવો સમાજનો મોટો ભેદ દોઢાથી સાત્ત ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોક્કસ ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ. દરેક વખતે ધર્મ સુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. ૨૬ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણાં હમણાં ધણાં વર્ગો ગાળ્યા, પણ ૨૬ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે એ આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની સજિ અને અસજિ આ ૨૬ ધર્મોનેજ આભારી હોય છે. કેઈ પણ દેશનો રાષ્ટ્ર-ધર્મ તે દેશનો આદર્શ અથવા મહત્વાકાંક્ષા બનાવે છે, પણ ૨૬ ધર્મ કપરથી જ દેશની વધારે વિવિધ સમજ સકાય છે. સમાજ ભારે વહેતા પાણીની મારક પુરવારો અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મ પથર જેવો કામળ બનેલો નથી હોતા, અને ૨૬ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતા. સમાજમાં કેન્દ્ર વડે અને આમરવડે ભારે બરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મની કુશળતા ૨: ધર્મમાં જીવી જીવે છે, અને જેમ કમળને કાદવમથી પોતાનું નાશ છે તેમ રાષ્ટ્રધર્મને ૨૬ ધર્મોથી નિત્ય વાન બોજન મળે છે. રાષ્ટ્રધર્મનું તરફસાત્ત બહુ તીક્ષ્ણ હોય છે, રાષ્ટ્રધર્મનું માનસસાત્ત બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે. ૨૬ ધર્મ બોળો દોષ છે. તે મનુષ્ય સ્વભાવનું કંઈ પરીક્ષણ નથી કરતો. રાષ્ટ્રધર્મ અધર્મના પે: ૬ સ્વરૂપ દોષ છે, ભારે ૨૬ ધર્મ બહુચરાઈની પેઠે હનુવાદન દોષ છે. રાષ્ટ્રના હૃદયને તરફ રૂપી મોલી મળે છે કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ રૂઢિના કુશળિ, તે બહુ રરનો દોષથી તત્કારથી ઘણાં લોક ખૂબ મળે છે.

હાલમાં યુરોપમાં એન્ટ્રોપોલોજી (Anthropology) અથવા મનશ્ચરણશાસ્ત્ર તરફ નજારી ચાલે.નું લગ્ન વધારે છે. એની અસર અહીંયા પણ થઈ છે; અને નહીંબના વિદ્યાર્થી યુરોપમાં એક દિંદુ મંડળો અને મિત્રોનું અધ્યયન કરતાં થતા છે. મંદ-વચ્ચે રહી-ના-થે કાકરે જાતે મંદ-વચ્ચે સહિત તરફ મંદોની દષ્ટિ ખેંચે છે. નેમુચ્ચે વિવિધ મંદ-વચ્ચે, મુશ્કેલમાં સર ના-રાવળ મંદ-વચ્ચે મંદ-વચ્ચે દષ્ટિએ દિંદુધર્મનું રહસ્ય દેખી કાઢવાનો

સત્યા પરતા નાહીં ધર્મ ।

સત્ય તેષ પર બ્રહ્મ ।

મુક્તેશ્વર.

સત્યનારાયણનું જન આ પ્રાંતમાં તેમજ મહારાષ્ટ્રમાં મહુજ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન ઉચું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટ કામના સિદ્ધ થાય છે, ઝેરી ભોડોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાચરણ અને પ્રસાદભક્ષણ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કથાચિત્ આજ કારણસર આ જન પાછળ સત્યનો જે મદિમા રહેલો છે તે ભોડોના ધ્યાનમાં નથી આવતો. તે તરફ ભોડોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ અસ્થ પ્રયત્ન છે. આ રહસ્ય વાચનાં પહેલાં સત્યનારાયણની કથા જોમને યાદ ન હોય તેમણે તે જાણી ભેરી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનવી જીવનની અત્યંત ઉચ્ચ એવી એક વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણું જીવન જોમ ઉપમ, સામાન્ય અથવા દીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. ત્રિવિધ પ્રધાન તાર્કિક ભોડો ધર્મ-વૃત્તિને તત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે; પ્રેમાગ નમ્ર ભોડો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે; કર્મપ્રધાન કથારસિક ભોડો પૂજા અર્થાં વિષે તાર્કિક ત્રિવિધ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોપણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અથ જનસમુદાય કથા-કીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આકલન કરી શકે છે.

ધર્માચરણના રમતી જાગૃતમા પણ એજ સિદ્ધાંત સાચુ પડે છે. ધર્માચરણનું જ અનંતસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે. એ વસ્તુ જોમના ધ્યાનમાં નથી આવી શકતી તેમના સતોષની જાગર પૌરાણિક કથાદ્વારા બાલક જગાવતુ પડે છે. ધર્મજ્ઞતા મમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય પણ જો તે સમાજમાં રૂઢ કરવા હોય તો તેમને સમાજની જૂનિકા મુખી નીચે કુનાગર પડે છે. જગજાન તથામને ઉપદેશીશાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, કુદરત અને નૈનિક દત્ત; પણ જ્યારે તેમને દેવ દેવતા, પૂજન અર્થાં, મંત્ર તંત્ર વિષેરેનું ન ત્રિક સ્વરૂપ આપી મહાધ્યાન પંથ અવગણે. ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અંત અર્થાં એથિયા ખંડને મળે ઉત્તરે. સત્યનારાયણનું જન એ એવી જ જાગૃત એક

તાજું ઉદાદરજી છે. સત્યનારાયણનું મત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્માભિમાની સાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું. ગૂજરાત મહારાષ્ટ્ર વગેરેના વેપારનું અને નાનકડાં રાજ્યોનું સ્મરણ જ્યારે તાજું હતું ત્યારે આ મન શરૂ થયું હતું. પણ આ મતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકદેવતામાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ મતમાં મગી આવે છે એમ દેવતામાં વાંધા નથી.

દુનિયાનો ઘણો ખરો બ્યવહાર અસ્પષ્ટાણુ લોકોના હાથમાં હોય છે. બહુ જનસમાજની સત્ય પરની ઘડા બહુ ઝોટી હોય છે. સંસારમાં ગમે તેવી દાનિ સહન કરવા જોઈશું પૌરુષ લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું. સત્યાસત્યનો કાંઈ પણ વિધિનિરેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભને ખાતર લોકો વચનમંત્ર કરે છે, નિયમ તોડે છે, બૂઝાને સાચું કરી દેખાડે છે. કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્યની માંડવાળ કરનાર આવા અણુ લોકોને સત્યની લગતી જેવી રીતે લગાડવી અને સત્યસેવનથી જ આખરે સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે, એવી ઘડા અણુ લોકોના મનમાં જેવી રીતે ફસાવવી, એ એક ખારે પ્રશ્ન છે. સાધુ સતીએ, કાવદા ધડનારાઓએ તેમજ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સત્યનારાયણ-મત-પ્રવર્તકે આ પ્રશ્નો ઉકેલ પોતાની શક્તિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કથા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં આકર્ષી કરવામાં બે દેવ સંધાએલા છે: લોકોએ સત્યનું સેવન કર્યું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મદિમા સમાજમાં નિરંતર મચતો રહે એ બીજો ઉદ્દેશ. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, પણ કહ્યું છે, એ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ઉત્સવમાં આપણે કોઈ જૂત ક્ષાન્તવનું અથવા કોઈ ધાર્મિક વસ્તુનું ઉત્સાહપૂર્વક સદર્પે સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યારે મતમાં આપણે આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીક્ષા મંદળ કરીએ છીએ.

સત્યનારાયણની કથા સાબળવાથી અને સ્પષ્ટિત પ્રસાદ ભક્તજી કરવાથી સત્યનારાયણનો ઉત્સવ થયો ગણાય, તેને કાંઈ મત મળી ન શકાય. જેને સત્યનારાયણનું મત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય આચરજીની, અને તક મળતા સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્તન કરવાની દીક્ષા

દીધી હોય તોજ તેને સત્યનારાયણનું મન ક્યાંનું પુણ્ય મળે, બાકી ન મળે.

હિંદુધર્મમાં જ્યાં લોકો સામર્થ્ય અને સંપત્તિ ઇચ્છે છે. ધર્મ કહે છે: 'બ્રુહ્મવા અને સત્યાયરણ ભારતે જ તેમને સાચું સામર્થ્ય અને સંપત્તિ મળી શકશે.' આજ સિદ્ધાંત પુરાણોએ એક મુંદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર કસાવેલ છે. પુરાણો કહે છે: "સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે; કેમકે શક્તિ એ શિવની પત્ની છે, અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે. પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે. આ રીતે ધન, ધાન્ય, સંતતિ, સંપત્તિ વિગેરે ઐદિક લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ મનમાં કહેલું છે.

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો બહુ જ વ્યાપક અર્થ કરેલો છે. શ્રીવેદવ્યાસે મવાભારતમાં સત્યના તેર આકાર કહેલા છે. હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો ઉચ્ચક્રાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેલ થાય છે.

પહેલી વસ્તુ:—સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઈએ, અથવા જે રૂપ બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાર્થ કહેવી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ:—સત્ય એટલે ક્રત્તમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કેઈ પણ મહાકાર્યનું વિધાન. 'સત્યથી જ સૂર્ય ઉગે છે,' 'સત્યથી જ વાયુ વાય છે.' 'સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,' 'સત્યથીજ આ લોક ચાલે છે,' 'સત્ય એજ યશની પ્રતિષ્ઠા છે,' ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં સત્ય એટલે અનુસ્થાપનીય નિયમ, એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ:—સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન. સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક; એક વાર કહેલું વચન આપણે મળી ન જઈએ એવી ટેક. આ સત્યને માટેજ કહેલું તેના કુંડળો આખી દીધા, આ સત્યને માટે જ રામ વનવાસ ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજ્યદાન દીધું. કિંબદુના,

માંડમણ પાંડવોએ ખાતાનું વચન સાચું પાડવા ખાતર એક ટીપડી સાથે પાંચે બાજુએએ લગ્ન કરવાનું નિર્દેશન કર્યું હતું, (આને આપણી સત્યની અને વશાદારીની કલ્પના વધારે વિગુહ થઈ છે. પોતાના રીકરાઓએ યું મેળવી આવેલું છે, એ જાણવા વગર પાંચે બાજુ સરખું વહેતી હો, એવું માતાના મુખથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ ને પાંચ બાજુએ એક સી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યનિષ્ઠ કહેવાને જાહેર સત્યનોટી મૂકી મણી દાઢીએ. સ્વપ્નામાં 'બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આપણું રાજ્ય પ્રજા ઉપર દાખા કરે વર્તાવનાર એક તાંબસી બ્રાહ્મણને સાચે જ આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મી બદ, મદાજક, પામર કહીશું. અસ્તુ. ખરી' તો આપણે જુની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું રહસ્ય ઉઠેલવા નીકળ્યા છીએ.)

જનસમુદાયમાં ને શક્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે, હોમ અને ભય. આ ને શક્તિઓના લાભ લઈ સત્યનારાયણકથા-કારે સત્યનો મહિમા માયો છે. સત્યનું એવન અને કીર્તન કરે, એટલે તેમને સંતોષ અને સંપત્તિ વગેરે જ્યાં વાનાં મળશે, સંકેટો દૂર થશે અને મનદામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઈ લાલચ. સત્યને વિસરે, સત્યને દુષારો કે તરતજ તમારાં જાગજાગ્યાં મરશે, મનદામ નાશ પામશે, જામાઈ દૂષી મરશે; રાજા ને અન્યાયથી મેકળેને કેદખાનામાં પૂરી રહે, તો તેની સજા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું મત જ્યાંને મારે સરખું જ દલદાળી છે. સત્યપાસન એ સારવર્ણિક ધર્મ છે, એમ જતાવવા સાર આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા વાણીયા, ગોવાળીયા, અને કીશોરાઓ આવેલા છે. અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યમનમાં અભિયોગ છે એમ લાગે છે. સાધુ અને તેનો જામાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ જૂલી જાય છે તેથી તે મના ઉપર સત્યદેવનો મેલ થાય છે. તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાદુર્યુષ થાય છે. આ દુર્દેહી લોકોની સ્ત્રીઓના હૃદયમાં પ્રતિજ્ઞાપાસનની ધર્મશુદ્ધિ જાગૃત થઈ એટલે તરતજ ચંદ્રકેતુ રાજાના હૃદયમાં પણ ન્યાયશુદ્ધિ જાગૃત થાય છે. સાધુ અને તેનો જામાઈ ચોરબધથી દંડી સાધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, મારે આપણા કથા-કાર આ તેમના અસત્ય બાજુને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો

એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશબ્રમથી તેને સત્તનિષ્ઠ બનાવે છે. કથાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણજીવતના નિયમ તોડે છે. તુંગધ્વજ રાજા પોતાના હૃદય વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે. તેથી કથાવતીનો પતિ અને તુંગધ્વજ રાજાનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાં વેંત તેમને તેમનું સૌમાન્ય શરીરથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથાકાર બોડોને કહે છે: 'બાહ્યો, જે સાચું હોય તેજ બોડો, પોતાનું વચન તોડે નહિ, તેમજ સમાજના અથવા નિર્મમના સર્વજ્ઞાથી નિયમો તોડે નહિ. તેમનું ઉત્ત્રધન કરો નહિ. આ પ્રમાણે વર્તેશો તો તમારું ઐતિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમકે જે સત્યથી ચાલે છે તે

સર્વાન્ કામાનવાન્નોતિ

મેરથ સાપુર્યમાપ્નુયાત્ ।

આ ભેદભાગ્યની અંદર સત્યને સર્વસંતોષપરિત્યાગી દંડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. સત્યથી ચાલતાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમાં સંન્યસ્ત શક્તિ ફરી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમાં અંગરચરણોએનું તેમજ બાહ્યસમાજનું નિયમન અથવા દંડન કરવાની દંડી સક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુંદર રીતે સમજેલું છે. સત્યનારાયણજીની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને મદિમાં જનારનાર કેટલાક ઓળો અત્યંત ઉદાર છે, તે અહીં આપી શ્રી સત્યનારાયણજીની યથામતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયાં પૂરી કરું છું.

નારાયણસ્થમેવાસિ મયેનાં ચ હૃદિ સ્થિતઃ ।

મેરથઃ મેર્યમાનાનાં ત્વયા મેરિતમાનસઃ ।

સ્વદાતાં શિરમા ધુમ્વા મજ્જામિ જનપાવનમ્ ॥

માર્ગોદાનમમાર્ગાનાં માવજ્ઞુ માધયોધનઃ ।

સ્વદધિશ્ચાનમાત્રેજ મેવ મર્વાયંદારિણી ।

તામેવ ત્વાં પુરસ્ક્રમ્ય મજ્જામિ દિનદામ્યવા ॥

ન મે ત્વદ્ગચ્છાનાસ્તિ ત્વદ્ગર્ભે ન હિ દિવનમ્ ।

ત્વદ્ગર્ભે ન હિ જ્ઞાનામિ પાશુર્ન પુગ્ગરુપદમ્ ॥

મમજ્ઞે દેવદેવેશ મમજ્ઞે ધરણીધર ।

ત્વદ્ગચઃ ક્ષોડ્ય પારંમ્યદાનાસ્તે જગતીનલે ॥

ધાંડિયારીકાળમાં એક આ મા સત્વનારાયણજીનાં અને
કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચકો તેને જ શ્રી સત્વનારાયણજીનાં કૃપા-
પ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત આશામાં લખેલું નથી અથવા અધુનિક છે,
એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્વનારાયણજી
નિષ્ફળ જશે, પણ જે કોઈ આત્મજનનપૂર્વક આનું અર્થ કરી
સત્વનારાયણજીનું મન આગરશે તો તે

ભવંદુઃસ્વેદયો મુખો મયતિ માનવઃ ।

ભવંપાપવિનિર્મુખો દુલ્ભેયં મોક્ષમાપ્નુયાન્ ।

ઈદ મયઃ ફલે મુખવા પન્થે મોક્ષમાપ્નુયાન્ ।

ધનધાન્યાદિકં ભવ્ય મયેન્ ભવ્યમ્ભાવતઃ ।

દરિદ્રો જાતે વિત્તં વદી દુર્યેત ધન્યમાન્ ।

મીનો મયાન્ પ્રમુચ્યેત ભવ્યમેવ જ નંશયઃ ॥

કલિયુગમાં જો તે આજુસ જો તેની સારી નરસી કામનાઓ
સિદ્ધ કરવા માટે સત્વનારાયણજીનું કરવા લાગ્યો, એ જોઈ થી
મદદિવે હવ પ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક દીગ્દ ને અનંસા નાખી દીધાં છેઃ
જે આજુસ જોઈએ અને સત્વવાદી હશે તેજ તેનું ઉત્તરિયન કરી
આ મનરહસ્યું કાર કપાડી લો. હૈતિ શમ્ ।

चाणक्य कौटिल्य

अध्यापकः रामनारायण विभनाथ पाठक

वर्णे विद्यालयेऽगामाभ्यामिष्य भयस्ताम् ।
 अमर्तिमाद्यजाणां यो बभूव भुवि पिपुनः ॥
 ज्ञानयेद्वा इवाभिरुमान् वेदान् वेदविदां वरः ।
 योऽभीनयान् शुचनुराद्यनुगोऽप्येकवेदवत् ॥
 यस्याभिचारपत्रेण वज्रवज्रननेजसः ।
 यथातामूलनः श्रीमान् सुपर्वा मन्दपर्वतः ॥
 यदावो मन्त्रशक्त्या यः क्षत्र्या शक्तिपरायसः ।
 क्षात्रदार नृचन्द्राय चन्द्रगुहाय मेदिनीम् ॥
 नीतिद्याद्यामूर्ते श्रीमानर्थज्ञाजमहोदधेः ।
 य उदधे नमस्तस्मै विष्णुगुहाय वेधते ॥

कामन्दकः अ० १, श्लो० १-६.

કોઈ કહેશે કે અત્યારે આખા દિગ્ગુમાનમાં એક બારે સંશોભ
 મળી શકો છો ત્યારે તમને એ દબાર વરસ દરેક વર્ષ અપેક્ષા આશ્ચર્ય
 કોરિત્વ વિશે બોધવાનું ક્યાંથી શરૂ? હરિશે તોજાને શરૂએ દોષ
 અને વદાબ્ધ સામોડાણ થઈ શકું દોષ ત્યાં હરિયાને તળીયે દબડી
 ખારી મોતીની ધૂળી બગવાની તમને નવસસ ક્યાંથી મળી? આ
 સવાળાનો જળ્યાળ પણ એજ રૂપક-દાખલ સંભારીને આપુરું કે મને
 તેજા તોજાનમાં પણ વદાબ્ધનું શકાન, દોષાવન્ય અને નીરમ (શીલીદશ)
 સાચવવાં જોઈએ. કોઈ પણ પ્રબલના પ્રાચીન ઇતિહાસ તે તેની
 પ્રમતિમાં રિયાપર કાનુ રાખવાનું સૂચન છે, રિયા જનારવાનું દોષાવન્ય
 છે અને સમતોલ રહેવાનો નીરમ છે. એ જદારથી આજેની વસ્તુ
 નથી પણ પ્રબલની જંગમૂત્ર વસ્તુ છે દરેક પ્રબલને જૂનાકાળનો અવાજ
 સાંભળવાને શરૂ કરીએ જ કાનસ તે બોઈ બેઈ હતું બારે ત્યા
 મહાન દેવદાસાદેક વધ મગ તળી

દાખ આપણી પ્રબલ ક્ષેત્ર નંદાઃજ કેરુ જડગતવ પાંચડો
 વિહાર છે એમ જાનવું જુવજરુ છે તેમ દિગ્ગુ - ન્વ, જાનસિ
 ખનન અને રહસ્ય રહેલું છે આ મંદોજમ નાક રિદિત અને

પશ્ચિમની બેસબેર થી અસરનો પ્રભાવ છે. કારણ કે પણ તેટલા ઉપરથી આ સંદેશ આજે જડ, માનવો એ બધું છે. બાહ્યસ્થિતિથી પણ પ્રભાવો આત્મા માનસિક સંદેશમાં પડે એ સંકેત છે અને આપણો સમાજનો સંદેશ એવો માનસિક સંદેશ છે. આપણે હાલ આપણી સંસ્કૃતિના આત્માનો શોધ કરીએ છીએ. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રયોજનો પદાર્થો આપણને યુરોપીય મહાપુરુષો મળ્યા. પરદેશીઓ પર અંધ શ્રદ્ધા રાખી પરવડ પડી રહેવાના પરિણામો આપણે પંજાબમાં અનુભવ્યાં, અને તેની સાથે પશ્ચિમનો સ્વભાવ આપણે બરાબર જાણ્યો. સમસ્ત પૃથ્વીપર ચર્ચાતા આત્મનિર્ભરતા સિદ્ધાન્તથી આપણને આપણા સમાજનો આત્મા જાણવો, આપણા સમાજની સંસ્કૃતિનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. આ આપણા સંદેશનો મનન-અંત છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિસિદ્ધિ કેટલું છે અને આત્મનુક કેટલું છે તે બરાબર શોધવામાં, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં હેમ શું છે અને ઉપાર્થ શું છે તેનો બરાબર વિવેક કરવામાં અને આપણી પ્રકૃતિને લક્ષમાં રાખી બન્નેનાં પ્રક્ષતત્વો લઈ આપણા ભવિષ્યનું સત્ત્વ ઘડવામાં આપણી ખરી સરળતા છે.

આજ સુધી આ વિચારો થયા નથી એમ નથી. આપણે ઘણા દિવસથી માનીએ છીએ કે આપણી પ્રકૃતિ આધ્યાત્મિક છે. આપણી ઇતિહાસસમૃદ્ધિ આધ્યાત્મિક છે. પણ આપણી પાંચ દશામાં આ શબ્દોએ આપણને બધું મદદ કરી નહિ. આધ્યાત્મિક એ શબ્દ અભ્યાસ્ય છે. આધ્યાત્મિકતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેં કદાં તેનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. આપણે શોધવા જતું પડ્યું કે આધ્યાત્મિક એટલે શું? પશ્ચિમના બાહ્યકારોએ આપણી આધ્યાત્મિકતાના અનેક અર્થ ક્યાં. કેમકે કથું કે મંસારને ક્ષેત્રમય કરી મંસાર દુરખમય છે એવી શરિયાત ક્યાં કરવી તે. કેમકે કથું કે દુનિયામાં કથું કરવાનું નથી, સર્વને માટે બધું કરવું તે. કેમકે કથું કે સમષ્ટિના દિતને બહાને બહિને કયરી નાખવી તે. કેમકે કથું કે સ્વતંત્રતા, સુન્દરતા, કાર્યકારિ એ સર્વનો અભાવ તે. અને હમણું વિલિખમ આમર સાહેબે કથું કે વિદની આધ્યાત્મિકતા એટલે અર્થશૂન્યતા, અર્થરહિતતા જે સ્વીકારજુદિથી આપણે પશ્ચિમનો અમલ સ્વીકાર્યો તેજ જુદિથી આપણે વિચારદેશમાં પણ તેમનો અમલ સ્વીકાર્યો. આપણે પણ માની બેઠા કે આપણે આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિવાળા છીએ.

એટલે આપણે સ્વર્ગ ન ચર્ચી શકીએ, ભંચરિય ન શકી ન શકીએ, યદી ન શકીએ, રાજનંતના નિયમો શરી ન શકીએ—
કેવળ 'ભયર કરે તે ખડ' એમ કહી કુને માંએ મુદન કરી શકીએ.
આ નામ વિચારોની આપણે પુનઃ સમીક્ષા કરવી જોઈએ.

મહાનિર્મલાદ મુદ્ધિનાસ્તે મુદ્ધિનાઘાતુ પ્રવર્યતિ એ ધીનાનું
રત્ન એટલું વ્યક્તિતે તેટલું પ્રભને-તમાજને સામુ પડે છે. ધનિ-
દાસ એ પ્રભાની મુદ્ધિ છે. જે પ્રભ પાતાનો મદરથી ધનિદાસ શ્રી
મનુષ્ય છે તે કનંબમાં વ્યભોદ પામે છે. અમુક કાર્ય કરી શકાય છે નહિ
એ પ્રભનું નિરાકરણ બેજ રીતે કરી શકાય એકનો એ ખરેખર કરી
જનાવીને, ધીનું એન ધનિદાસમાં ને કર્વું કરું એમ બતાવીને. ધનિ-
દાસ જાણી રીતે પ્રભનું સ્વરૂપાનુભવાન કરાવીને તેને નવી પ્રેરણા
પામે છે, તેને નવા નવા કાર્યપ્રેરણા ખુલા કરી આપે છે, નવું મનુ
દપાદી આપે છે.

ગ્રામ્યુદયો આજ્યાત એક પ્રભ નરીકેની આપણી સહિન વિરોધો
માદ ઠાળે છે. દિંદુ સાસ્ત્રકારો માત્ર કમના ઉપરથીજ સાચો સખના,
તેમનામાં વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર કરવાની સહિન કીજ કરી નહિ, આખ્યાતિમક
રહિતે લીધે આપણે આદિક સ્થિતિનો અંબીરનાથી અને સામ્યરહિતી
કરી વિચારજ નથી કર્યો, વ્યવનારકતા, સારકારણ એ જુદી
આપણી આખ્યાતિમકના સામે વિસંવાદી છે એ વિચારો એના અર્થ-
સાસ્ત્રથી પરાગ્ન થાય છે. તે સામે આપણા રાજકારોમાર કમંદાં
દીવીજ કનો એથી ખટાઈ દાકવાન. કારણે પગ એટલા થાય છે.

માણસ ત્રિપણગુણના સ્વભાવ દારીકન સખજવાને આપણે
દિંદુરનાનનો નકરો પ્રથમ સખજવા વગરએ. કવિ કે શીલસુરનું સ્વભ
સખજવાન તેના કેરાનો નકરો ન અપૂર્ણ તે. આકે પજુ આ
આદતજુદીરે તેા વંદણી સાસ્ત્રમા. નેરલીજ સસ્તમા. આતિ મેગવી છે.
પાતાના કાપનો મિત્રદાસ પાતા તે મદાપુરજ કતો, અને રાગિદાસની
ખાજુ જૂમિપર ખેત્રાય = એક તેન ખારેદેલ રિદિન સખજવીજ
એકનો. દિંદુરનાનનો નકરો. આર્થી સામે એકલ. જાન દમેકો છે.
પજુ આ નકરો આજના ૧૦૦૦ છે. અને આપણુ જ નકરો સખ
જવાનો છે તે આજથી ૨૦૦૦ પાસ પૂરના સખજવાના છે. એટલે
આ નાકા ઉપરથી પ્રભાન નકરો નકારે સ્વભ કરવાન છે.

આગના નકસામાં અને પ્રાચીન નકસામાં જે એક મોટો ફેર છે—જે ફેર આપણે પોપટની માફક બેલી બતાવીએ છીએ અને સમજી શકતા નથી, તે એ છે કે હાલનો આપણો નકસો લાલ છે તેનો તે તે વખતે લાલ નહોતો. હૈદરે કહેલું કે સવ લાલ હોયગા એ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે આપણો હાલનો નકસો લાલ છે. એ પરદેશી અમલ નીચે છે. આપણે જે હાલનો વિચાર કરીએ છીએ તે વખતે તે “સ્વતંત્રતા સોહામી” દેશ હતો.

એ વખતે પણ પરદેશ કે પશ્ચિમ સાથે આપણો દેશ મુકાબલામાં નહિ આવેલો એમ નહિ. પશ્ચિમ આપણને છતવા નહિ આવેલું માટે આપણે સ્વતંત્ર રહી ગએલા એમ નહોતું. એ વખતે પણ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ ગણાતા ગ્રીસથી એક સૈન્ય ધરાની મહારાજ્યને તોડી તેની સોંસફ્ યદ્ ઠેક સિંધુની આ પાર મુખી આવેલું. પણ આપણા પ્રજાજીવનમાં તેની એક કાણુ જોટલીવાર પણ અસર રહેલી નહિ. આ બનાવને અગ્રેજી ઇતિહાસકારો બહુ અગત્ય આપે છે. એ બનાવને તેઓ હાલની પશ્ચિમની સત્તાની આગાહી માને છે અને પશ્ચિમ પૂર્વ પર સત્તા ભોગવે એવા નિર્માણનું તેમાંથી અનુમાન કરે છે. કહેવત છે કે ‘શાન્તુ વખણાવ,’ પણ અંગ્રેજો તો ડોહવાર આ કૃતમા હાસ્યાર્પદ વર્ધિત્ય છે તેની પણ તેમને ખબર રહેતી નથી. આ કારણથી દુ જરા આ બાબત ‘વધારે લંબાણથી લખવા માગું’ છું. આપણી પરીજ્ઞાનો વિષય એ છે કે મહાન સિકંદર પંચજ મુખી આગ્યો એનો અર્થ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય એવો લાય ?

પણ પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉપરિવન લાય છે કે સિકંદર જોણે આ દિગ્વિજય કર્યો તે પશ્ચિમના સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ હતો ? સિકંદર તે મેસિડોનીઆના રાજા શિલિષનો પુત્ર હતો. ગ્રીસનો ગમે તે ઇતિહાસ સો તો તેમા શિલિષના કાળમુખીમા બાગ્યેજ એક બે ઠેકાણે મેસિડોનિયાનો નમે કુશ્વેજ જોણો. મેસિડોનિયાનો ગ્રીસ તળમાં પર-દેશીઓ ગણાતા. તેઓ અર્ધસંસ્કૃત દસામા રહેતા અને પોતાના દેવોનાં તથા પોતાના નામોમા તથા રીતબાતમા સંસ્કારી ગ્રીકોની વિડાનતા કરતા. તેનો ઇતિહાસ પણ ગ્રીસના ઇતિહાસથી નોંખે છે. ધરાનના મહાન કારણસે બાબિલોન, લીડીઆ અને ઇજીપ્ત જતી લઈ ધરાની મહારાજ્ય ઠેક ડાન્વુજના કિનારા મુખી વિસ્તાર્યું, ત્યારે

મંત્રીઓનીઆગે તેનું અડીવાપણું સ્વીકાર્યું હતું તેના ઇતિહાસમાં પ્રથમ
હસ્યેષ છે તે પછી દ્વિતીય મંત્રી આગે ત્યારે તેણે મીસ રાજ્યને
તેની અગાઉથી એતવણી આપી દીધી ત્યાં તે પછી ઇતિહાસમાં
નોંધાયેલો તેવાની અપાયેલીમાં પાકું કુખ થાય છે તેમાંથી થીવસ
તેને છત્રી સર્પ રિલિયને જાનામાં સેવાના દર્શનમાં મળે છે ત્યારે
તેનો ઉદાર થાય છે. અદાથી રિલિય મીસની સરકુતિ અને
મહેશ્વરના સર્પ ભય છે અને વિજયની દારૂદી તરફ છે. પ્રથમ
જ્યાં મીસ રાજ્યમાં અંદર અંદર કુષય દેરાવી છત્રી લે છે અને
મીસ મહારની છત્રી કરવાના તેના મનસ્વો અલેક્ઝાન્ડર પુરો કરે
છે. ઇતિહાસમાં આપણે ધણીવાર જોઈએ છીએ કે કાઠ અર્ધસંસ્કૃત
મજાસરકુતિના સસરેમાં આરે ત્યારે તેનામાં એકએક બગનો ઉબરો
આરે છે તે ઉબરા ઉપરથી તે સરકુતિના પ્રાકૃતિક બગનું અનુમાન
કરવું એ બૂલ છે. એ માત્ર આકસ્મિક (abnormal) ઉબરાજ છે. આ
બધું છતાં રિલિય અને અલેક્ઝાન્ડર બન્ને અસરકારક અતિનામ પુરો
હતા. અલેક્ઝાન્ડરે તો વિજયમાત્રમાં પણ દારૂના અને દારૂના
આવેશમાં જે જે અત્યાચાર કર્યા છે તે મથકર છે. રિલિયની પણ તેવીજ
કથા છે. આયેનિયનો ઉપર છત્ર મેળતી લે રાત્રે તે ખૂબ દારૂ પીને
લેયદીમાં ખાતો રજુશ્મિ ઉપર મથો અને તેના કદા વિરોધી ડિમાન્ડ
સ્વીનીસ ઉપર કરેલ સમ્મતી પ્રસ્તાવના જે નાકમાં ગાંઠ લગાય તેવી
હતી તે ગાંઠા ગાંઠા તેણે નાચ કર્યો. આજુબનું સમસાલીન સાદિલ
વાંચો અને વિચારો કે કાઠ વિજયી રાજ્ય આજ દારૂ પીને રાત્રે
રજુશ્મિ ઉપર નાચે ખરો ?

અલેક્ઝાન્ડરને આપણે મીસ સરકુતિનો પ્રતિનિધિ તો નજ મણી
લઈએ. એવી ઉલટું એના વખતમાં મીસ સરકુતિનું સત્વ દ્વાસ પામી
કીલુ થઈ ગયું હતું. આ સરકુતિનું આજુબ પણ થયું હતું. અને
મંત્રીઓનીઆગે છત્ર તે આજુબનો અંત જ પડાવે છે. અહીં સાચુ
લખવાને જાહે એનસાઇકલોપીડીઆ ગિડાનિશામાં મીસ ઉપરના
લેખમાં મીસના પરાજયનું કારણ જતાલેલ છે તેજ નજાવું. તેજ
લખેલું છે કે રિલિય અને અલેક્ઝાન્ડરે નિલકુલ નજ દેખા દીધી
હોત તો પણ મીસનું રાજ્ય દક્ષિણ તરફ અને એકાદ વીધી પછી
કાઠ વધારે પડેથી રાજ્ય તેના પરાજય કરતા. રાજ્યેના સમતોલ
પદ્ધતિ વિચારેથી મીસના રાજદારશુભા નજગત આવી હતી.

એટલુંજ નહિ પણ કેટલાએક પ્રજાપાનક દુર્ગુણોએ શ્રીસર્મા પ્રવેશ ક્યો હતો. બચ્ચાંની સંભાળ નહિ લેવાને લીધે મરજીપ્રમાણ માત્ર વધુ હતું, તે ઉપરાંત ભોડોમાં, હાથ પશિયામાં છે તેમ, નિષ્ક્રમ રહેવાનો શોખ થયો હતો. એરિસ્ટોટલ બચ્ચાંઓની ચેરસંભાળને નિંદે છે પણ મર્જપાનમાં દોષ જ્ઞેતા નથી. આવી રીતે પ્રજા આત્મપાનક પ્રવૃત્તિમાં દોરાધ દની ત્યારે બીજી બાબત બુદ્ધાપલ્લ, નિમકદરાખી, લાંચ એ વધી પડ્યાં હતાં અને દેશાનિમાન તેના પ્રમાણમાં ઘટતું જતું હતું. આ બધું જ્ઞેતાં ખાતરી થાય છે કે મેંસીડોનીવાના ઉદય વખતે શ્રીસની સંસ્કૃતિ તો પડી બાગી હતી.

પણ તો અલેક્ઝાન્ડર શ્રીસમાથી લીધેલી મોઝ બીજી સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ એમ કેમ ન ગણતું? માણસા બધા સહિના બનાવે તો જુવે છે પણ માત્ર દ્રષ્ટાજ તેનું રહસ્ય સમજી શકે છે તેમ ઇતિહાસનું પણ છે. મરાઠાઈનિદાસકાર આનંદ કૃ કહે છે કે મરાઠાઓના ઉદય તે સલાહિના સાચા ખાલમા પડે ન આકર્ષક નીખાગવાથી થએલ દાવાનજ જ્યેષ્ઠો હતો. તેના પગવાડે નાજનગ નહોતું. તેના જવાબમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ કહેવું છે કે મરાઠા સત્તા ચાર અદ્ભુત સંકડામણના પ્રસંગો પસાર કરી નવન જો: ધિરાજનું દિગ્દીપ્તિ કેદ કયો તે, શંભાજીને કેદ કરી મારી નાખ્યો ન, પાણીપતના પરાજય, અને રમુનાથરાવનું જંડ. આ ચારે પ્રસંગો પડી તે વિજયી નાકગી આગળ વધી એજ એના પગવાડે રહેવા પ્રજાજતના સાખ પૂરે છે. આ રાનડે તે દ્રષ્ટા હતા. તેમની નિષ્ક્રિયાજ આપણે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય તપાસીયે કે એ તે આકર્ષક કંબરો હતો કે નિયમિત સંસ્કૃતિનું સામાન્ય બસ હતું. અલેક્ઝાન્ડરે શ્રીસ જીવ્યુ, મહાન ઇરાની મહારાજ્ય તોડ્યું અને પંજનબમા પોરસને હરાવ્યો એ બધું ખરું. પણ શ્રીસ તો પોતાના જીવનની આખરે પડોન્ધુ હતું, ઇરાની મહારાજ્ય સડી ગયેલા મહાદેવ જ્યેવું હતું. પોરસ તેની સામે થયો અને વરસાદના અકસ્માતથી હારી ગયા, પણ તેને તેજ વખતે સિકદરે રાજ્ય પાછું આપ્યું અને ત્યાંથી નાકગી વખતે એક પણ મેંસિડોનીઅન દુકડી ચૂકી નહિ. આ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે કાષ્ઠ પોરસના હંથા શરીર પર મોહીને નહિ પણ આ સંસ્કૃતિના બળને લીધે. જીત કરેલો મુત્રક રાજ્ય કોષ્ઠવાર મહેરબાનીથી પાછો આપેજ નહિ. ઇતિહાસ સામાન્યે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોઅરને હરાવ્યા એ પછી તેમને સ્વરાજ્ય આપી,

હતા તેથી પણ વધારે અજ્ઞાન બનાવ્યા. એ શું ખરેખર ખુદ વધ ગયેલા માટે ! આ બોલ્પરની લક્ષ્મીજી ક્રિટિક મદારાજની સત્તાનો તાગ આણે, દુનિયામાં - કૃતકૃત્ય માની બેરેલા. અમિતે ચમક્યા, પુરોપના રાજ્યોએ ક્રિટિક રાજ્યની નજગાદી જોઈ લીધી અને અવિષ્ણનો ક્રિટિકાસકાર તે દિવસથી ક્રિટિક મદારાજની પડતીનો આરંભ ગજારો. ત્યારથી ક્રિટિક રાજ્યને પાછળ દડવાતું જ રહ્યું છે. અલેક્ઝાન્ડરને પણ તેમ થયું. જીતે તો ખરો, પણ તેના સૈનિકોએ આગળ જવાની ના પાડી, તેથી જીતેયું રાજ્ય પોરસને પાછું આપી તેજે કૃત્ય રદ કરી. અને પછી ? અલેક્ઝાન્ડરના મરણ પછી શું થયું ? એ આખું રાજ્ય તુટી પડ્યું. જે સંસ્કૃતિની જીત હોય, જે પ્રભાવના દોષ તો આખું રાજ્ય તો આમ ન વહે. જાપાન યાજીસ વરસમાં હુદય પામી એકવાર રૂઝિયાને હરાવી પછી સદા માટે અસ્ત થાય તો તેને કુધરેયું રાજ્ય કેવું દેશે ? ગ્રીક ક્રિટિકાસકાર ઓમાન આ મદારાજની અસર ચિરકાળની ગણે છે અને કન્દહાર શહેરને નવું વસાવેલ અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ શહેર ગણે છે; પણ સદુ જાણે છે કે કન્દહાર તે અલેક્ઝાન્ડ્રીઆ નહિ પણ મદારાજ કાળનું આન્ધાર છે. અને સાધકોષોપીડીઆનો લેખક કીક લખે છે કે માત્ર કુરેટિસની પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં જ ગ્રીસની અસર રહવા પામી. આ પરિણામ પણ રોમની રાજપદ્ધતિને આભારી છે. અલેક્ઝાન્ડરનું રાજ્ય તો તેના મરણ પછી તુરંત તુટી ગયું. ક્રિટિકાસકાર વિન્સેન્ટ રિમથ પણ કમુલ કરે છે કે ગ્રીસની અસર હિંદુસ્તાનમાં રહવા પામી નથી. પણ તેજી હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ બતાવેલ દેશવ્રાજસભ્યની લાગણીની ખાતર નમનું આપતો દોષ એમ લખે છે.

આ ઉપરથી હું માનું છું કે અલેક્ઝાન્ડરના વિજય વખતે ક્રિટિક, પ્રિશન વિગેરેની સંસ્કૃતિ માફક ગ્રીકની સંસ્કૃતિ પણ પડી બાંગી મધ દહીં, સિંદૂર તે સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ નહોતો, તેની પોતાની યજ્ઞ પૂર્ણ સંસ્કૃતિ વધજ નહોતી, અને પંજાબ ઉપરની તેની સ્વારી તે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પૂર્વ પર વિજય ગણવો ન જોઈએ. પુરાતન સંસ્કૃતિઓમા તે વખતે ઘીન બાદ દરના માત્ર હિન્દની સંસ્કૃતિજ આસ્તિત્વ ધરાવતી હતી.

પરંતુ સિંદૂર એટલો પણ પગપેસારો કેમ કરી રાધ્યો ? કારણ કે એ સમય એ મદારાજોની સંક્રાન્તિનો હતો. અમિતે

હિંદમાં સહેલાઈથી સામાન્ય રચાણી રચના તેનું એક કારણ મોખમ અને મરાડા રાજ્યોની સંધિ પણ હતું. સિકંદર વખતે પણ એમ હતું. ગ્રીક તવારીખોમાં લખેલ છે કે ખુદ એન્ડ્રોકોટોસ સિકંદર પાસે આગો અને ખજાર આપી કે આખો દેશ તે કબજે કરી શકે એમ હતું, કારણ કે ત્યાંનો રાજા કુદ અને નીચ કુળનો હતો તથા પ્રાંતને તેના પર દેવ હતો. આ એન્ડ્રોકોટોસ તે ચન્દ્રગુપ્ત એવી કથના છે. તે ગમે તેમ હોય પણ આ સમયે મગધનું મહારાજ્ય ઝાંખું પડી ગયેલું હતું. નવ નંદોને હુબેડી ચન્દ્રગુપ્ત કપારે ગાદીએ બેઠો તે વરસ ખરાખર નહીં થઈ શક્યું નથી. એ એમ જણાવે છે કે રાજ્ય કાન્તિએ ધણાં વરસ લીધાં હશે અને આ સંધિકાળની નજગાર્થમાં સિકંદર પંચમ સુધી શાસી રહ્યો હશે.

આ લાંબી ચર્ચા પછી હિંદની પૂર્વ કાળની ભૂગોળના પ્રશ્ન તરફ હું પાછો આવું છું. આ સંબંધી રા. દેવદત્ત બાંકારકરે પોતાનાં ૧૯૧૮ના આધ્યાત્મિક ધર્મીય વિચારણાની ભૂગોળની ચર્ચા કરેલ છે તેનું પરિણામજ અહીં લઈ લઈ. તે સેણ દેશોનાં નામો આપે છે અને તેની મોખમ દર નીચે પ્રમાણે આપે છે: અંમ અને મગધનાં બે રાજ્યોની સરહદ ચંપા નદીની હતી. અંગની રાજધાની ચંપા તે હાલનું જામનગર, મગધની મૂળ રાજધાની રાજગૃહ હાલનું રાજગીર અને પાંચાથી પાંચવીપુત્ર એટલે હાલનું પટણા. બીજાં કાશી અને કોશલ. કોશલની રાજધાની ગ્રાવસ્તી, અને અયોધ્યા પણ તેમજ આવેલ હતું. તે પછીનું ગોડા ૧૬૬ અને મલ્લ તેની રાજધાની દેશરૂપ જે હાલના નિહારમાં આવેલ હતી. ચેદિ અને વંશ તેમજ પદેમે ૧૬૬ અને ૧૬૬ અને બીજાં અગ્રાદાવાદ પામે. કુશી રાજધાની હંદવંશ અને ૧૬૬ની હપિત જે હાલના મંદુક પ્રતેમ હાલ જામનગર છે. મલ્લ દેશમ. હાલના જમપુર અત્યાર મુલકનો સમાવેશ થને જન લોગનેના રાજધાની તે મધુગ અરમ્ભની રાજધાની પ્રતિજ્ઞા તે હાલનું હંડલ અને અવસ્તીની રાજધાની તુલ્કોવ જે હાલ પણ તેજ નામે ઘણું છે. ઇરાદે માન્ધાર અને કામ્બોજ. માન્ધાર. રાષ્ટ્રિય પલ્લવ અને પૂર્વ અરપાનિસ્તાનનો સમાવેશ થને તેના રાજધાની નાહિદાઃ ક્રીડાએ હદેય Taxila, હેન: ખરેડે રાજધાની પાન મગ આવેલ છે, કામ્બોજ તે સિન્ધુની હંદવંશને હશે. અ. ૧૬૬ જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તે

પ્રખરે મનસુ રાજ્ય સૌથી મોટું છે. એ રાજ્ય અંગરેજને દેશની
કપરે દેશ છે અને મોટાને જુદા છીંદીથીયે છે. પ્રખર ત્રિજગી
મળી રાજ્યની રેશાનિ છીંદી લઈ નાં જુદા સત્તા ભેસાતી છે.
રાજ્યદેશની રાજ્યદેશની, ત્રિજગી દરર દેશ ભેસાટવા, પટ્ટા
માલદાની જી છે. આ કહેર દાખવા પટ્ટા અને આંદોળના
નિર્વિદ્યમનની આગર અંગાને દિવારે દિવારે નવ મળ્ય પાવડીયને
દર્શ. તે વખતે રાજ્ય અને મંગાને મંગમ નાં કને: દેશ ને દામ
જુદા આગર દેશગામ મંગા છે. તેને જુદો કાઢીટ દેશ અને
તેમાં ૨૪ જુદામન દેશ.

છીંદી નવાડીખમાં છે કે તે સમયે મનસુમાં આગામીમ અવધા
કેમનામસુ રાજ્ય દર્શ. આ નંદો દર્શાવ દર્શ કોમ અનામ છે.
આ નંદો વિરે કહી મોમસ આડીની મળી મળી નવા અને મળે
જે તેને કોમ રાજના અર્થ દર્શો મળિય છે. અનામોપી પંચમ દર્શ
રાજ્યોના નામો છે તેમાં નવામનું નામ નંદીવર્ધન છે. પુરાણમાં
મંગેલ નંદીવર્ધન તે કોમ દર્શ, આ દર્શ આમનેમિ આવીમ નમસ
અગર રાજ્ય કંઈ અને નંમના જાડી નનવસ આગેમિ આમંદ નવ
નંદાને કોમ જાડી કોમ આવીસ વસત મળ્ય કંઈ કોમી મદાપંદમા
મળેલ છે. તેમાં મળેલો દમલેલ છે તે આવીવા આમો વિગા દર્શ,
પુરાણમાં મદાપંદ નંદ કોમી મારો લંબુરંદો છે, અને તેથી મળે
મદાપંદની મળેલ રોમ કંઈ કોમ રાજ્ય રીશાસરો મળ છે
અને મળ, આ રાજ્ય પંચગુદ રમો રાજ્ય કોમલ નામ પસ રાજ્ય
કંઈ કોમ અર્થ દર્શ. મળેલો આમલેલ દમલેલ નામ આ રાજ્ય
અગિયાર અને છે.

પુરાણમાં કંઈ જુદામન છે કે દમલેલ મળેલ પુરાણમાં આગ
પુરાણ નામિક કહી દર્શ. આમંદ કોમ દર્શ, દર્શને કે દર્શા અને
મળેલ મળેલના કોમ નામ આમ દર્શ. અને તે જાડી અવધી પળ
મળેલ મળેલ કંઈ પુરાણના આ વળેલને કોમલેલ અર્થ છે કે
નવ મળ્ય આમલેલ દર્શ કે કોમલેલ કંઈકાલે રહે છે
કે કોમલેલ કોમલેલ કોમલેલ અવધી-અવધ, એમ દર્શાવે,
અને પળ આ વળ નવ મળેલનામ છે અવધેલ દર્શાવે. આ મળે
વિધિ આમલેલ કંઈકાલે પહેલ ન કોમલેલ દર્શ, અને કોમલેલ
કે આમલેલ અર્થ કોમલેલ કોમલેલ દર્શ કે કોમલેલ કોમલેલ દર્શ

પ્રશ્ન હતો. તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો ચ-ચ લખેલ છે તેમાં તે ઉપરે પોતાની યોગબાળ આપનાં લખે છે:

યેન શાસ્ત્રં ચ હાશ્વં ચ મદરાજમતા ચ મુ: ।

અમર્થબાલુતામ્યાનુ. તેન શાસ્ત્રમિદં કૃતમ્ ॥

(તેણે શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને નન્દરાજનો નીચે ગયેલી ધરણીને અમર્થથી હર્યા તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે.) આ અર્થશાસ્ત્ર આજનુથી નટ થયેલું મનાવું હતું પણ સને ૧૯૦૫માં તે દક્ષિણ દિશમાં મળી આવ્યું. બામલું અક્ષરશાસ્ત્ર અને બાસનાં નાટ્યો પેઠે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાનું માન પણ દક્ષિણ દિશનેજ છે. આ મન્થની દસ્તાવિજિત એક પ્રત અને તે સાથે તેના થોડા ભાગ ઉપરની બદલવણીની રીકા મૈસુર ગવર્નમેન્ટ એરિએન્ડસ લાઇબ્રેરીને તાન્વેરના એક પડિતે મુદ્રા કરી. તેના લાઇબ્રેરીઅન શ. શામલાસ્ત્રીએ તેનું અમિત જાવાન્તર છન્ડીઅન એન્ડીક્ષેરીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે પછી ૧૯૦૯ માં મૈસુર દરબારના હોતેજનથી મૂળ મન્થ પણ પ્રસ્તુત આશરે તેઓ બકાર પાડી શક્યા છે. પાછળથી મુનિય લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પ્રસ્તાની એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આપુસ્તાની આદિતિમાં કરેલ છે. બીજી પણ એક પ્રત કાચ લાગેલ છે.

બાસનાં નાટ્યોની પેઠે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ મન્થનું નામ યજ્ઞવલ્ક્યથી પરિચિત હતું. આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમાં સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકરોબારી પુરોહોએ ધણા કાળ સુધી પ્રમાણૂજીત ગણેલ છે; અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દઢ મૂંઝાયલા છે, અને મોઢું મોઢું જગ્યાએ તો આખા વાક્યો કાવ્યના સ્વામમાં આપણને દર્શન દે છે. આ સામ્ય એટલું આશ્ચર્ય છે કે તેથી લોભાઈને એક પલ્લાજ હોયોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ દૌરિત્ય હતો એવા મતનું સમર્થન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અમિત સાહિત્યમાં જેમ જેટલ જ રીકસપીયર હતો એવો એક પત્ર હોયો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ પછી વરત જ એના જેવો જ રસ-મય પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયેલ છે. આ મતના બુલ્લેટા વિષે અમે અત્રે મૌન રાખીશું. એ અભ્યાસીને પોતાના પત્ર માટે જે કાંઈ કહેવાનું છે તે હજી પૂરું થયું નથી; પણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે કાલિ-

તે આપણે સર્વે જાણીએ છીએ, ખરી રીતે તો ધીરે એ બાવના પૂરેખ, પી સીપેલી છે. ધીરે પોતાના દેશની મીમા એટલી કુદી મરી હતી, રહેતો એના વિચાર એટલો નાનો હતો કે મદારાખ્યાની માવના એમનામા અપીજ ન શકે. આ બાવના રિચિત્રા પ્રથમ દેશની તેમ જ કામ્ય એ કે નમીદાનાચા હરિ, નના મદારાખ્યાનું અરિયુ નામ્ય હતું એટલે નગી રીતે એ રિચાર મૂળ પૂરેખાં હુદમળા છે અને આવી પશ્ચિમ લાંબા છે.

પુર પહોંતો. તેણે એક અર્થશાસ્ત્રનો મન્ય લખેલ છે તેમાં તે ઉપર
પોતાની ઓળખાણ આપતાં લખે છે:

ચેત શાસ્ત્ર ચ શાસ્ત્ર ચ મન્દરાજગતા ચ મુઃ ।

અમરેણાદુતાન્યાશ્ચ, તૈન શાસ્ત્રમિદં કૃતમ્ ॥

(જેણે શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર અને મન્દરાજગતા નીચે મળેલી ધરણીને અમરેણી
હરણી તેણે આ શાસ્ત્ર રચેલ છે.) આ અર્થશાસ્ત્ર આજ સુધી નહીં થયેલું
મનાતું હતું પણ સને ૧૯૦૫માં તે દક્ષિણ દિશામાં મળી આવ્યું. આમલનું
અક્ષરશાસ્ત્ર અને ભાસનાં નાટકો પેઠે આ અર્થશાસ્ત્ર શોધવાનું માન
પણ દક્ષિણ દિશામાં છે. આ મન્યની દસ્તાવિજિત એક પ્રત અને તે
સાથે તેના યોગ્ય ભાગ ઉપરની બદલામીની ટીકા મૈસુર ગવર્નમેન્ટ
ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીને લાન્બેરના એક પંડિતે મુદ્રત કરી. તેના
લાઇબ્રેરીઅન રા. રામરામીએ તેનું અગ્રિય આપાન્ટર ઇન્ડીઅન
એન્ડીયેરીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તે પછી ૧૯૦૬ માં મૈસુર રામારનાં
ઉત્તેજનથી મૂળ મન્ય પણ પુસ્તક આદરે તેઓ બહાર પાડી
રાખ્યા છે. પાછળથી મુનિય લાઇબ્રેરીમાંથી પણ આજ પુસ્તકની
એક પ્રત મળી આવેલ તેનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની આશુતિમાં કરેલ
છે. બીજી પણ એક પ્રત હાથ લાગેલ છે.

ભાસનાં નાટકોની પેઠે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ
મન્યનું નામ ધણા વખતથી પરિચિત હતું. આ શાસ્ત્ર આપણા દેશમાં
સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ તેમજ રાજકારોગારી પુરોએ બહુ
કાળ સુધી પ્રમાણભૂત મણેલ છે; અને તેથી તે પછીના સાહિત્ય
ઉપર તેની અસર બહુ જ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં
આ શાસ્ત્રના વિચારો બહુ જ દૃઢ મુદાપણ છે, અને કોઈ કોઈ
જગ્યાએ તો આખાં વાક્યો કાવ્યના સ્વાંગમાં આપણને દર્શન દે છે.
આ સામ્ય એટલું આશ્ચર્ય છે કે તેથી લેખાઈને એક ધણાજ
હયોગી અભ્યાસીએ કાલિદાસ એજ કૌટિલ્ય હતો એવા મતનું સમર્થન
કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે. અગ્રિય સાહિત્યમાં જેમ જેલ જ રીકસપીયર
હતો એવો એક પત્ર લખો થયો હતો, તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ
આવી રીતે અર્થશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ પછી તરત જ એના જેવો જ રસ-
મય પ્રથમ ઉપરિચિત થયેલ છે. આ મતના મુજબ વિષે અને અત્રે
મૌન રાખીશું. એ અભ્યાસીને પોતાના પક્ષ માટે જે કાંઈ દહેવાનું
છે તે હજી પૂરું થયું નથી; પણ એટલું તો દહેવું જોઈએ કે કાલિ-

દાસ અને કૌટિલ્યનું સામ્ય કાલિદાસના રસદા અને પ્રખર પ્રતિભા-
શાળી દીકાકાર મસ્તિશનાથને અગ્રણ્યું નહોતું. અર્થનું રેહાટન કરવા
તે ઠેકઠેકાણે કૌટિલ્યનાં અવતરણો મૂકે છે. કાલિદાસ પછીનાં મહા-
કાવ્યોમાં પણ રાજપ્રકરણી વસ્તુ છે અને તે સંબંધી કવિઓએ
પોતાના વિચારો આપેલા છે. આ બધા વિચારોમાં પણ આપણે
ચાણુક્યની અસર એટલી જ જોઈ શકીએ છીએ. અલગત મહા-
કાવ્યોની દીકાઓમાં આપણે કૌટિલ્ય કરતાં કામન્દકનાં અવતરણો
વિશેષ જોઈએ છીએ. પણ આનું કારણ, ચાણુક્યની ટુંકી અને
સાંખ્ય દર્શન દુર્ભાગ્ય થતી જતી સૈદ્ધિ અને કામન્દકીય નીતિશાસ્ત્રના,
કીર્તિ વિગતો કારી નાખેલ અને શ્લોકમય પ્રબંધની અભ્યાસીની
સ્વાભાવિક રુચિ તેજ દરો. પણ એ કામન્દક પોતેજ મંથપ્રારંભમાં
“અર્થશાસ્ત્ર મહોદધિમાંથી નીતિશાસ્ત્રામૃતનો સમુદાર કરનાર
શ્રીમાનુ વિશ્વગુપ્તને નમસ્કાર” કરે છે. એજ જતાવી આપે છે કે
કામન્દકની અસર એ ચાણુક્યની જ અસર મળવી જોઈએ. તેમ છતાં
ચાણુક્યની પ્રામાણિકતા સંસ્કૃત વાદ્યમયમાંથી આધુનિક કાલસુધી
સુખ ધણેલ નથી. કામન્દકનો દીકાકાર જયમંગલ કૌટિલ્યનાં અવતરણો
આપે એટલુંજ નહિ પણ કોઈ રચને આશ્વર્યપૂર્વક ચાણુક્યને
અનુકૂળ જ કામન્દકનો અર્થ કરે તેમા તો નવાઈ નથી; પણ મનુ-
સ્મૃતિના દીકાકારો મેધાનિધિ અને કુશલક પણ ચાણુક્યને પ્રમાણ-
જૂત માને છે. કિરાગાનુર્ણીયનો દીકાકાર ચિત્રમાનુ પણ કિરાગના
અર્થગૌરવના ગર્ભમ. કૌટિલ્યના નીતિચયનો જુરે છે. આ દીકાકારની
ચર્ચાપદ્ધતિ જોના વાને છે કે તે મસ્તિશનાથ પછીનો હોવો જોઈએ
એટલે કે સંસ્કૃત વાદ્યમયની જીવતી દલામા ચાણુક્યની અસર
આપણે કે સુધી જોઈએ છીએ.

હવે મારે આ અર્થશાસ્ત્રના મુખ્ય ઉપગ્રહ બોધવાનું રહે છે.
પણ તે પહેલાં મારે કેટલોક કહેવાની જરૂર છે. દળુ દું આ મહા-
મુખ્યના અભ્યાસની પ્રાગ્બદ્ધતામા જ હું. એટલામા આના વિશાળ
વિષય ઉપર દ.ષ કદુ તે વૃદ્ધા જ મળાય. ખરી રીતે તો જે જે
દક્ષિણિન્દુધી દું અભ્યાસ કરવા માગું હું તે તે નિષિન્દુએ જ અરે
દું લખવા માગું હું. દળુ એ નિદ્ધ અનુમાનની કોટિના વિચારો
નથી. ચાણુક્ય એવો મહાન પૂરવ દનો કે સરજાનમા તેના નામથી
જ અભ્યાસીને મુસ્તેનીઓ કંઠી થાય છે. તેના નામ આસપાસ

૦ ૧ વર્ગદેવતા: પદ્મ । તત્પત્નિધિયમ્ નામાઢ્યાનોપત્તર્ગ-
નિપાતાએતિ ।

કરે બાણીના વિગતે અમુક મુદ્દાપૂરના જ મર્યાદા.

૧ રિસમુદ્રી, ૨ સમાજ વ્યવસ્થા, ૩ કાવલ દાખ, ૪
સામકામ્ય.

અર્થશાસ્ત્રના પ્રથમજ કોટિય નિગાએનાં નામો મળારે છે.
તેના પદેમાં કોઈએ એક, કોઈએ બે, કોઈએ ત્રણ વિધાએ ગણા-
વેલી છે. કોટિય ચાર મળારે છે. આન્વીસત્રી, વધી, વાર્તા અને
કપડીની. આન્વીસત્રી એટલે રિસમુદ્રી, તેમાં સાંખ્ય, વૈજ અને
શ્રેણીવત્તો તે સમાવેશ કરે છે. સાંખ્યનો મર્મ જાણે છે. પણ વૈજનો
અર્થ અહીં નેપાધિક થાય છે. શ્રી. વાકાળી આ બાબત આશ્ચરી
સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી કોઈએક જૂથ કરે છે. જૈન શાસ્ત્રીમાં વૈજ
દાખ નેપાધિક અર્થમાં વ્યવસ્થા છે. અને આજીવન: અર્થ કથામાં
જૈન શાસ્ત્રના તમામ કાળેથી નહીં મદદ મેળી એટલે એરોમ. રો
અનિપાત થયા છે. સાંખ્ય વૈજ પછી શ્રેણીવત્ત આરે છે. શ્રેણીવત્ત
એટલે આજીવે વેદવિરોધી ચાલ. કવો મન સમજીએ છીએ.
જૈન અને બૌદ્ધનો વચ્ચેના વાજીબ વાજીબ દાખથી કરે છે
અને આન્વીસત્રીન. તેના ત્રણના ત્રણ: એ એમ બનશે છે
૩ વેદવિરોધી હંદનેન તે વિચારમાં સ્વજન આજીવ માગતો
તથા આર ના દાખાન નહીં હોય હૈન સ્વજાતુ તે પહેલાં
તે હંદનેન વિચારે. ૧૫. રે વિ. ૧૫ અને જીવનવિચારના પ્રચલિત કથા
અને હંદનેન મધ્યમ પછી તથા આન પાછીની વચ્ચે તે જમાવવામાં આવે
મદદ અનિપાત છે. તેમજ ના શ્રેણીવત્તુ વેદુ એટલે શ્રેણીવત્ત
વિચારો નાજને મુદ્દાવિચારી કથામાં એમ માન્ય છે છીએ
અને તેને આજીવે હંદનેન ત્રણ પણ ત્રણીએ કહે છે. કોટિય રો
કથાને મુદ્દા મુદ્દા હંદનેન નાજાને નાજાને જો મેન. અનરુદ્ધ
અને છે. અને હાલ. માગ એ મધ્ય: સુવચ્છદસ્યવિચાર
કરે છે. એ એમ નાજા છે કે રે ક. ૧૫ વિચારો તે સમને એટલે
નિધિ: અને વેદવિરોધ ને રે નહીં. રે ર. એ કે વેદનો માગ હાલ
કિતુ વિચાર નહીં. એ રો રે ક. ૧૫ નામે તે તે રમને
જુદુ એ: આજીવ હંદને. ૧૫. નાજા રે ન અને શ્રેણીવત્તે તે આન્વી-
સત્રી મળે છે. પણ આ આન્વીસત્રી દાખ આજીવે હંદને વિચારો

વિને મનીએ હીએ તેમ સંગીન હકીકતથી અગમી માત્ર ૫૮૫૪માં
મુઆઈ રહેલી નહોતી. આજુકન હું છે કે ધર્માધર્મો જલ્યામ્ ।
અર્થાનર્થો ઘાતીયામ્ । નયાનયો દુષ્ટનીત્યામ્ । ઘલાપલે
જ ઘતાસાં હેતુધિરગ્યોસમાણા હોયસ્ય ઉપકરોતિ, વ્યસને
અમ્પુદયે વ શુદ્ધિ અવસ્થાપયતિ, પ્રજ્ઞા ધાવયમિત્યાયેશાર્થ
વ કરોતિ,

પ્રવીણઃ સર્વવિદ્યાનામ્ ઉપાયઃ સર્વકર્મણામ્ ।

આપયઃ સર્વધર્માણાં શાસ્ત્રદાગ્ધીક્ષણી મતાઃ ॥

"જશમાં ધર્મે અને અધર્મનું, વાતોમાં અર્થ અને અનર્થનું દૃષ્ટ-
નીતિમાં નીતિ અને અનીતિનું અને તેમના જલાનલનું હેતુપુરઃસર
અન્વીક્ષણ હરીને આન્વીક્ષણી લોકોને ઉપકારક થાય છે, વ્યસન અને
અમ્પુદયમાં શુદ્ધિને સ્થિર કરે છે અને શુદ્ધિ, વાણી તથા કર્મનું
નૈપુણ્ય આપે છે. તે મને વિદ્યાનો પ્રવીણ, સર્વ કર્મોનો ઉપાય, સર્વ
ધર્મોનો આશ્રય સદા ગણાય છે." Logic is the science of
all sciences એ સિદ્ધાન્ત અહીં જનુજ સાચી રીતે પ્રોક્ષ છે.
પ્રો. વાગીશી બતાવી આપે છે કે ન્યાયશૂનની દીક્ષામાં વાત્સ્યાયન
આન્વીક્ષણીને અર્થ ધર્મશાસ્ત્રના વાગ્યોનું પરીક્ષણ એવેાહરી આન્વી-
ક્ષણીનું ક્ષેત્ર હું કરે છે.

વિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયવિજય છે. સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો એજ ઉદ્દેશ
છે. પણ અહીં પણ ચાલુક્યનું ઉદાપણ આપણે જોઈએ હીએ.
પણિપુત્રો ત્યાગ કરવો, પરછી કલ્પ અને હિંસા વર્જવી; પણ સાથે કહે
છે કે ધર્મ અને અર્થને વિરોધ ન આવે એવી રીતે શામ શેવવો.
ઇન્દ્રિયવિજયનો અર્થ એવો નથી કે દેહ કદ ક્યાં કરવું. કૌટિલ્ય સ્પષ્ટ
કહે છે કે ન હિ નિઃસુખઃ સ્વાત્ "પણ નિઃસુખ ન થવું." ધર્માર્થને બાધ ન આવે તો જોઈએ એજ મુખાપબોગમા વાદ રાખવું.

તે વખતના ધર્મ વિંગ થોડુ જખા આ વિગત પૂરેા દર્શ.
અનંક દેવોની પૂજા તો દનીજ. મદિરો હતા. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ
તે વખતે ચાલતો હતો એનો દ્રેક વિધાર્થો બલેજ છે. કૌટિલ્યને
જોઈ ધર્મ ઉપર દૂપ નથી. તે ચાલુક્યો અને પાલપડોને ગામ બહાર
વસાવે છે એ ખડ, પણ પાલપડેને દર વસાવવાનું કારણ તેમનો
પોતાનો ધર્મ છે, તેમના તજ દેવ નથી. કારણ કે રાજ્ય એ પ્રિયદો
સાંભળવામા દેવતા, પાલપડ, ઓત્રિય અને પશુપુલ્કરચાનની

હૈંયો પેટી કંઈક મેલવતી મેલો વિધિ છે. સામાન્ય માટેને મેલવે
 મેલવતું એમ જન્મ ક્યેય છે અને કલ્યાણ-કાળની મેલ
 તૈયારી એકે કૈન અને મોટામાં આમાંથી તૈયાર અનુષ્ઠાન વિધિની
 મેલો સામાન્ય સ્થળમાં છે. એકને કે પાણીની વળ શાંતિવે એમને
 મેલવે કલ્યાણ સ્થળ, આ નજારા સાંચી કરવા માટે મેલવે. જો
 જો પેટાંને અભિચાર હાથે પુ કે માનવને પેટાં કૈન કે મેલ
 જોને પાણી કવણે પાણી કરે છે એ વિચાર મેલ, સાંચી
 નજારા કૈન કવણ એક સાંચી આજે જેમ મેલ છે સાંચી વિ
 જોની સાંચી સાંચી આજેની મેલ છે. "માનવ મેલો
 કૈન કૈન કૈન નજારા જોને છે." આ નજારા છે કે
 કૈનકાળ વિચારો કૈન કૈનકાળ કૈન.

કૈન કવણના મેલવતું વિચાર કૈન. કે કવણના મેલવતું
 મેલ કૈન કૈન કવણના મેલ નજારા કૈન કવણ કૈન
 કવણ કૈન કવણના મેલવતું કવણના મેલવતું કૈન
 કવણના મેલવતું કવણના મેલવતું કૈન કૈન કૈન
 વિચાર કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કવણના મેલવતું કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન

કવણ કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કવણના મેલવતું કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન

કવણ કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન
 કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન કૈન

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 श्रीकृष्णाय नमः ॥ २ ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ३ ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ ४ ॥
 श्रीविष्णवे नमः ॥ ५ ॥
 श्रीशिवाय नमः ॥ ६ ॥
 श्रीब्रह्माय नमः ॥ ७ ॥
 श्रीमहादेवाय नमः ॥ ८ ॥
 श्रीनारायणाय नमः ॥ ९ ॥
 श्रीहरिभक्त्यो नमः ॥ १० ॥
 श्रीकल्याणाय नमः ॥ ११ ॥
 श्रीसुखाय नमः ॥ १२ ॥
 श्रीमहाशिवाय नमः ॥ १३ ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ १४ ॥
 श्रीविष्णवे नमः ॥ १५ ॥
 श्रीशिवाय नमः ॥ १६ ॥
 श्रीब्रह्माय नमः ॥ १७ ॥
 श्रीमहादेवाय नमः ॥ १८ ॥
 श्रीनारायणाय नमः ॥ १९ ॥
 श्रीहरिभक्त्यो नमः ॥ २० ॥
 श्रीकल्याणाय नमः ॥ २१ ॥
 श्रीसुखाय नमः ॥ २२ ॥
 श्रीमहाशिवाय नमः ॥ २३ ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ २४ ॥
 श्रीविष्णवे नमः ॥ २५ ॥
 श्रीशिवाय नमः ॥ २६ ॥
 श्रीब्रह्माय नमः ॥ २७ ॥
 श्रीमहादेवाय नमः ॥ २८ ॥
 श्रीनारायणाय नमः ॥ २९ ॥
 श्रीहरिभक्त्यो नमः ॥ ३० ॥

[illegible]

હતો અને જૂના જૂના દેવના વાર્ષિક વસ્ત્રાદિનું માપ દીટિયે આપેલું છે. બીજાં કેવી રીતે વાવવાં તે પણ તે જાણે છે. તેના કાલમાં સાગ, વરી, મેલંડા, તલ, મખ, આદિ, કમુધી, મચ્છ, કજી, જવ, ઘઉં, ઘડાણા, અગસી, સસેવ વિગેરે બધાં ખાન્યો વરાનાં. ઘાગ જીવે તે સૌથી મેલ, ઘાક જીવે તે મધ્યમ અને રોટી જીવે તે જાળીનને દીટિય કનિષ્ઠ કહે છે. કામ કરનારા માણસોને પોતાના કામ પ્રમાણે અનાજ મળવાની વ્યવસ્થા કરી; અને મોતિવ અને તપસીઓને પુષ્પ અને વરી મળતાં અને કુચ્છનિવાળાઓ ખજામાં બાજી રહેલા રાજા સેના દીટિય કહે છે કે “સમપ્રમાણે પાક થતો જાય તેમ તેમ તે સેનાં જતો. ખેતરમાં પરાગ પડ્યું રહેવા દેવું નહિ. લજીયા ખાનના હાથા લગલા-જોલા કરવા. અને તે નજીક નજીક ન કરવા. ખર્ગો એક સાથે કરવાં અને તેમાં કામ કરનારાઓએ પાણી રાખવું અને અગ્નિ વિના રહેવું.

ખેતીની જાળીન ખેડતને પોતાના આયુષ્ય સુધીને માટે અપાતી. કાલ ખેડે નહિ તો તેની જાળીન ખીળને આપતી. કર સંબંધી મારી કે શકન વિગેરીને કાપડો થાય તેવી રીતે આપવાં. નવી જાળીન ખેડાજીમાં કે તેનો કર માર કરવો.^૧ અને એવી રીતે કર માર થયેલા ખેડતા તરફ પછી પણ મીઠી નજર રાખવી.^૨

દોરને માટે પણ દીટિય કાગજ બનાવે છે. બધાં દોરાની સંખ્યા રાત્રીમાં રહેતી. ખેતીને સંપંનો થજો બેઠો એમ દીટિય લખે છે, એટલે સંપંથી દોર બહુ મરનાં હશે એમ કાગે છે, અને દાસ પણ બંધાયા તરફ સંપંનો થજો બેઠો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. દોરને માટે ખાસ એક અમલદાર જોખાડતી નીમણુક થતી. કપ દહોવા સંબંધી દીટિય કહે છે કે વપાં, ચરદ અને હેમન્ત કાલમાં દોર બે વાર અને દિસિર, વસન્ત અને ક્રીષ્નકાલમાં એક વાર દહોવાં. આ નિયમનો બળ કરનારને અંશુકચેદની શિક્ષા થતી.^૩

દીટિયના કાગમાં પણ વેડોનો વિવાજ હતો. પણ આ વેડ રહેતો માથે દોલ એમ જણાવું નથી. કરને બાહે વેડ લેવાતી. આગળ જૂના જૂના ગામોના જે વેડો મળ્યા તોયી એમજ જણાવ છે કે કરને બાહે વેડ આપનારા ગામોજ જૂના વસના હતા. વેડો

લીધે રૈયતને રંચાડ ન થાય માટે સાવચેત રહેવા કૌટિલ્ય કહે છે:
 “ ૧૫૬, વેડ, કરથી કૃતિને બાધ થતો અટકાવવો.”

દુર્ગનિવેશના^૧ અધ્યાયમાંથી સહેરોની બાંધણી વિશે આપણને ખ્યાલ આતી શકશે. કૌટિલ્ય લખે છે કે સહેરમાં ત્રણ ઉત્તર-દક્ષિણ અને ત્રણ પૂર્વ-પશ્ચિમ એમ છ રાજમાર્ગો કરવા અને એવી રીતે દુર્ગમાં ૧૨ દરવાજા કરવા. વસ્તીની વચ્ચેવાચ જરા ઉત્તર તરફ મજામુત જગ્યાપર રાજમહેલ કરવો. રાજમહેલની પૂર્વોત્તર આચાર્ય, પુરોહિત અને મન્ત્રિઓ સાથે રહે. પૂર્વ-દક્ષિણે રસોડું, દસ્તિસાળા અને કેદાર આવે. પૂર્વ દિશાએ નન્ધ માલ્ય ધાન્ય અને રસ વેચનારા અને હોંડીઆર કારીમરો રહે, દક્ષિણ દિશાએ નગર ધાન્ય બાજવારિક કામોંનિક અને ધરકર ખાતાના અધિકારીઓ અને તેની સાથે રાધેયુ અનાજ મુરા માસ વેચનારા તથા વેચાઓ રહે. પશ્ચિમ-દક્ષિણે મધેડા અને કોંડના તમેલા તથા પશ્ચિમ-ઉત્તરે વાદન અને રથની સાળાઓ રાખવી. પશ્ચિમ તરફ ઝૂન સુદર વાસની ઓળે ચામડું કપડાં લગના કારીમરો તથા રહેશે. ઉત્તર-પશ્ચિમે બજાર તથા દવાખાનું, ઉત્તર-તે નિર્ગેરી તથા નાવ યોડા રાખવાની જગ્યા અને ઉત્તરે નમરરાજ ડેવા મુદારો મજીદારો અને બાકસો રહે. ખૂણાઓમાં જૂની જૂની રેફીએ. મે. મધ્યમઃ અપરાધિત, અપ્રતિહત જાવળી, દિવા દોરેના ડોરો અને ઓમરિરાજુદ જન ત્યાજ રખાવું. એ પ્રમાણે નમરની રચના કરી રથમાર્ગો રાજમાર્ગો ૨૪ ૬૪ પડોળા, કચ્છરની બાજુની માને, રમણાન માર્ગ ૪૮ ૬૬ પડોળા, બગીચા અને લીમમા જાવાના માનો ૨૪ ૬૮ પડોળા, દક્ષિ અરવલમા જાવાના ૧૨ અને માડીના માનો ૭૫ ૬૮ પડોળા એકએ એમ કૌટિલ્ય કહે છે. માડીનો માર્ગ આઠનો સંકોડ છે તે એમ બતાવે છે કે તે રખતે માડીઓ થતી સડકી દશે. હાલ જન ઉત્તર દિશની માડીઓ (હમરખીવા) સડકી દોષ છે. રમણાન પણ ઉત્તર અથવા પૂર્વ તરફનો રખાતો અને ઉત્તમ વજોંનો દક્ષિણ તરફ, તે પ્રમાણે ન કરે તેનો દંડ થતો. પાટડો અને માવડાએને રમણાને વમરવાનું હતું. મજૂરોને પેળોતળાઃ પશ્ચિમે અતુલ જૂના જૂના વસાવવાના હતા દરેક દસ થરે એક કૂવો રખાતો.”

તે વખતનાં ઘરેલી પણ આપણને દંકક ખાલીની મળી રહે તેમ છે. બે ધર વચ્ચે થોડી પણ જગ્યા રાખવાનો નિયમ હતો એટલે ઘરેલી સગમ દાર નહિ રહી હોય એમ લાગે છે. ઘરનાં છાપરાં પણ છેડાં અથવા તેનાં છામ એક ધર ખીજી આપે એમ રખાનાં. વચમાં રાખમાર્મ ન દોય તો ઘરમાં આમસામાં જારી જારણાં રાખવાની મનાઈ હતી. દરેક ઘરમાં પાણી જવાની ખાગ તથા ઉદરડો અને હાથાન (પાણીની કુંડી અથવા હવોડો) રાખવાની ફરજ હતી. અમિ રાખવાનું સ્થાન તથા ઘંટી અને પાણીઓ રાખવાની જગ્યા પરથી અલગ રખાતી અને તેમ ન કરે તેને સગ્ન થતી. ખાગમાં પાણી બરાહને બીજનના દડને નુકસાન થાય તો તેને દપડ થતો અને તે પાણી ગંદવાડનું હોય તો ખમણી સગ્ન થતી.^૧

સહેર સુખાકારી માટે નમસ્તંબ રાખવામાં આવતો. સહેરમાં આગતી સાવચેતીને માટે ઘણા નિયમો હતા તેથી લાગે છે કે તે વખતે આગનો ભો ધણો હતો. ઉપર જોઈ મથા છીએ કે દર દસ ધરે એક કૂવો રખાનોજ. તે ઉપરાંત મોટા રાખમાર્મો ઉપર, ચાર રસ્તાઓ ભેગા થાય ત્યાં અને રાજગૃહ પાસે પાણીનાં વાસણો બંધા રખાનાં. એટલુંજ નહિ પણ આગ વખતે હાથ આવે તેવી દસ ચીજો—પાણી ભરેલા વાસણો, બીજ તોડી નાખવાનો અંકુશ, ખરપટી વિગેરે દરેક ઘરખારીએ રાખવાની ફરજ હતી. ઉનાળામાં ખપોરના વખતે ઘરમાં અમિ સગમારવાની મનાઈ હતી. આ બધા નિયમો ઉપરથી એનું અનુમાન થાય છે કે તે વખતના ઘરેમાં લાક્ષ્યામ વિગેરે હતો. છોટા જનાવના ઝોકોને આવડતી તો હતી કારણ કે નિગેરીનું મહાન જનાવવામાં પાણી છોટા વાપરવાને કોટિસ્થ હતું છે. સહેરની ફરજગા પણ ખજુ હાગજીપૂર્વક જળવાતી. રસ્તામાં ધૂળ પાણી કચરો નાખનારને તથા ગંદગી કરનારને સગ્ન થતો. ઢોરના મહા સહેરમાં નાખવાની મનાઈ હતી. રમણાનવાડ સિવાય બીજે રસ્તેથી કે બીજે દરસાએથી ગ્રેનને લઈ જવાને માટે તેમજ રમણાનની જગ્યા જગદાર પ્રેતદાદ કરવાને માટે પણ સગ્ન થતી. રાતમાં લોઢેને અમુક વખત પછી અમુક વખત સુધી ખડાર નીકળવાની મનાઈ હતી. તે રખત જણાવવાને તુરી વગાડવામાં આવતી. પહેડી તુરી વાને ને વખતે દરેક ઘરખજીએ પોતાને ધેર

હાજર થઈ જવું જોઈએ. તે પછી બહાર રસ્તું હોય તો હાથમાં દીવો રાખવાની ફરજ હતી અને રાજાની પરવાનગી બતાવવા તેની મહેર છાપની જરૂર હતી. માત્ર પ્રેમદાસ, માંદાની દવા, સુરાવડ, નામરકને મગવાનો પ્રસંગ, આગ જોડાવવા જવું હોય કે બચની છુરી વાગી હોય તેનું કારણ જાણવા જવું હોય એટલામાં પ્રસંગોનો અપવાદ કરેલો હતો. કોઈ કોઈ ખાસ હિતસવને લીધે રાજે ફરવાની સામાન્ય છૂટ હતી.^૧

રાજે ફરવામાં આવેલી સખ્તાઈ રાખવાનું કારણ પરદેશીઓની બીક હતી. ચાર સંસ્થા વિને વાંચતાં આપણે જોઈએ છીએ કે તે વખતે વૈદેહક એટલે પરદેશી વેપારી અને બાવાઓના વેપે મુખ્યત્વે કરીને ચારો રહેતા. આવડા માટે નગરમાં આવતા પરદેશીઓ ઉપર સખ્ત જાપતો રખાતો હતો. મંદિરોમાં કોઈ તાપસ કે વેદ્ય બ્રાહ્મણ આવે તોપણ તે ઝોળખીતો હોય તો તેને વસવા દેવામાં આવતો. કારીમરો અને વેપારીઓને બીજા પોતાના ઝોળખાણના માથુસો વસાવવાની છૂટ હતી પણ તે પોતાની જવાબદારીએ જ. ધરના માત્રીકે પોતાને ત્યાં નવા માથુસો આવે તેની રાજમાં ખબર આપવાની હતી. અને એવી રીતે ખબર ન આપે તો તે રાજે જે ચોરી થાય તેને માટે તેઓ જવાબદાર હતા અને ચોરી ન થાય તોપણ તેમનો દંડ થતો. ગુપ્તચરોએ ખંડીઓ વિગેરે જગાઓમાં કોઈ રાક્ષસ માનુષ સંતાતાં હોય તો તેની ખબર રાખવાની હતી. ગરબે છુરીધોળ પછી જે રાજમહેલ પાસે ફરતો જણાય તેનો દંડ કરવામાં આવતો.^૨ આ બધી કડકીલત ઉપરથી જણાય છે કે રાજાએ ગુપ્ત વેપારીઓ અને પરદેશીયા સાવચેતી રાખવી પડતી હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હજી નવુંજ શરૂ થયું હોય તે અરસામાં અર્થસાસ્ત્ર લખાયું હોય અને તેથી રાજાના ઝગની વધારે સંભાળ ગંભીરી પડતી હોય. પણ આ બધા અનુમાનો ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કૌટિલ્ય સ્વભાવથીજ બહુ બાહોળ અને ઝીણામાં ઝીણી વાતની ખબર રાખનારો. માથુસ હતો અને તેવી જેટલી જેટલી રીતે રાજાને નુકસાન થઈ શકે એમ તેની મુદ્દમનુદ્દિને લાગ્યું તેટલી બધી રીતોથી સંભાળ લેવાની તેણે અર્થસાસ્ત્રમાં સૂચના કરેલ છે.

તેમ છતાં પરદેશીઓના સામાન્ય દહને રાજમાં કરી વાંધો હતો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ખીન્ન રાજ્યોમાં ન હોય એટલી પરદેશીની સંભાળ રખાતી. કૌટિલ્ય વેપાર મંબધી લખતાં કહે છે કે ખાસ કરીને પરદેશીઓને વેપાર અર્થે પોતાના દેશમાં આવવા આકર્ષેલા.^૧ પરદેશીઓની તેમનાં નામથી મરકરી કરવા માટે પણ સજ્જ હતી.^૨ કેમ પરદેશી મરી જાય તો તેની મિલકત પણ તેનાં સગાંને રાજ્ય તરફથી પહોંચતી કરવામાં આવતી.

મેં વેપાર મંબધી કહેલ છે કે વેપારને ક્ષતેજન આપવા રાજ્ય ખાસ સીવટ રાખતું. તેને માટે એક અધ્યક્ષ રખાતો હતો.^૩ આપણે મધ્ય યુદ્ધ દરમિયાન જેમ વેપાર ઉપર સરકાર તરફથી નિયમન (control) રહેતું તે પ્રકારની વ્યવસ્થા તે વેપારમાં રાખતો. કૌટિલ્યના વખતમાં વેપારી સંધો-એણીઓનું ધણું બળ હતું એમ જણાય છે. અને મારેજ વિશેષ સંભાળની આવશ્યકતા હતી. વેપારીઓ ભેગા થઇ અમુક માલની કિંમત વધારી દે અથવા કારીગરોની રાજી મટાડી દે તો તેમને ભારે દંડ વતો.^૪ અમુક જગ્યાએ કેમ માલ વધી ગયો હોય તો બીજી જગ્યાએ તેનું વેચાણ બંધ કરી બજારમાં માગણી અને છતનું પ્રભાવ નિયમિત કરાવું. એક જાતનો માલ એક જ જગ્યાએ ભેગો કરી વેચવાનો ધારો હતો. તેમ ન કરનારને દંડ થતો. વેપારનો અધ્યક્ષ ખરાબ માલનું વેચાણ બંધ કરાવતો. તે વખતે વેપારની ગીન્ને હાલ આપણે જાણીએ છીએ તે બધી હતી. જેની કે ખાણ અને જંગમની પેદાશ હાથીદાંત, અનાજ, માંસ, ફલ વિગેરે. વેપાર જલ્દીમાં તેમજ સ્થલમાર્ગે પણ થતો. કૌટિલ્યના વખતમાં દક્ષિણ દિગ્દ નરરનો વેપાર વધતો જતો હતો એમ લાગે છે. કારણ કે અર્થશાસ્ત્રમાં “સ્થલમાર્ગેમાં દ્વિમાધ્ય તરરનો વધારે સારો.” એવા આચાર્યના મનના કસ્થેષ કરી કૌટિલ્ય તેનો નિષેધ કરી કહે છે કે માર્ગ દક્ષિણ તરરનો વધારે સારો, કારણ કે ધાતુ, ચામડા, ઘેડા, ચંપ, હોમ, માણેક, મેળી અને મેળા સિવાય બધી ચીજો દક્ષિણ તરફ પ્રવેશ મળે છે.^૫ જંગમ વસ્તુઓના વેચાણમાં એક વિચિત્ર નિવાજ નવરે પડે છે. વેચાણ કર્યા પછી પણ તે રદ કરવાના હક રહેતો હતો. આ હક અખત્યાર કરવાને જૂદી જૂદી ચીજો માટે જૂદા જૂદા અવધિઓ હતી. આ રીતે

ઝેણીને સાત રિવસ વધારે મળતા.^૧ રાજ્યને ઝેણીઓથી ચેતતા રહેવું પડતું. બાણકૃષ્ણ એક જાતએ પ્રશ્ન કરે છે કે સામાન્ય છતાં માણસો રહેતાં હોય તે દેશ સારો કે ઝેણીવાળો સારો ? અને જવાબ આપે છે કે ઝેણીવાળો નહિ સારો,^૨ કારણ કે તેઓ આપત્તિ સદન કરતા નથી અને દુરત રહે છે. પૈસા ખૂટે ત્યારે કંઈન વખત રિચેરે પ્રયોગ કરનારા કૌટિલ્યને ઝેણીઓ નમતું આપતી નહિ હોય એમ લાગે છે. માટે જ તે ગામડાંમાં બહારની ઝેણીઓને પેસવા દેવાની મનાઈ કરે છે. અને છતાં ઝેણીઓની જોડે સારાસારી રાખવાની બંધાબજુ કરે છે. સરકાર, મિત્ર અને પૈસાના લાભ કરતાં ઝેણીની મૈત્રીનો લાભ વધારે સારો તે મળે છે.

ઝેણીઓમાંથી હાકની નાતો નીકળી એના ધણુ પુરાવા છે. ઝેણી માત્ર વેપાર પૂરતી જ એકમ રાખતી હતી એમ નથી પણ ખાનગી જીવનમાં પણ તેઓ એક સંબંધ રાખતી. એકજ ઝેણીના માણસો બેગા રહેતા અને તેમને બેગા રહેવાની સમવડ કરી આપવાની રાજ્ય પોતાની શરજ સમજતું. ઝેણીની આંતર બવસ્થાના કામદા જુદા હતા એમ લાગે છે. દિસાળી ખાતાના અધ્યક્ષે ઝેણીઓના કામદા લખી રાખવાના હતા.^૩ ઝેણીઓ પાસે મજબુ દ્રવ્ય પણ રહેતું હતું તે સારા માણસને ત્યાં અનામત રહેતું અને વિપત્તિમાં ઝેણીના માણસો તેના પ્રયોગ કરી શકતા.^૪ ઝેણીનો કેઈ માણસ પોતાનું કામ ન કરે તો પ્રથમ તેને કપોર આપી ખુટવા કામ પેટે બીજું કાંઈ કામ કરાવી લેવું પણ બીજી વાર મુન્દો કરે તો તેના કંઈ કરી તેને ઝેણી બહાર કાઢી મૂકવો^૫ એમ કૌટિલ્ય લખે છે. વળી ઝેણીમાં અંદર અંદર રોડી અને બેરી બવહાર ચાલતો હતો એમ લાગે છે. કેઈ ઝેણી મજબુત હોય અને વિશ્વ પક્ષમાં હોય તો તેમા શટકુટ કેવી રીતે કરાવવી તે વિશે ચાણક્ય કેટલીએક પુક્તિઓ બતાવે છે^૬ તે ઉપરથી આ બાબત સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે દેશે છે કે તેમના મનમા આકૃ અવગુ બરાવવું, રમતમા કંઠાસ કરાવવો, કાવા બિચા કરવા અને પછી ઉમેરે છે કે દલકા કુલનાને ક્ષમાવવા કે તેઓ કંઈકા કુળના છે, કોચાએનો હીન સાથેનો બાણ-બવહાર અને લમબવહાર બંધ કરાવવો, અથવા હીનેને કિંચા સાથે બાણા અને લમબના બવહારમાં જોડવા, અથવા કિંચા કુલથી અથવા

દસાડી હાથ બનાવને, છાના ચાતનારને, ચેનમાં, પોચાને જુવે તે તેમને પાડી લે એવો ધારો હતો.^૧ નજીકમાં કોઈ ગ્રામ્યસ્થ આપણે માં પોતે દોષ અને તેને માફ ન કરે તેને સજા થતી.^૨ આ બધા કાયદાઓ એવા છે કે સમાજનો મોટો ભાગ મુખ્યત્વે આવા વિચારનો ન દોષ તેા તુરત નિષ્ક્રમ જાય. અને આજુકાલે આને કાયદામાં રાખેલ છે એ એમ બતાવે છે કે તે વખતના સમાજમાં સામાજિક કૌશલ્યોદિ સામાન્ય રીતે ઉત્તમ પ્રકારની હતી.

સામાન્ય સમાજ સંબંધી આટલી જાગૃતિમાં આપણે ઉચ્ચ મંરફુતિનાં ચિહ્ન જોઈએ છીએ ત્યારે બીજા બાજુ કૌટુંબિક જાગૃતિમાં આપણે દોષ જુએ જોઈએ છીએ. કૌટુંબિક વખતમાં જુગ જીવનને તરફનો અન્યાય તરફ થઈ ગયો હતો. માત્ર વસવામાં આજુકાલે ફર રાખવા એવો કૌટુંબિકો નિયમ આપણે જોઈ ગયા. બીજા એક જગ્યાએ કૌટુંબિક ગ્રામ્ય કૌટુંબિક વેષ અને મનના કુલ્લેખ ક્યાં પાડી અન્યાયસાધનો કમ્બેજ કરે છે તે એમ બતાવે છે કે અન્યજોને તે ગાનુરંપની બદલ મળતો હતો. આવીજ રીતે કૌટુંબિક સમયમાં કુલ્લેખ અવસરોકર કરતાં બીજા એક દોષની સરખામણી એવી આપણે જોઈ સહીએ છીએ. દરેક સમાજ સ્ત્રીઓને કૌટુંબિક માત્ર આપે છે તે કુપરથી તેની સંરક્ષાના માત્ર થઈ જાય છે. આ રીતે જોતાં આપણે એક બાજુ સ્ત્રીઓનું સમાજમાં ધારૂં માત્ર હતું એમ જોઈએ છીએ, અને બીજા બાજુ તેની સ્વતંત્રતા તરફ સમાજને કાંઈક કાપ્યા તરફ થઈ દોષ એમ જુએ જોઈએ છીએ.

સ્ત્રીની સ્થિતિના પ્રથમ દાયકા સમસંસ્થા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એને એ સિવાય જુગ તે સમયના સમસંસ્થાઓ આપણે જાણતી જોઈએ બાકી સ્ત્રીઓના સામાજિક સ્થિતિનો પ્રથમ સમયની દૃષ્ટિથી તરફ કરીશું. કૌટુંબિક ૧૨મું વર્ષ જાહેર અને ૧૧મું વર્ષ પુરુષને વ્યવહારમાં મળેલ છે અને વ્યવહારમાં પ્રથમ સ્થાન પિતાદેને તે આપે છે. તે વખતથીજ વિધાવન ન્. પુત્રને પરસ્પર મુશ્કેલીથી દરેક કામ લાયક છે જુગ કાલકાલ ચાલતા આજુકાલ આ પ્રકારના વિવાદો કૌટુંબિક સ્ત્રીઓને છે. તેમાં પોતાના માર

૧. ૧, ૩૧. ૨. ૩, ૧૦. ૩. ૩, ૧૮.

૪ સમયના દરેક જુગ કરવાના બધેમાં આ દૃષ્ટિ વધારવા છે. ૫ ૩, ૩

નહિ, પરસ્પર દોષ દોષ તોજ મોક્ષ અપાય; પણ આગળ વધારે છે કે સ્ત્રી તરફના બચ્ચી પુરુષને મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને વિવાદ વખતે જે આપેલ દોષ તે આપીને મોક્ષ લેવો જોઈએ. પણ સ્ત્રીને એવા કારણથી મોક્ષ જોઈતા હોય તો તેને સ્ત્રીધન ન મળે.^૧

આવેજ એક વિશેષ તરફવટ આગળ હતું તેમ હવે ૨૬ કરવા સંબંધમાં છે. પહેલા ત્રણ ક્રિયા વર્ણોમાં પાણિમંદળ પહેલાંજ હવે ૨૬ કરી શકાતું. અને ચંદ્રોમાં પણ જ્યાં ધર્મ વિવાદ હોય ત્યાં એજ નિયમ હતો. તે સિવાય હવે પહેલાંના સ્ત્રીના અપકૃત્ય માટે હવે ૨૬ કરી શકાતું. પણ અભિજાત એટલે જાણી જાણી માણસો સંબંધમાં કાંઈ પણ પ્રસંગે હવે ૨૬ કરી શકાતું નહિ.^૨ આ ઉપરાંત એ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હવે અને કુલધર્મોમાં દલદી મથાળી વર્ણો જાણી વર્ણોનું અનુકરણ કરવા માંડી હતી.

આવી રીતે આપણે જોઈએ કે આર્ય અને અનાર્ય વિવાહોનો મુખ્ય તરફવટ એ છે કે આર્યવિવાહોમાં હવે સંબંધ આમરજાનત છે ત્યારે અનાર્યોમાં તે સંબંધ પદાદારની છાંછા મુજબ ૨૬ કરી શકાય એવી છૂટવાળી છે. પણ નિવેસની છૂટમાં એમ નથી. એ છૂટ સર્વને છે. સદ્. વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણની બાપાઓ જે અગ્રજન હોય તો એક વરસ અને પ્રજન હોય તો તેથી અધિક સમય પતિની સાથે જોઈ અન્ય પતિ કરી શકે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીના બરણ પોષણની વ્યવસ્થા કરી દોષ કે ન કરી દોષ, પતિના સમાચાર કંઈ મળ્યા હોય કે ન મળ્યા હોય, બ્રાહ્મણ પતિ અધ્યયન માટે ગયો હોય, બાપા પ્રજનત હોય કે અગ્રજન હોય તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય ૨૬ જોવાની જૂની જૂની અવધિઓ દર્શાવે છે. તે પછી ધર્મસ્થી તેનો છુટકારો કરે અને તેઓ બીજા પતિ કરી શકે. પતિ દીર્ઘ પ્રવાસે ગયેલ હોય, સંન્યાસી થયેલ હોય, કે મરી ગયેલ હોય ત્યારે અગ્રજન હોય તો સત્ત્વ તીર્થ અને પ્રજન હોય તો એક વરસ ૨૬ જોઈ પછી પતિના બાઈને પરણે. સરખા નજીક વધારે બાઈઓ હોય તો તેમાંથી જે ધાર્મિક હોય તેને પસંદ કરે. અહીં આપણે કાલના દેવદું વાગવાના રિવાજને જોઈ છાંછાએ છીએ. આ હવેની છૂટનું કારણ કૌટિલ્ય કહે છે કે તીર્થપરોધ એજ ધર્મવધ છે.^૩ એજ કારણથી જ્યારે બાપ સ્ત્રીધર્મના આવેલ હવાને પરજાવવાની

મરણ કરે તો તેની કન્યા સાથે જુન પુરા થવન કરે તેની કોટિભ મળે. મળતો નથી.^૧

પુત્ર એકી જન્મે એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પાછળી હોય એવા સિદ્ધાન્તો વૈષ્ણવ જનુ અર્થનાભમાં છે. પણ આ સિદ્ધાન્ત કોટિભને કંઈક નિવશન કરે છે. સ્ત્રી એ વન્યાદેહ તો આ ૧૨મ અને કન્યાદેહમાંથી હોય તો ૧૩ થઈ ૨૪ થી એવા વધી જીવ પાતી કરી શકાય. તેમ ન કરે તો સ્ત્રીપત્ર આપી દેઈ પટે અને ૨૪ જણ દાંડ થાય, પણ આ પ્રમાણે સ્ત્રીપત્ર આપીને અને સ્ત્રીઓને વૃત્તિ માધી આપીને મને તેટલી સ્ત્રીઓ પુરા પાછળી હોય. કારણ કે પુષ્પાણી દિ દિવસ સ્ત્રીઓ તો પુરને માટે જ છે.^૨

આપણે પ્રથમ મંત્રુ કે સ્ત્રીને ૧૨મે વર્ષે અને પુરને ૧૬મે વરન કોટિભ અવધારવામાં મળે છે. પણ તેના અર્થ એવો નથી થતો કે ૧૨ વર્ષ કન્યાને વરણાદી દેલી જ નોંધાય. કોટિભના વખતમાં સ્ત્રીપત્ર ૮ મ થયે વધી કન્યાના સમ થતાં ૬૫ થયાં એવા અનેક પુરાણ છે. આજીવ ૧૨ વર્ષ કે ૧૬ વર્ષ પહેલાંના દુષ્ટકર્મ માટે કન્યા ૧૨ કરી શકે. ૮ મ વર્ષ સુધી છે કે મોટી વયે સમ થતા હશે. તેમજ સુધારાયે વય વધી કન્યાને ૧૬ થઈ થયાં હોય કે તેવા સ્થાને વય ૧૨ તો આવશ્યકતા ૧૬ નથી એમ કોટિભ કાવળી કરે છે ત ૧૬ નો એક નિયમનું સમર્થન કરે છે. પણ જગદ્ગુરુમ વચા કરી કન્યાના વરણાદી નોંધાય એવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સમાધાનના હોય. એમ ૧૩ મું નું નથી.

સ્ત્રીઓ કન્યાપત્ર પાત્ર આપે ૧૨ વર્ષ અથવા ૧૬ વર્ષ કે ૧૭ વર્ષે તો મંત્રુ પાત્રી તરીકે પણ કુલ્યમાં આપણું તેમજ નિયતિ નોંધાયે છીએ. સ્ત્રીને વિવશમાં સારસા પાટ નાન, રિત્તમ, અપન, તપીરી, નમાઈ નિવરે ૧૨ સમાધારના કાર્તિક ના કડી છે પણ અપાટ, દોરક કે કાચવા પાનનાય તે દીકરા બનાવવા પોતાની મરજ પ્રમાણે કરે ૨૮ વર્ષ પછી તો ૩૦ થી શકી. દિવસ કાંઈ સ્ત્રીને મળવા કે રિહાર માટે પાનનાય ના ૧૨ થી નોંધાયે થતો. વ્યક્તિસ્થાને કોઈની સાથે બોલતા પાટ તો ૧૨ થી ૩૦ થી વધારે નાન ૧૨ થી થી એક પણ આપીને તે જીવી નહીં. ૧૨ થી ૩૦ થી વધારે પાનનાય પર બહાર જાય તો તેને ૨૮ થી ૩૦ થી વધારે ૩૦ થી ૩૨ થી તેમ

કરેલ દોષ તો ભણ્યો દંડ કરેલ, જુઓને મ્મદ સિવાય કંઈ ખાણ
વેચાતો કે તોણજ દંડ થતો, આ નિયમો પદેપદ કરતાં કૌટિલ્ય વધારે
મખમલ કરે છે. "આપાર્થ કરે છે કે" પતિના મગલ, કેજી ઓળંગ
ખાણુસ, આમિક, કિમ્બી વિગેરેન થી રોગને ત્યાં જવામ; દોષ નર્યા
ત્યારે કૌટિલ્ય બેટલી છડતો પણ નિર્ણય કરે છે અને કરે છે કે "એ
કેડો પણ સાચા છે એમ કા દુષ્ટથી ખાનગુ ૧૭૭ આ દુષ્ટથી
માને છે કે કુંજમાં જીની છટ દુષ્ટ, વધારે લાજ બેસાડવાડું
કૌટિલ્યના સમયમાં વસતુ વનું.

આ પગથીનના સગમ, રાખીને રાવદાએ જીનું ખાસ રક્ષણ
પણ કરેલ છે તે પણ જુવતું મેંડએ નરિ. પુરખ નથી જાની કરી
મો છે અને જી નવો મળી કરી મરતી નથી એ ખાનમાં રાખી
અશુભતા મો જી કરનાં પુરખને ભખનું દંડ છે." એજ દારણથી
જાના દોષ જાના રાખી પગ્યાવનાર કરતાં વગવા દોષ જાના રાખી
જાણવાનાં પણ ભખનું દંડ છે. "જાની દુષ્ટ બેડો અમુક પ્રમાણે
અપોષ મુકનાર પતિનો પણ દંડ થતો." અને એ કે મોહના
દંડ દરેક વિવાદમાં નડોતો પણ નીચ દુષ્ટ, પડેજ મુષ્ટ, રાજન
પગથી પ્રાણહનના અને કહીજ પતિનો ત્યામ કરવાનો જાને પણ
દંડ થતો."

આમજ વેળુ કે જાણેને પતિનું જા કોટીને જાદાર જાનાં
દંડ મડોતો. કૌટિલ્ય એક જાજ જમાએ" અનિષ્કારિના એકે
જાદાર ન જાનાની જાણેના દામણ કરે જ. ધરના જારી જામણ
સામસામા ન જાજા કોજ નિયમ જાણતુ વન. એવા સે દુષ્ટથી
એમ જાન છે કે રામાજમ અછક ૧ આ વિચારવા મહેતાની જાએ
જાદાર મરિ નાજાની દોષ જાજ ૨૨૨ જાજ જારી દાં. અજાજ
કરી, અજાજ એકે જાજાજ ૧૨૨૨થી ૨૨ જાજાજ જાજ કે
જા મોહનાની ૨૨૨ ૧. જાજ ૨૨ જાજ જાજાજ જાજાજ
જા મજાજાજ ૨૨ જાજ ૨૨ જાજ જાજાજ જાજાજ
જાજ એકે વિચાર ૨૨ જાજ જાજાજ જાજાજ જાજાજ
જાજે જોના જાજાજ ૨૨ જાજાજ ૨૨ જાજાજ ૨૨ જાજાજ
ગીજ, જાજ જાજ ૨૨ જાજાજ ૨૨ જાજાજ ૨૨ જાજાજ

વિગેરેની ક્ષમામાં પ્રવીણ રહેતી. રાજ્ય તેમનો ચાર તરીકે ઉપયોગ પણ કરવું. તેમના ગુન્હા સંબંધી જુદોજ કાયદો હતો.^૧

કુટુંબમાં આપણે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત જોઈ. પણ તે સિવાય સમાજની વ્યક્તિ તરીકે તેનું ધર્મ માન હતું. સ્ત્રી બાલ શ્વ વિગેરેના દાવા પહેલા સાંભળવા એવો કૌટિલ્યનો ધારો આપણે આજના જોઈ ગયા છીએ. સ્ત્રી આપણ માટે સ્ત્રીઓ સ્વાધ્યક્ષ પાસે જાય તેમની સાથે બીજી વાત કરવાની કે તેમના મોં સામું જોવાની અધિકારીને મના હતી.^૨ વાદુપાર્શ્વ એટલે સામાન્ય નિન્દામાં પરસ્ત્રીની નિન્દા કરવા માટે જમણો દણ્ડ કરાવેલો છે.^૩ અને દંડપાર્શ્વમાં પણ તેમજ છે. અદાકતમાં ધધી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લેણાનો દારો ન કરી શકતો. તેમજ સ્ત્રીના દેવા માટે પુરુષ જવાબદાર હતો પણ પુરુષના દેવા માટે સ્ત્રી જવાબદાર નહોતી.^૪ ગુન્હાની કથુક્ત કરાવવા માટે સકારને રીવાજવા સંબંધી કાયદામાં મર્જિબ્દી અને સુવાવડી માટે અપવાદ કરેલો છે અને સામાન્ય રીતે બને ત્યાં સુધી પ્રત્યેક પૂઝીને તેની પાસંથી સત્ય કઢાવવું એમ છે.^૫ આ બધું છતાં કુટુંબના અપરાધ માટે સ્ત્રીને જાહેરમાં ચાંડાલ પાસે યદકા મરાવવાનો ચાન દનો એ એમજ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સ્ત્રીનો પ્રથમ નિરરકાર કુટુંબમાં થયો છે.

કૌટિલ્યના સમયનું એનું બીજું પણ એક અનિષ્ટ દાસમંસ્થા એટલે મુદામગીરીનું છે. તેના સમગ્રાણીન બીજી સંસ્કૃતિઓમાં પણ આ મંસ્થા હતી તથા જ્યાં આના નમ્થા તરીકે સ્વીકાર નથી થયેલો હોતો ત્યાં મુદામગીરીનો જુનન કનડો તમારે દોષ છે એમ આપણે ઉગ્રાંકના ૧/ મા નૈકના ઈ:૬.૧વા વાંચીએ છીએ એટલે અહીં આપણે તેની વિગેર નિન્દા કરવાની જરૂર નથી. તેમાં પણ કૌટિલ્યના વખતમાં દાનને મુક્તિ આપવા તરફ ધ્યાન આપણે સ્પષ્ટ વચ્ચે જોઈ શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે મેન્-છોજ પોતાના ફરજદાર દાસ તરીકે નવા, દાનિય કહે છે કે “આર્વને દાસપદ્મ દોષ નદિ” માત્ર કોઈ મુદ્દાના આર્વને વાંચે ૬૬૬ કે દુષ્ક્રમનામાં નાણા બરવાને કે નાનકડા અનાયાસ આર્વને દાસ થવાનો પ્રસંગ આવતો. પણ તે પગલે જેન નકન સાડી આપવાથી મુક્તિ મળતી. દાસની પણ પ્રથમ આર્વ એટલે મુક્તિ નહોતી. દાસને પણ ખાનગી કમાણી એમી કરવાનો તેમજ મારના કરાવો અને દેવાનો હક હતો.

રાસ પાત્રે મંદુ દામ દશવરા માટે સોને સિંચા થતી. દામીનું ઘીસ
સાયરવાને દામદાએ દામગ્રધરાતેલી છે. રોડ દામીથી પ્રભ ઉત્પન્ન
કરે તો તે પ્રભ અને દામી બન્ને મુક્ત થતાં. ચાર વર્ષુમંથી કોઈ
પણ બાગદને દાસ તરીકે વેચનારને સજા હતી.

આ સિવાય દરેક સરેકું પ્રભના સાપ રૂપ મહાપાન અને
ધૂન એ બન્ને દોષો દોષિત્વના સમયમાં હતા. રાત્રને આને કેવળ જો
કરવાને જાણે તેનું નિયમન કરેય હતું અને તેમથી ઉપજ મેળવવાનું
જણ કરેલ હતું. જૂની જૂની જાતનાં મલ વેચવાના પરવાના
અપાતા. બધા લોકો, આંધો અને અનામો જણ, મુરા પીના. કોઈ
વધારે પી ન જાય તેની જવાબદારી વેચનારને મિત્ર હતી, અને બને
ત્યાં મુધી પીતા કપરજ પારાનો ધારો હતા. પીતાં અતાર, મધ,
માસ્ય વગેરેથી રાજાજારાનાં અને આખાં કુટુંબોને તથા સ્ત્રીપુરોનાં
જોડાને પીવાને જૂઠા જૂઠા ઓરડા તથા બેઠે તેમાં રખાતી.
પીનારની કાંઈ ચીજ બિચામ તો વેચનારે જરી આપતી પડતી અને
વેટલોજ તેનો દંડ જણ થતો. જાનથી મેળવવાને માટે ચારેને આ
જડુ અનુકૂળ જમા હતી. તરેવારેને દિવસે રાજ્યમાં અમુક રકમ
આપી ખાનગી દારૂ બનાવવાની છટ હતી. આ ખાનગી સુરાખ્યા
હતા અને દેશુ દેશુ ગળ કપરાંન દારૂ પીએ છે તેની તે છપી
નોંધ રાખતો. આવીજ રીતે ધૂનો પણ અખ્યસ રહેતા. બધાઓએ
એકજ જગાએ આવી ધૂન રમવાનું હતું. પાસા રાજ્ય તરફથી પૂરા
પાંડામાં આવતા અને તેનું, તેમજ પાણી વગેરે પૂરું પાંડામાં આવે
તેનું પણ ભાડું લેવાનું.

દોષિત્વના વખતની સમાજરિચિતિ જરા લંબાતુથી જોઈ હવે
આપણે તેના વખતના દામદાઓ કુકમા જોઈ જઈએ. પ્રથમ દામ
અસાવવાની રીત જોઈએ.

રામદારીખાર માટે ૮૦૦ ગામે એક સ્થાનીય, ૪૦૦ ગામે
એક ટ્રોબુમુખ અને ૧૦ ગામે એક લંચકલુ રાખવામાં આવતું.
ત્યાં તથા જનપદ વિજામની લંધિઓ ઉપર દાવા કરવાની અદાલતો
હતી. તેમાં ત્રણ ન્યાયાધીશો જેઓ ધર્મરચના નામથી ઓળખાતા
તે અને ત્રણ રાજના અમાત્ય દાવા સાંભળતા. પ્રથમ વાદી દારો
દાખલ કરતા આવે એટલે વરસ, ઝડુ, માસ, પત્ર, દિવસ, દેવાની રકમ,
વાદી પ્રતિવાદીનો દેસ, રહેવાની જગા, જાતિ, નેત્ર, નામ વગેરે

જુદા જુદા અપરાધો થકી છે તે કામદાનો જીવી પ્રતિભા વિદ્યમ
જતાને છે. પ્રથમ તેા મોહનતા, ધરની ઝંઝર, રાત્રે, અરુણમાં કે
છસથી કરેલ અવધાર કામદાવિરૂદ્ધ અણુઓ. પછી તે અપવાદના પશુ
અપવાદ થકી જેમકે વારસાની વહેંચણી અનામત કે હાનિ સંબંધી
અવધાર ધરની ઝંઝર ક્ષેત્રે દોષ, નેએનો, પશી રાત્રે ચાલતો
દોષ તેમજ રાત્રે કરાર ક્ષેત્રે દોષ તેા તે કામદાસર અણુઓ. તે ઉપરાંત
વગી બાલક, કુદ, કુટુંબનો અધિકારી, પુત્રવ, ભક્તની વચ્ચેએ
કરેલો અવધાર પણ રહતો. તેમજ અધિકારીએ કરેલ દોષ પણ
કરેલી વખતે તે કુદ, જાત, હાનિ કે મૃત્યુ દોષ તેા પણ અવ-
ધાર રહતો. વગી કૌટુંબ ક્ષેત્રે કે કામદા અણુઓ રક્ષાતો
દોષ અવધાર આગમાં સપડાયેલ દોષ તેવી સ્થિતિમાં પોતાના રક્ષકને
પોતાની સર્વે મિલકત પુત્ર, પત્ની, દાસવચ્ચે ભયાવધાને માટે આપે
તો તે અવધાર અમલમાં આવે નહિ, પણ કુલકો કસાવે તેટલુંજ
રક્ષકને મળે. અને જ્યાં જ્યાં મદદ આપવાના પ્રસંગે દોષ ત્યાં ત્યાં
આજ નિયમ લાગુ પડે. તેમજ કેલ પણ અણુઓ આપેલ દાન ચેતરી
મહાન. આ બધા નિયમોનો વિચાર કરતાં અવધારના દાનના
કામદાના સર્વ બીજો આવી જાય છે. તે વખતના વેચાણના અવ-
ધારમાં આસ જાણવા જેવું એ છે કે માલ ખરાબ દોષ તેા માલની
બધ પ્રમાણે નહીં કરેલ અવધિની ઝંઝર વેચાણ રા કરી છાડાવું.
આજ નિયમ દાનને પણ લાગુ પડે. દાન દેવાનું વચન ભંધન-
કારક હતું એટલે કે દાનના વચનથી માલ પેદા હતું પણ આ રા કર-
વાની છદ્દ આપ્યાથી કામદો નિર્વાહયોગ્ય થતો. નહિ તો તે વખતનાં
દાનોમાં તેા સર્વસ્વ, પુત્રદાર અને આત્મા પણ અવધાર જતાં. પણ
અસાધુને આપેલું દાન તેમજ અવધાર રા કરવાની સજા હતી.
જ્ઞાતારને દાનિ ન થાય એવી રીતે કુલકોએ આ અવધારો રા
કરી આપવા એમ કૌટુંબે રાવેલ છે. હાનિ અને પુનર્વિવાદ સંબંધી-
ના કામદાઓ આપણે સમાજને અમે જોઈ મળ્યા છીએ. વારસાની
વહેંચણીમાં જુદા જુદા વર્ણના સંકરોથી થતા જુદા જુદા પ્રકારના
કુલકો નામે તથા તેમને કેટલો વારસો મળે તે, તથા અમુક
મિલકત અમુક વર્ણના અધિકાર કે કનિષ્ઠનેજ મળે એ નિયમો સિવાય

કોઈ ખાસ જાણવા જેવું નથી.^૧ સ્થાનર મિલકત સંબંધી તંત્રરો સ્થાનિક અથવા પડોશના સાક્ષીઓથી પતાવવી જોઈએ.^૨ નવાણે ચરો ભાંગવાને માટે, રસ્તાઓનો ઉપરોધ કરવાને માટે, ટોરોનાં અતિક્રમણને માટે પણ આ ધર્મસ્થોળ દંડ કરતા. ઋણ સંબંધી કાયદો જોતાં લાગે છે કે તે વખતે બ્યાજનો દર જલુજ આકરો હતો. દર વરસે દર સેંકડે ૧૫ ટકા તે ધર્મ, ૬૦ ટકા તે બ્યાજદારિક, ૧૨૦ ટકા તે જંગલવાસીઓનું અને ૨૪૦ ટકા સમુદ્રગમન કરનારાનું બ્યાજ હતું. તેથી વધારે લે તેનો દંડ થતો, પણ દીર્ઘસમ- માં રાકાયેલ, બ્યાધિરાણા તેમજ અભ્યાસ માટે પરદેશ ગયેલા ઉપર બ્યાજ ચડતું નહિ. અમુક સ્થિતિમાં દામદુપટ પણ લાગુ પડતું. સામાન્ય રીતે એકજ દેવાદાર ઉપર એકી સાથે એકજ દેવાનો દાવો થઈ શકતો. ખેડુતો અને રાજપુરુષો કર્મકાલે ઋણને માટે પકડી શકતા નહિ. તેમજ પતિના દેવા માટે સ્ત્રીને પણ પકડી શકાતી નહિ. અનામત અને ગીરો સંબંધી પણ કાયદો હતો. દાસ અને બાડે રાખેલા માણુઓનો કાયદો જૂદો હતો.

આ દિવાની સિવાય ફાજદારી પ્રકારના ગુન્હાઓ પણ ધર્મસ્થો સાંભળતા. તેમા પ્રથમ સાક્ષસ એટલે લૂંટ છે. ચોરી પણ તેના પેટામાજ આવી જાય છે. સુદ્ર દ્રવ્ય ૧૦ ચોરી માટે ૧૨ થી ૨૪ પજુનો સ્થૂલ દ્રવ્ય માટે ૨૮ થી ૮૮ પજુનો, અને તેથી વધારે કિંમતની બીજોતી ચોરી માટે ૪૮ થી ૯૬ પજુનો દંડ થતો; આ છેકલાને પ્રથમ સાક્ષસદંડ કહેવા છે. તે પછી ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીનાને મધ્યમ અને ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનાને ઉત્તમ સાક્ષસદંડ કહેવા છે. તે ઉપરાંત વા-પાર'ય એટલે સરીર, પ્રકૃતિ, શ્રુત, વૃત્તિ વગેરેની નિન્દા કે મરહરીના ગુન્હા અને દંડપાત્ર્ય એટલે જોમાં સ્પર્શ કરવો, માનુ અને બધા કરવાના ગુન્હા આવી જાય છે તે તથા ગુપ્ત સંબંધીના ગુન્હા તથા ફેટલાએક પરચુરણ પ્રકારના દા- વાઓ અને ગુન્હાઓની દંડમત આ ધર્મસ્થોનીજ હતી.

દિવાની કાનદામા મુદતનુ તરત પ્રવેશ પામી ચલું હતું. ઋણ ૧૦ વરસ નુકી નહિ. જેનારને કોઈથી મળી શકતું નહિ. તેમાં બાલ, વૃદ્ધ, પગ્ગેલ નરેયા માટે અપવાદ હતો.^૩ તેવીજ રીતે પોતાના દ્રવ્યની ૧૦ ધે કપેતા કરે તેનો દાવો અમુક પ્રમંચો સિવાય

ચાલતો નદિ. સ્થાપર મિલકત એવી રીતે ૨૦ વરસ પછી પાછી સર્પ
રક્ષાતી નદોતી. પણ સર્ગા, ઓગિય, પાવડ વગેરે આવા કાળગથી
માથીથી હંક પ્રાપ્ત કરી ચલ્યા નદિ. તેમજ રાજ્ય અને ઓગિયની
મિલકત તેમજ અમુક અમુક પ્રકારનાં અનામતોને આ મુદત
લાગતી નદિ. ૧ દેવામાં પણ રાજ્ય અને ઓગિયનું દેવું પડેલું વસુલ
લેવાનું હતું. ૨ એટલે કે કામદામાં મુદતનું તરત દાખલ થયું હતું, અને
તેવીજ રીતે હાથ જેમ અગ્રિજ કામદામાં રાજકાળ મુદતથી મુક્ત છે
તેમ તે વખતે પણ હતું.

કાપડા મંજૂરી આપજે ભેયું કે ધર્મસ્થો દીવાની તેમજ હોજ-
દારી પ્રકારના હાથ સાંભળતા પણ આ બન્નેનો તલાવન એક રીતે
અર્થશાસ્ત્રમાં માન્ય રહેશે છે અને તેનું માન કૌટિલ્યને ધરે છે.
આત્માર્થ કેહે છે કે કમલ વિગેરેની હરિયાદ મોડી કરી દોષ તો તે
ચાલે નદિ ત્યારે કૌટિલ્ય કહે છે કે માસ્તવવકારિણી ધોસા
"મુન્દો કરનારો છૂટવો ભેદ્યો નદિ." અલગન દીવાની હોજદારી
બન્ને પ્રકારના મુદતમાં ધર્મસ્થોજ સાંભળતા, પણ તે દારોબારી સગ-
વાનો સવાલ છે. તેમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ કશું ખોટું નથી. અને
હાલ અગ્રિજોના અમલ નીચે દેવનું સાથે હોજદારી કામ ભેદાયલું
છે તેના કરતાં હવેની અવસ્થા અનેક રીતે સારી છે.

હવે જળાધ્યુ તે સિવાયનું કેટલુંક કાપડા સંબંધીનું કામ
ખીલજ અમલદારો એટલે ત્રણ પ્રદેશ અથવા ત્રણ અમાત્યોની
અદાલતે કરતી. તેમના હાથને કંટકીત્વન કે એટલે કાંઠા વીણવાનું
કામ કહેતા. આમાં કાપડાનું ખાસ કરીને મુન્દા અટકાવવાનું તેમજ
ખીલ્લું કેટલુંક પરચૂરણ પ્રકારનું કામ આવી જતું. તેમાં પ્રથમ દારી-
મરોના રક્ષણ મંજૂરી નિયમો છે જેમાં જૂની જૂની એખિના દિતના
કેટલાએક નિયમો છે અને વખત, પાખા તથા રંગારા, બોની,
વાળનારા, વૈદ અને આપણે મંજૂરી લખેલ અને તેના મુન્દાને માટે
સમયો પણ રાખેલી છે. ૧ પછી તેવડ એટલે વેપારીનું રક્ષણ અને
તે સંબંધી નિયમો છે. ૨ ન પછી જૂની જૂની આસનોમા પ્રજનનું
રક્ષણ થી રીતે કશું તે જતાંય છે. મુખ્ય આદતોમાં અગ્રિજી
સંભાળતા ખાદિ લનાગામા જતા ૨.૫૫૦ વગેરે, રેલથી સંભાળતા

પછી કાઢીને રીંગાવતો નહિ. તેમજ રિયાઈ વેરી દોષ તો પણ
 સહેમતદારને હોય મૂકતા. દોષિત આસ કરીને કમુલકરતાં પુરાવા
 સોધી કાઢવાને સ્વભાવ છે. અને કાઢી નિર્દોષ ન આવે તો તેને
 માટે આસ સાવચેત રહેવા કહે છે અને કામતો આવે છે કે આક-
 સમાલથી કાઢી આજુસં ચોરીની જગાએ હાજર હોય અને મારની
 ખાકીમાં માંડવની ખાસતે તે હા બહી દે એ સંભવિત છે. અગાન,
 બાળક, રૂદ, અધિત, હનવ, ગાંધા, જૂખાં તરસાં વગેરેને તે
 અસ્વાદ્ય મૂકે છે, સીએને અમુક સ્થિતિમાં જતી કરવી અને
 સામાન્ય રીતે પણ અને ત્યાં સુધી મારનો હથેલો ન કરતાં તેને
 સંવાલો પછી સભ્ય હાલવું. રીંગાવવાની ઘણી રીતો છે. હાલ તેમજ
 ધમની તળીઆંધર રૂટક મારવા, હાથે મારે ટાંગવો, તપાવવો,
 દાખવો વિગેરે. રાજની મિથલ ચોરાયા મારેની સળગો આ પ્રેક્ષા
 અને સમાલવો કરવા આ સળગો બહુ સખત છે. રાજ/પુરુષ ટથી
 ૧૦ પછીની ચોરી કરે અને જન્ય કાઢ ૪૦ થી ૫૦ પછીની ચોરી
 કરે તો તેને મોતની સજા થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિવિધ સજાઓ
 હતી. જે થી જે પછીની ચોરી માટે આજુસં કરીને જાણુ પારડી,
 તેની કંઠે બળવું હાંધું જાંખી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે
 માથું મુંઠાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી.
 અધિકારીએને ખોટા સીસ ક્યાં માટે, સાક્ષીએને ધમકાવવા અથવા
 ખોટી જુગાની લખવા માટે, ભેખડે ખોટી જુગાની લખવા માટે, ખોટા
 દંડ કરવા માટે, પણ જૂઠા જૂઠા દંડો ફરાવેલા છે. કેટલાકને
 અખણ કેદીએને સવાને કે તેમની સાથે ચેરવર્ણક કરે તે માટે
 સખત દંડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધતી સજા થતી.
 જૂઠા જૂઠા કેદીએકે મુન્દાઓની સજામાં અમર્યોદ થતો અને તેને
 બદલે મુન્દેમારને અમુક દંડ આપવાની રજા હતી. આ સાથે કેટલા-
 એક મુન્દાઓની સજાઓ પણ જતાવી છે. રજા વિના દુર્ગમાં પેસવા
 માટે સજા થતી. માનુષમાસ વેચવા માટે વધતી સજા હતી.
 મનુષ્ય વધતે માટે, રીંગામણી વિનાય એટલે શુદ્ધ, રીંગામણી સાથે
 એટલે ચિત્ર વધતી સજા હતી. રાજદોહ માટે આજુસં પછી
 જુડાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમાં

૧. ૪, ૮. ૭ માર આજુસં આ રીતે દેશનમાં હતી.

૨. ૪, ૮. ૩. ૪, ૧૦.

માટે નદીઓના કિનારાથી દૂર રહેવા જવું, મરડીના ઉપાયો, દુકાળથી બચવા માટે રાજાનો તેમજ પૈસાદારોનો સંધરો લોકોમાં વહેંચી નાખવો તેમજ પૈસાદારોના પૈસા પડાવી લેવા તેમ ઓકાવવા (કપન અને વમન) અથવા સરો પાક થયો હોય તેવા દેશમાં વસીને લઈ જવી, જિંદો માટે નોળીઆ પાગવા વગેરે, તથા વાપ અને રાક્ષસોથી બચવાના ઉપાયો કૌટિલ્ય બતાવે છે.^૧ તે સિવાય આજ ખાતા તરફથી ગુપ્તચારો ગ્રહ રીતે પૈસા પડાવનારાઓને શોધી કાઢતા. અને એવી રીતે ન્યાયાધીશ કે પ્રદેશ લાયક લેતો જજીવ, ગામના અધિકારીઓ જુલમથી પૈસા ઓકાવનારા જજીવ તેમજ જે જે માણસો ખોટી સાક્ષી આપનારા, અભિચાર પ્રયોગો કરનારા, હેર આપનારા, ખોટા સિક્કા કરનારા માણસ પડે તેમને તેઓ છતાં કરતા અને પછી તેમને દેશવટાની સજા થતી.^૨ તેવીજ રીતે ગુપ્તચારોની મદદથી ચોર છુટારાને પકડતા.^૩ જે માણસો ઉપર ખૂન, ચોરી, કે પૈસા ખાઈ જવાનો, તેમની રહેણી કરણી ઉપરથી ઘર આવે, તેમને પકડતા. તેમજ ચોરીનો માલ રાખનારા માણસોનો પણ તપાસ કરી જો તે ચોરીનો માલ હરે તો તેમને સજા થતી. બહારની નિઠાનીઓ જેવી કે ચિંતાનુર ચહેરો, જાએ ચડ્યો હોય તેવી રીતે છોલાપહુ સરીર કે ધૂળ બસાવતા નખ વગેરે ઉપરથી પણ અમુક અમુક ગુન્હાઓના અનુમાનો કરાતા.^૪ અચાનક અને ઘંઘા પડતાં મરણ સંબંધી તપાસ કેવી રીતે કરવી તે પણ કૌટિલ્ય લખે છે. કૌટિલ્યે હરાવેલ સજાઓ ઉપર વિન્સેન્ટ રિમથ દીક્ષ કરે છે કે કૌટિલ્યને માણસની છાંદમીની કદર નથી પણ, અમુક યા માટે મરી ગયો તેની તપાસ તથા આપણાતનો તિરસ્કાર જે કૌટિલ્ય અહીં બતાવે છે તે એવું અનુમાન ખોટું પાડે છે. જૂની જૂની રીતે માણસ મરે તો તેના યા યા ચિન્હો હોય તે ચાલુક્ય ત્રીજાવટથી બતાવે છે, અને તેના મોતનું કારણ શોધવાને પાડોશીઓથી કેવી બાતમી મેળવવી, તેના હરીકો, દાવેદારોના તપાસ કરવી વિગેરે માત્રો બતાવે છે.^૫ કૌટિલ્યના સમયમાં ગુન્દાની કમુલન કરાવા માટે રીજાવવાનો રિવાજ હતો. તે સંબંધી નિયમો વાચતા લાગે છે કે માત્ર ચોરીના ગુન્દાઓજ રીજાવના. કૌટિલ્યે આ કાયદાને બને તેટલો મર્યાદિત કરેલ છે. ચોરી થયા પછી ત્રણ દિવસ ગયા

પછી દોષને રીજાવાતો નહિ. તેમજ કરિયાદી વૈરી હોય તો પણ તલોમતદારને છોડી મૂકતા. કૌટિલ્ય ખાસ કરીને કબુલવ કરતાં પુરાવા સોધી કાઢવાને સૂચના કરે છે. અને દોષ નિર્દોષ ન ખાયો ભય તેને માટે ખાસ સારવેલ રહેવા કહે છે અને દાખલો અરથે છે કે અકસ્માતથી કેમ માણસ ચોરીની બગાએ હાજર હોય અને મારની બીકથી માંડબની મારક તે હા બધી દે એ સંભવિત છે. અદાન, ભાગદ, જલ, બાધિત, હિન્ન, ગાંડાં, જૂખ્યાં વસ્ત્રાં વગેરેને તે અપવાદમાં મૂકે છે, સીએને અમુક રિયતિમાં જતી કરવી અને સામાન્ય રીતે પણ અને ત્યાં સુધી મારનો કુપયોગ ન કરતાં તેને સલાહો પૂછી સત્ય કઠાવવું. રીજાવવાની બધી રીતો છે. હાથ તેમજ પગનાં તળીઆંપરનું ફટકા મારવા, ઊંધે માથે ટાંચવો, તપાવવો, દગાડવો વિગેરે. રાજની મિલકત ચોરાયા માટેની સજાઓ આ પ્રોજા અને સમાહર્તા કરતાં આ સજાઓ બહુ સખત છે. રાજપુરુષ ૮ થી ૧૦ પજની ચોરી કરે અને અન્ય કોઈ ૪૦ થી ૫૦ પજની ચોરી કરે તો તેને ચોતની સજા થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સજાઓ હતી. જે થી જે પજની ચોરી માટે માણસને ટરીરે ઊણુ ખરડી, તેની કેડે બળવું હાંસું બાંધી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે માયું મુંડાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સજાઓ થતી. અધિકારીએને ખોટા સીલ કર્યાં માટે, સાક્ષીએને ધમકાવવા અથવા ખોટી જુગાની લખવા માટે, લેખકે ખોટી જુગાની લખવા માટે, ખોટા દંડ કરવા માટે, પણ જૂઠા જૂઠા દંડો કરાવેલા છે. કેટલાનાનો અધ્યક્ષ કેદીએને સલાવે કે તેમની સાથે મેરવર્તણુક કરે તે માટે સખત દંડ હતો અને કેદીને છોડી મૂકવા માટે વધની સજા થતી.^૧ જૂઠા જૂઠા કેટલાએક મુન્દાઓની સજામાં અંગઅછેદ થતો અને તેને બદલે મુન્દેગારને અમુક દંડ આપવાની રજા હતી. આ સાથે કેટલાએક મુન્દાઓની સજાઓ પણ જતાવી છે. રજા વિના દુર્ગમાં પેસવા માટે સજા થતી, માનુષમાંસ વેચવા માટે વધની સજા હતી.^૨ મનુષ્ય વધને માટે, રીજામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ, રીજામણી સાથે એટલે ચિત્ર વધની સજા હતી. રાજડોહ માટે બાહ્યજુને પણ જુગાડી મારવાની સજા હતી, તળાવ તોડનારને પણ તેજ તળાવમાં

૧. ૪, ૮. ૨ માર આપવાની આ રીત ટિપ્પણમાં હતી.

૨. ૪, ૮. ૩. ૪, ૧૦.

૫મી ડાઈને રીખાવતો નહિ. તેમજ દરિવાદી વૈદી હોય તો ૫જી તલોમદદારને જુદો મુદ્દા. દૌરિષ્ઠ ખાસ કરીને કજુલકરતાં પુરાવા શોધી કાઢવાને ચૂલ્લા કરે છે. અને ડાઈ નિર્દોષ ન થાયો જ્ય તેને માટે ખાસ સાવચેત રહેવા કહે છે અને દાખલો આપે છે કે અક-
રમાવથી કેઈ ખાણસ ચોરીની જગાએ હાલત દોષ અને ખારની બીજી માંડવની ખાણ તે દા બજી દે એ સંભવિત છે. અટાન,
બાગર, રદ, બાધિત, હનપ, માંડો, જૂખ્યાં તરસ્યાં વગેરેને તે
અપનાઈમાં મૂકે છે, સ્ત્રીઓને અમુક રિચિત્રમાં જતી કરવી અને
સામાન્ય રીતે ૫જી અને ત્યાં મુખી ખારનો દુપરોગ ન કરતાં તેને
સલાહો પૂછી સત્ય કહાવવું. રીખાવવાની ધણી રીતો છે. હાલ તેમજ
૫મનાં તર્જીઆંપરક રહસ્ય ખારવા, કાંધે માથે ટાંગવો, તપાવવો,
દાખલો વિગેરે.^૧ રાજની મિલકત ચોગ્રથા ખારની સળઓ આ પ્રદેશ
અને સમાવર્તો કરતા. આ સળઓ જદુ સખત છે. રાજપુરુષ તથી
૧૦ ૫જીની ચોરી કરે અને અન્ય ડાઈ ૪૦ થી ૫૦ ૫જીની ચોરી
કરે તો તેને ચોરીની સળ થતી. નાની ચોરીઓ માટે વિચિત્ર સળઓ
હતી. ૧૧ થી કે ૫જીની ચોરી માટે ખાણસને ઘરીરે ડાણ ખરડી,
તેની કે બજી દાંમ્બું બાંધી તેને ગામમાં ફેરવતા. તેવીજ રીતે
ખાણું મુદાવવાની, દેશપાર કરવાની વગેરે સળઓ થતી.
અધિકારીઓને ખોરો સીસ ક્યાં ખારે, સાક્ષીઓને ધમકાવવા અથવા
ખોરી જુખાની લખવા ખારે, ભેખો ખોરી જુખાની લખવા ખારે, ખોરો
દંડ કરવા ખારે, ૫જી જૂઠા જૂઠા દડો કરાવેલા છે, કેખાનાનો
અધિકાર કેટીઓને સતાવે કે તેમની સાથે ઝેરપર્તલું કરે તે માટે
સખત દંડ હતો અને કેટીને છોડી મુકવા માટે વધતી સળ થતી.^૨
જૂઠા જૂઠા કેટલાએક મુન્દાઓની સળમા અંજમોદ થતો અને તેને
ખાણે મુન્દેગારને અમુક દંડ આપવાની વળ હતી. આ સાથે કેટલા-
એક મુન્દાઓની સળઓ ૫જી બતાવી છે. રત્ન વિના દુર્ગમા પેલવા
માટે સળ થતી, ખાણખાંસ વેચવા માટે વધતી સળ હતી.^૩
મનુષ્ય વધતો ખારે, રીખામણી વિનાના એટલે શુદ્ધ રીખામણી સાથે
એટલે વિષ વધતી સળ હતી. રાજદોડ માટે ખાણકુને ૫જી
મુદાડી ખારવાની સળ હતી, તગાવ તોડનારને ૫જી તેજ તગાવમા

૧. ૪, ૮. ૭ ખાર ખારવાની આ રીત દેશખાંસ હતી.

૨. ૪, ૮. ૩. ૪, ૧૦.

બુદ્ધાવગ્ની સગ્ન હતી. આમ લગાડવાને માટે જીવતાં બાળવાની સગ્ન હતી.^૧ તે પછી સ્ત્રીઓના શીઘ્ર સંબંધીના મુન્હાઓ માટેની સગ્ન બતાવેલ છે. તેમજ બીજા એવા પ્રકારના સ્ત્રીપુરુષોના અપરાધો વિશે લખેલ છે. તે અહીં બતાવવાની જરૂર નથી.

અહીં એક બે બાજતો કહી આ સંબંધી હકીકત પૂરી કરીશું. આપણે જોશું કે ફોજદારી મુન્હાઓ માટે ઘણે બાગે દંડની સગ્ન હતી. કોઈ કોઈ મુન્હા માટે અંગચેદ હતો, કોઈમા દેશપારની સગ્ન હતી, કોઈમાં યજ્ઞેતીની, કોઈમા રૂટકાની જુદી જુદી ધાનની સગ્નઓ હતી. પણ ખાસ કરીને આપણે કેદની સગ્ન જોવા નથી. માત્ર ઋણુ વિશે વાચના જોયું કે પુરવના દેવા માટે સ્ત્રી, રાજ, પુરુષો અને જોડુતો કર્મકારે અચાલ છે. પણ દાસકરણ કુપરથી જાણીએ છીએ કે ઋણુ આપવા માટે માણુમા દાસત્વ સ્વીકારતા એટલે આ મહણુ માત્ર દાવો ચાખના જમીઆનનુજ દરો. અથવા દાસત્વ કમુલ નહિ કરનાર માટેનું દરો. નવાધિકરણ-રણણના^૨ પ્રકરણમાં ધર્મસ્થીય કેદમાંથી કઠારી મૂકનારનો અને મંધનાગારમાંથી કઠાવનારનો એમ બંને જૂદા જૂદા મુન્હો વખેલ છે. યજ્ઞ ધર્મસ્થીય કેદમાંથી કઠારી મૂકનાર માટે વધારેમા વધારે દંડની સગ્ન અને દેવું ભરી આપવાનું, અને મંધનાગારમાંથી છોડાવનારને સર્વસ્વ એટલે બધી મિલકત ખાલસા કરવાના અને વધતી સગ્ન છે. એટલે એટલું સાબીત થાય છે કે રિવાજ અને ફોજદારી કેદો જુદી જુદી હતી. પરંતુ કોઈ પણ ફોજદારી મુન્હા માટે કેદની સગ્ન નથી એનો ખુલાસો શો / એકજા જુનાના રામ હં અને તે એ કે રાજદ્રોહીઓ અને બારે મુન્હાનાં કરનારા જમની સાથે મુન્હો સાબીત કરી તેમનો દંડ કરી શકાય નહિ^૩ અને છતાં જોએ છૂટા ન રાખી શકાય તેવાં એને બંધનાગારમાં રાખતા હશે, એમ અનુમાન થાય છે. પરરામ્ય-મા રાટકટ કવવામા હમેતા પરગામ્યના અવરુદ્ધ (કેદી)ને ફોડવાનું^૪ લખે છે તે એમ બતાવે છે કે રાજદ્રોહીને કેદમાં રાખતા હશે.

બીજા બ મન એ છે કે ચાલુક્યના વખતમાં બનતા જતા કેનાની નેધ જેવી ને એટલું ના ચાલુક્ય કે ચાલુક્ય પોતે તેવા કેમાની નેધ વાંધતા છે. મન્યનો કેસ તો નામ સાથે તેણે નેધેલ આપનું બતાવે તે સાથે અસ્વીય અધિકરણમાં જે પરચુરણ કેસો

તેમજ શ્રાવણ, સેવના મુજબી શ્રાવણ, નમસ્કાર નવ. આપની
 કર્મ આજ્ઞાથી ને પાળે તપસ્ય શ્રાવણ, કહેમું અર્ચિ ને શ્રી
 સેના સાવચેતી શ્રાવણ અને તેને આદિ દિવાસે શ્રાવણ, કહે
 શ્રાવણ શ્રાવણ, સમરિતી દિવાસ શ્રાવણ, નમનામ. આં દેવતા
 દેવતા આજ્ઞાથી હાવે, નમોરે અનેક કાનો તે કહે. તેના દાસ
 નામના આર કથાનિકો દુનની મંત્રાગ શ્રાવણ આ નામક કથાકર્તા
 નામે કહે છે નહિ ને મંત્રથી શંકા શ્રાવણની કામું: એ છે કે
 મનાકર્તાને આસ કરીને જનપદ માવેલ છે, ત્યારે નામકર્તાને આમ
 નમક મંત્રેલ છે. નમરને અને સમાકર્તાને ન દેવ નેશ તેને ઘણી
 પ્રવર્તે આસ કથાની છે. વળી નામકર્તા દાસ નામે સમાકર્તાની
 આકર્ષક ગ્રામ અને કથાનિક છે, જે આ કથાનિકો સમાકર્તાના દાસ
 નામના દેવ તેા મેમનો ફરી અદી દાસેલ ન માન. કહેલે મિમ
 કાને છે કે જનપદ અંદરના દુનો સમાકર્તા, નામે કહે અને નમક
 કહેલે મંત્રકારો આમ કામનાનીનો દર્મ નામક નામે કહે, નમના
 અને સમાકર્તાની આવવાનું કારણ એ છે કે તેમાં સમાકર્તાની આસ
 મંત્રાગ શ્રાવણનું કામ આવે છે, અને સમાકર્તાની મંત્રાગ શ્રાવણની
 વધુ અને આદિ કહેન શ્રાવણીન તેના જનપદ અધિકારે મંત્રક
 કહે મિમ કામે છે. પણ નામકર્તા તથા તેા સમાકર્તાને આમ
 કિયામે થતી, નામકર્તાના પમાર સમાકર્તાની કિયામે થતી, તેનામ
 અને જનપદ, મંત્રિકાના અને સમાકર્તાની કામ. પદીકારો, ના
 નામનિ તેના તેના દાસ નામે અને, કામ, રમ વિવરેના અનેક
 કથા: ને દાસલ મંત્રકારો કહેલે આપનાના અધિકારીઓ નમ:
 અધિકારીઓની જનપદ કથા કામ કામના અધિકારીઓ પણ
 રમકારે જાણ છે. આ રીતે આપ કહા. કહા કથા અને એક
 કુળ અમમના ને ને જાણ અમમનારે. કહે એક કામે છે પણ
 અધિકારી કુળ કથા, ને. કામનામ કામે. આપના કામે કિયા
 કામને કુળના મિત્રા જનપદારે. કહા ન કહે કામ. પણ. અમ.
 કામનામ પણ. પણ કામનામ કામનામ કામે કામ છે કે કામનામ
 કહેના કદી કથા મંત્ર કુળનામ કામનામ કામનામ.

મિત્રના કામનામ ને ને કામે કામનામ કામે કામનામ ને કામે
 નિર્વાહ કામનામે તેમના નામનામ કામનામે કામનામ કામનામે કામનામે

ઉપરાજાં કરવાં. ઉપરાજાંમાં મોટી રૂકમ બરનારને પાપડી છતી વિમેરનાં માન આપવાં અને પૈસા ન બરનારની કૃત્યમરે મારશવ નિન્દા કરાવવી. દેવો પાસેથી પણ ધન પડાવવામાં ચાણક્ય આંચકો ખાતો નથી. ધન મેળવવાને અમુક દેવની સ્થાપના કરવી, કેમકે નવો હતાત ચવાનો છે કહી તેના વારણના અનુજાન માટે શાજા કરવા, અથવા કેમકે જૂનો હપદવ દાવવાના જહાનાથી પૈસા મેળવવા, શુભ રીતે કેમકેની સાથે મજસુ વેપાર કરવો અને પછી બાગીદાર પાસેથી પૈસા પડાવી લેવા. પૈસા મેળવે તે રીતે કરાવવાની રીતો દૌરિલ્ક આ જગાએ ખતારે છે.^૧ પૈસાની જલ્દી લંગીમાં પૈસાદારો પાસેથી કમન^૨ અને વખતથી પૈસા પડાવવાનું પણ લખે છે.^૩ પણ આ બધા અતિશય સંકટામણના પ્રમેયેજ કરવાના હપાયે છે. સામાન્ય રીતે તો દૌરિલ્ક રૈયત તરફ ન્યાયરક્ષિત રાખનારો છે. દૌરિલ્ક કહે છે કે "જે બેવડી આવક કરી આપે તે જનપદને ખાવ છે. તે રાજાને માટે એમ કરે તેરે પ્રસન્નિ ઝોડો અપરાધ દોષ તો તેને વારવો અને મોટો અપરાધ દોષ તો અપરાધ પ્રમાણે તેનો દંડ કરવો."^૪ દૌરિલ્ક ખજાનાની અમલ્ય ઘણી માને છે પણ રાજાના લોભને નિન્દે છે અને રૈયત તરફ ન્યાયી રહેવા હંમેશાં કહે છે. દૌરિલ્ક અર્થ સંબંધી પોતાના વિચારો ખતારે છે ત્યાં છેવટે કહે છે કે "અર્થનું મૂલ્ય ધર્મ છે અને રૂક કામ છે, માટે ધર્માર્થકામ ત્રણેયને પોપે તેવા અર્થની સિદ્ધિ તેજ સર્વાર્થસિદ્ધિ."^૫

રાજાનું હર્ષુ અંત તે દપ્ત એટલે સમકર. સરકરનાં તે વખતે માર અજો દનાં, હાથી રથ, ઘોડા અને પાવદગ. આ દરેક ખાતા ઉપર અધ્યક્ષો હતા, હાથી ઉપર સેનાનો વિશ્વ આધાર રાખે એ એમ તે વખતે મનાનું હતું. સર્વ ઉપર મંત્રાપતિ હતો એ આપણે જોયું છે. સરકરને હમેશાં ક્યાવન કરાવતી અને તે વખતે રાજાએ હાજર રહેવાનું હતું. હાથી પોતાને નિજાની એગખવાની પણ ક્યાવન કરાવતી હતી. અને એ સંજાથી બુદ્ધ રચાતા દના.^૬ સરકર માટે પણ મગી ચક્તા હતા. સરકરની બરની કાત્રિયોથી કાઠાવક મેહુડીઓથી, કે આદવિક એટલે જામથી જાતિઓથી પણ ચલી.

ગણાય. સન્ધિ વિશ્વદમાં એક સરખો લાભ હોય તો સન્ધિ કરવી, તેમજ આસન વાનમા આસન વધારે સારું અને દૈધીમાવ અને સંઘ્રયમા દૈધીમાવ વધારે સારો.^૧ વિજિગ્રીપુએ સમાન અને વધારે જગત્વાન સાથે સન્ધિ કરવી. નાનો મોટા સામે વડવા જાય તે દાડી સામે પાગલ જેવો જે, મગ્ગો સગ્ગા સાથે વડવા જાય તે બે દાડ્યાં હાથના અથડાઈ જવા જેવું જે, નવનો નવના સામે જાય તે કાકરીથી રંગે ઝાડના જેવું જે, તેના નિહિ જે, પગલુ મોટો જણ અસનમા આવી પડે તે ડેવ દેવના જેવું તેના વિરુદ્ધ હોય તો તેના નાથે નમજે રાત્રીના નાથના નમનના આપણી

ગુરુ પુરોયી દશકરની બરતી કરવી.^૧ નખજા ઉપર 'જખરો
ચડી આવે તો તેણે નખી પડવું અને નખચાથી પતે નહિ તો પછી
નારી જવું. છત્રતો રહે છે તેનો હૃદય ચેતો જોયો છે જેમકે સુપાત્ર
અને હૃદયન.^૨ હાથથી લાખ થાય તેવું ન હોય તો નકામું લડવું
નહિ. આચાર્ય દહે છે કે "અગ્નિમાં પત્રમ પડે તેમ સંત્રમાં પડવું.
મરણીઓ થાય તેને એકાદ સિદ્ધિ તો જરૂર મળે" તેની દૌરિલ્પના
પાડી દહે છે કે પોતાને લાખ થાય એ રીતે ચરતો કરાવી સન્ધિ
કરવી.^૩ હારી જવા પછી સન્ધિ કરી હોય તો પોતાના વિજેતા
તરફ સ્વામિધર્મ બરાબર પાળવો તેની રજા લઈને જ કુમારોનાં
લખો, માત્રા, વગેરે કામો કરવાં. જને તેટલી તેને મદદ કરવી. અને
પ્રાર્થના કે એવે પ્રસંગે વિગતી રાખના ઉદય માટે સ્વસ્તિવાચન
કરાવવું.^૪ તે કાલની સન્ધિઓમાં જમીન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે ખાનામાં
આપવાં પડતાં. આચાર્ય દહે છે કે "માત્ર સત્ય કે સપથ ઉપર
આધાર રાખનાર સન્ધિ ચલ છે, જમીન કે ખાનાપર આધાર રાખનાર
સ્થાવર છે" પણ દૌરિલ્પ દહે છે "સત્ય અને સપથ ઉપર આધાર
રાખનાર સન્ધિ આ લોકમાં અને પરલોકમાં બન્ને જગાએ સ્થાવર
છે. આ લોકમાં સન્ધિ મળતુન કરવા માટેજ માત્ર જમીનની જરૂર
પડે છે. પૂર્વના સત્યવાદી રાજાઓ 'સન્ધિ કરી છે,' એમ કહીને
જ માત્ર સન્ધિ કરતા. સન્ધિ ન થાયે તેને માટે અગ્નિ, જલ,
દળ, હાથીનો સ્થંધ વિગેરેથી સપથ લેતા."^૫ આ પ્રમાણે સન્ધિમાં પણ
પૂર્વકાલનું સત્યવાદીપણું ચાલુરૂપ સંભારી રાખે છે અને દરેક
જગાએ આપણે જોઈએ છીએ કે સન્ધિને વળમી રહેવાને તે દમેશાં
આગ્રહ રાખે છે. પાનની ખાતનમાં આચાર્ય દહે છે કે "સત્ર ઉપર
આશન હોય ત્યારે ચઢાઈ કરવી." દૌરિલ્પ બહુ ડહાપણથી તેનો
નિષેધ કરે છે કે "પોતાની યજ્ઞિનો હૃદય હોય ત્યારેજ ચઢાઈ
કરવી. હારજી સત્રનાં બસન વિષે ચોક્કસ કહી ચઢાવું નથી. ચઢાઈ
કરવાથી સત્રનો હુન્ડોડ કરી યજ્ઞીનું એમ જણાય ત્યારેજ ચડવું"^૬

વિજિગીપુ રાજાએ પોતાની કાર્યલિદિ માટે ચાર ઉપાયો
કરવાના છે. સામ એટલે સંતોષવું, દાન એટલે આપવું, બેદ એટલે
અજુખનાર કરાવવો અને દણ્ડ એટલે શિક્ષા કરવી. દૌરિલ્પ દહે છે

૧. ડ, ૧૪. ૨. ક, ડ. ૩. ડ, ૧૫ ૪. ડ, ૧૭.

૫. ક, ૧.

દેવોત્તર કરો છે એવો દેખાવ કરી એને બોલ્યાથી કાલ સદા
 મેળું એવો જાનો કાળો ને જાનો છે. અમુ. ૨૮૨. ૭૫૨. અને
 આરે કાળમે અમ. અમુ. રામનું એવ ને કહે છે. અને તો કુપી નો
 કાળમાં મહાશ્વરેશ્વર રાજના વસનને આવી આવરે નથી તેમ
 પેટી છે પેટી વિભિન્નથી તરુ પ્રાપ્તિવર્ધ પામે. અરનાતની બુદ્ધિ,
 કલ્પ, પ્રુષ્ઠ, કાળની અમ્બ ને રજી. સમિતર નામી રીવેશ તેમજ
 મહાકુપ અમિત શરતને આરુ મિત. કિલ્લો. કાળમે. રાજી
 માત્ર કાળી વધારે મુજો આવવા. કાલ માનવે પ્રાપ્તિને કલ્પથી,
 અર્થન આપ્યા પ્રમત્તે સર્વને કાલ આવવા, તરી પ્રજ્વલી રીત, વેપ,
 આપ, આપાર વિવેરમાં સમાવના કાળથી. દેશ કેવલ, સમાવના
 કલ્પને અને વિદ્યાર્થમાં કાલ કૈવલ. દેશના કેટલિને કલ્પના અને
 કોન અને કાળાધર્મે આર કરી. આપનામમાં અર્ધમાત્ર અને પુરુષના
 અને આર રીતિઓ અમુરિતના નેમ કરી. કી તથા માત્રવધ,
 પ્રુષ્ઠનેપ્પાતના મુલ્કા ચના ગોવ કમ્પા. આમર્ષ અર્ધિતના કૈલિને
 કાળથી દેવડ એવળી અને કીર કૈલિને કીર જાળામિ રિધર ન અપા
 રેના દેશના કાળા.

આ વિગત આપણો કેમ થઈ તે પણ કિંદ જાણના કિંદો
 વિગત છે પણ કાળના સમય કરતા તે વખતે અમુલ્ય આવી રીતે
 આપણો થઈ કિંદો તે વિંદે કાલ કરેના આપતો નથી. આપ
 અમુલ્ય એવી જાળતો કિંદો છે કે કાળમાં રાજામે. અપના કાલિ
 કાળ, રાજી વહેતા રહેના. વલ રાજની કારણથી કાળી કરી અમુલ્ય
 રીતના, અર્ધિતને પણ કાળા થાના, કાળી નામી અર્ધિત અર્ધિત
 વાળી કે રાજા અર્ધિત. કાં અર્ધિત સામે આવતો કોન કે મિતિ
 કિંદો અર્ધિત જાળતો કાલ કૈવલ. અમુલ્ય અર્ધિતે વર્ધ. રીત અર્ધિત
 કાળવિત્ર મય, પણ કાળુ કાળા વધારે જાળવવા, વધારે ને કિંદુ
 જાળવવા વિધી કૈદુપુષ્પના પાળના છે ૧૬ મે. ૩૮. કાળા વાળા
 વધારેથી કિંદાથી ન થત અર્ધિત કાળા. વાળા. તે કૈવલે અર્ધિત
 આ કાળેના કાળાન જાળા નીક જાળાઓન પણ પણ કાળો.
 કાળાનો કાળાવ અર્ધિત અર્ધિત = ૧૩ કાળી કરી અર્ધિત કાળ છે
 કાળુ કે રિતના. તે કાળ- કાળ તેને કાળ ૧૦ કાળી કૈવલ અર્ધિત
 અને કીર કાળી કૈવલ કાળા કાળા વધુ ૪

ગયાં નહિ હોય, તેમજ રાજ્યમાં પાટલી-રણપાનો દિવાન પૂરેપૂરે
અમલમાં આવેલ પણ નહિ હોય એમ લાગે છે. કૌટિલ્ય કહે ॥ કે
“એકજ પુત્ર હોય પણ અવિનીત હોય તો-તેને રાજ્યમાં રથાપનો
નહિ.” દીકરીના દીકરાને રાજ્ય આપતું અથવા મુજરાન સામન્તથી
ખીજ હત્યમ કરવું.^૧ એકૈશ્વર્ય પ્રકરણમાં પણ કહે છે કે રાજ
મરી ભય ત્યારે “કુમાર અથવા રાજકન્યા અથવા ઋષિણી દેવીને
અતિપેક કરવો.....અથવા કન્યામાં સમાનભતિથી પુત્ર હત્યમ
કરી તેને અભિરેક કરવો.”^૨ પણ તે સાચે જૂના ચાલકા આવેલા
શ્લોકો પણ કહે છે કે “ધણના આધારરૂપ પિતાએ પુત્રનું કિત
થાય તેમ કરવું. આપત્તિના પ્રસંગ સિવાય એશ્વર્ય જ્યેષ્ઠના ભાગમાં
ભય છે અથવા આખું કુલ રાજ્ય કરે. કુલતંત્ર દુર્ભય છે, કારણકે
રાજાને નડતાં વ્યસનો અને બાધોથી તે મુજબ હોઈ તે પૂંચી ઉપર
ચિરકાગ રહે છે.”^૩ કૌટિલ્યના કાગમાં જૂનાં મજરાજ્યો અને આ
વિસ્તરતા મદારાજ્ય વચ્ચે અમુક ભત્રાનું સમાધાન તોાનુંઃ થઈ
ગઈ હતી એમ લાગે છે. જૂનાં મજરાજ્યો ઘસરી એણીરૂપમાં રહેતાં.
તેમનો કૈણીમુખ્ય જ ઘસરીમા પણ તેમનો ઉપરી હતો.^૪ તેમના
કાવદા જૂદા દતા તે આપણે જોઈએ છે. તે ઉપરાંત રાજ કરનારી
એણીએને પોતાનાં રાજચિન્હો રાખવા દીધાં હતાં. આપણે જાણીએ
છીએ કે ચાલુક્યના સમય પહેલાં અજાતશત્રુએ બહાદુર સિન્ધવી
મથુને છતેલ હતો. આ મથુની મથુના ચાલુક્ય રાજચન્દ્રોપજીવી
એણીએમા કરે છે.^૫ તે ચોક્કસ એમજ બતાવે છે કે મદારાજ્યના
અંગ તરીકે એણીએ પણ પોતાની આગર વ્યવસ્થા સાચવીને રહેતી
હતી અને એ રીતે મજરાજ્ય અને એકૈશ્વર્યરાજ્યના આદરી
વચ્ચેનું સંધર્ભજ્ય આણું થયું હતું. આ બાબતમાં ખીસ કરતાં
આપણે રાજકીય ઇતિહાસ વધારે બાગ્યચાણી દિવામાં વિકસવા
માઠ્યો એમ કહી શકીએ.

એક રાજ્યના સરદારી બધા રાજ્યો એ તેનું અરિમંદલ એમ
ચાલુક્યે કહ્યું તે ઉપરથી વિન્ન-અમલ કલ્પના કરે છે કે ચાલુક્યે નાના
રાજ્યો માટેજ અર્થશાસ્ત્ર લખેલ છે. એટલે કે તેમા જે ત્રીજીવટ
અને વ્યવસ્થા દેખાય છે તે મોટા રાજ્યોમાં નહિ હોય, પણ એમ

જગ્યાએ સાધનાના દોષાદોષની હપેશા થયું આપને જોઇ, તે ધણે
 મુક્તિપાત્ર છે અને દર્શ સાધવામાં એકેય મુક્તિ જતી કરે તેવો
 નથી. આ હપરથી કેટલાએક પાશ્વત્ય ઈનિદાસમરો તેને પૂરનો
 મૈદિઆવેલ છે. આ માત્ર ચાણુક્યના નામનેજ નહિ પણ સમ-
 સ્ત પૂરે સંસ્કૃતિને અન્યાય કરવા જોતું છે. એ શ્લોકે-સના રાજનીતિ-
 રાની રાગીરિની રાધ પંદરમા રાગનો અંન અને સોગમાની રાજ-
 આન હતો. તે વખતે શ્લોકે-સની રાજસત્તા પડતીમાં હતી. શુદ્રથી
 રાજસત્તા અને લોકસ્વાત્ત્વ વચ્ચે ફારજીતના અનેક વિમદો ચાલી
 છેવટે જૂની શુદ્ધથી રાજસત્તા વિજયવાન થઈ હતી. પડતીનાં સપગાં
 ચિહ્નો અને પરિણામો લોકોમાં પ્રસરેલાં હતાં. તે સમયે નિરંકુશ
 સત્તાની પૂજ થતી હતી, ગમે તે રીતે દારવું એજ ફલફલતા મનાતી
 હતી; અભ્યાસમાંજ મદદ હતી; આત્મચક્ષુ કરનાં વેર વધારે મીઠું
 લાગતું હતું; બુદ્ધિએ નાતિ અને ધર્મ સાથે છૂટાછેડા થયાં હતાં;
 બુદ્ધિશાળીને નીતિનું દષ્ટિબિન્દુજ ન હોય તો એમ લોકો માનતા
 હતા. દશે, અભ્યાસ, અવિશ્વાસ, ફળના, લોપુષના અને બ્હી-
 કલુષલું એ સમાજની મુખ્ય વૃત્તિઓ હતી. આવા જમાનામાં મૈદિ-
 આવેલે પોતાનું પુસ્તક લખેલ છે. તે પ્રથમ લોકપણમાં હતો અને
 મોક્ષતંત્રનાં જૂનાં જૂનાં ખાતામાં તેણે અધિકાર ભેગાઓ હતો. પો-
 તાના પડતી દાર થવા પછી શુદ્ધથી રાજસત્તા પાલેથી અધિકારીનું
 શરૂ મેળવવાની સાલથથી, પોતાનો રાજપ્રકરણી અનુભવ બતાવવા
 તેણે અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું હતું. તેનો આદર્શપુરુષ સીકર બોર્મિઆ હતો.
 આર વરલ લોકોમાં લખાવ કરી અનેક વિમદો, કારનરા, ખૂન કરી
 પૂમોતુની પેઠે તે ઈનિદાસમાર્થ નામ થઈ ગયો છે. એનો પ્રત્યક્ષ
 અનુભવ મૈદિઆવેલને હતા. મૈદિઆવેલે કૌટિલ્યની પેઠે રત્નના અને
 શાસ્ત્રના પોષગ પાલવિવાદમાંથી અથશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરી તેની
 અનુભવ હપર સ્થાપના કરી તે બદ, થયું તેને જે માધ્યસનો અનુભવ
 હતો તેમનામાં ધર્મ કે નીતિ હતાજ નહિ. તેના અન્યનો છે તે
 કરના ગમે તેટલા વિચાર લેવ હપર વિચાર રત્નો તોયજ તેમાં
 ક્યાર્ નીતિ આવે નહિ. ચાણુક્ય તો રાજનીતિ સંજ્ઞાનામાં પ્રવિણ
 કરે છે કે અર્થશાસ્ત્ર અને ધર્મથી અવિરલ મેદિએ. ગાત્રઓના
 અવધારમાં થયું તે સમ્યક્ નોગી પણ નહોતું છે. લોકમાં માન્ય-
 ન્યાય ન કરવો, સખલો નજગાને ન મગી મન માટેજ રૂપની જરૂર

તેજ વંચનો ઉપેક્ષા પામેજ અકુર વાવી તેને હોયેયો અને તેમાંથી દિંદનું મોડું પચસી અને ગૌરવવાળું મૌર્ષ સામાન્ય ફાલ્યું નેજે યુનાની પરાજયનો અપવસ ધોષ નાખ્યો. ઇતિહાસના મદાવીરોની ને પાતી છત્ર તરથી દારથી થાય છે તે દરતા પોતાના વિજયના મદથી અને તેથી દરેક મર્ધાંદાના ઉદ્ધવનથી વધારે થાય છે. આનો અંશ પણ ચાલુક્ષમાં નહોતો. તેણે રાજ્યની હયામ માછ પ્રધાનને આપવા પ્રુતીજ પોતાના હાથમાં રાખી અને એ પ્રધાનનું મન છતી લીધા પછી પાછો પોતે રાજ્યમનનમાં પડ્યો અને તેમાં પણ તેટલોજ મહ મેળવ્યો.

ઇતિહાસમાં આવા મદાપુરો કોઇક વારજ હદમરે છે. જગત ખાલુ સર્વદાસ મદાપુરો માટે કંખના ક્યાંજ દરે છે, પણ હાલના સમયમાં જાણે જગત જાદુજ આત્મનાદથી તેની કંખના કરતું જણાય છે. અત્યારે પણ આખું જગત અનેક ધાથી ચીરાએલું, રશિરથી ખર-દાએલું પડ્યું છે. તેના વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી માત્ર તેને વધારે હાડા અને કારી થા વાગ્યા છે. પ્રજાને કંખું કંખું સમજાયું છે કે પોતે જ પરપરાગત દિસાના કથિવારથી હડે છે તે સ્વ ખર્ નથી, તે સમય જનતાનું વિનાશક છે, અને છતાં જીવપર આવીને હાડા સિવાય તેને ખીજું કશું સ્તનું નથી. પ્રજાએ સમજવા માંડી છે કે સાંકડા અને દ્રેષીલા પ્રજાત્વના સિદ્ધાન્ત ઉપર મદાએલું આ જીવનશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ બન્ને ખોટાં છે અને છતાં તેમાંથી છટી નવો માર્ગ જડતો નથી. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે ખરખૂમાં પડી નહ છે અને વેરજ સર્વજ સામાન્ય ભોગવે છે. ભોળી પ્રજાએ વધારે ને વધારે ગ્રાસાત્મક પદ્ધતિ મક્કાવે છે અને પરવસ પ્રજાએ વધારે ખારીલી રાની જાય છે. આ વખતે પણ આ જગતના સ્વભાવો ઉદાર કરનાર, જીવનશાસ્ત્રને માટે કોઇ વધારે સાતિશ અને છતાં પ્રગતિકર સિદ્ધાન્ત પ્રકાશમાં કારનાર અને ધરણીને ગળી જનારી ભોળી રાજ્યોમાંથી બચાવનાર વીરની કેટલી જરૂર છે ! આ એકજ મદાપુરુષ કરી રહે તેજ દાવ તેમાં તે સંચય નથી; હાલ્ય કે એ ગણેય સલાહો જોતપ્રોત જુલાએલા છે. આવી રીતે કાલના સમયમઃ પણ હસ્ત, શાસ્ત્ર અને ભોળાથી ચૂમાની ધરણીના અમર્યાદા ઉદાર ચવાની જરૂર છે. કોઇ મદા-પુરુષ આ કાર્ય કરે છે કે કરશે ને તે બાધિ ઇતિહાસ જ કહી દો.

૪. ઉમર સ્વચ્ચામ

અધ્યાપક:—મોક્ષી અમલુલ અંદર નાવી

સદ્ગુણસ્થી, આજની સમાજમાં મરિ ગરવામાં આવી છે, તેથી આપ સર્વ માટે છે. એટલે એ વિશે ફરીથી વાદ દિવસવાની જરૂર નથી. હતા એટલું કહેવું હું જારી રાખતું છું કે જે સ્વચ્ચામી હાલત અને વાણી સાંભળવા આપ સર્વે હૃદય છે. એ સ્વચ્ચામ એટલો ઉચ્ચા હરખાતો છે કે મારા જેવો નાકાનેલ માણસ એના સંબંધમાં બોલવા ઉત્તર થાય એ દિવસ પુલ્કા છે. મારી નાકાનેલિયતના (આ) એકશર સાથે હું એ ખજ કહેવું જારી રાખતું છું કે મરિ અસાર એવા સ્થેરમાં સુખ છે કે જ્યાં હું મુસાદર જેવો છું; ન તો અહીંના મારી પાસે કિતાબો છે જેની હું મદદ લઈ શકું, ન તો અહીંના મારી મિત્રમંદળ એવું વિદ્યાળ છે જે મને મદદ આપી શકે. અસાસની પાત છે કે અહમ્માનાદમાં જે કિતાબખાનાં (મુસ્તકાલયો) છે અને જ્યાં હું જઈ શકો છું તે સર્વે જ્યાં અલગ, અલગોક્તા રાખી રાખિત છે. આથી આજે હું જે કંઈ કહીશ તેમાંના મધ્યે ખરો જામ મારી સ્મૃતિ પર આધાર રાખતો હશે. ખાસ કરીને મારી નાકાસ્ત તમિયત અને બીજી મદમલકને લીધે મારી પાસે રૂનાઈવાતનો જે ધન્ય પાથો છે તેની પર ખજ હું પૂર ખ્યાલ આપી શકો નથી. આથી સંભવિત છે કે આપ જેની આજ્ઞા કરીને જાણ્યા હો એવું મારી બ્યાખ્યાન રસમય નાદિ થાય. એમાં ઉમર ખુખ્યામનો રોય નથી, એ તો મારી નાકાનેલિયતનો રોય છે, એથી આપ ઉમર ખુખ્યામ વિશે કંઈ ન જારી બેસતા. ઉમર ખુખ્યામની ઉંચી શીલસ્ટી અને દાનમય પ્રયત્ન સ્વયં પ્રકાશિત છે, એને બીજાના પ્રકાશની કે તારીફની જરૂર નથી. જે કોઈ કવિતાની અને સ્ત્રીના જ્ઞાનની લેખક બન્યો હશે, ઉંચી શીલસ્ટીનો જે કોઈને ખ્યાલ હતો તે એના વિચારો અને પૌણિક સ્વનાઓ પર નજર કરતાજ નવાની લાગે છે તે કેવો ઉચ્ચા હરખાતો આજથી છે. પ્રભુની કૃપા હશે તે ડીસેખર ના એની રૂનાઈવાતની એક સીક, ઉમર અજ્ઞાત જહાર પાડવાની હું મોહિત કરીશ.

તાં ત્યારે દસનગિન સંખ્યાએ એક દરખાસ્ત રજુ કરી. અને
 અને એ તેનો ખતિયા કર્યો, અને તે સંવાદનતે મળ્યું થયું.
 દસનગિન સંખ્યાએની દરખાસ્ત એ હતી કે "આ વાત મઠદર છે
 કે આ યુનિવર્સિટીમાંથી તાલિમ લઈ ને વિદ્યાર્થીએ બહાર પડે
 કે તે સર્વે નસીબદાર હોય છે. સંભવિત છે કે અને ત્યારે જ્યારે
 એવા નસીબદાર ન હોય, પણ અમારામાંથી એક તો બહાર
 નસીબદાર થવાનો. આથી અમારામાંથી ને કોઈ પડેલો નસીબદાર
 થાય અને હમો દરબાને પ્રાપ્ત કરે તેણે બાકી રહેલાઓને એમના
 હાથ પકડી મદદ કરવી." "

હમર અધ્યાપ પોતાના અભ્યાસમાં જ પરવારેલો રહેતો.
 કેટલાયે વર્ષ લામલામટ મદનત કર્યા પછી એ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા-
 માં ઉત્તીર્ણ થયો અને યુનિવર્સિટીમાંથી રહેઠમંદીની સાથે બહાર
 પાડ્યો. એ યુનિવર્સિટીમાં રહીને એણે કુરુને પાઠ, હોસ શરીફ
 (ખમખમર સાદેખની વાણી), હમ્મલ (સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થ), મન્તક
 (ઉર્ફશાખ), શીઘરુદ્દી, તવારીખ, સાયન્સ (વિજ્ઞાનસાત્ર), અફ-
 મલિત, અલકબ્રા, નજૂશી (જ્યોતિષ વિદ્યા) વગેરેની ઉંચી શિક્ષા
 પ્રાપ્ત કરી.

જીવનભાર--શિક્ષા મદલુ કર્યા બાદ હમર અધ્યાપ બૂદા
 બૂદા રહેને પોતાનું નસીબ અભ્યાસતો રહ્યો. અમાનક એના કાન
 પર વાત આવી કે એનો સાદાધ્યાયી દસન ગુસી કોઈ ઉંચા
 દરબાને પર પહોંચી મોટો આદમી બની બેઠો છે. પેલા હશારનામા-
 ની વાત એના દિલમાં તાજી જ હતી. તે ટુરતજ એને પાદ
 આવી. અને તે દસન ગુસીની આગળ આવી ખરો થઈ ગયો.
 નિઝમુલ્મુલક એક આથી ખાનદાન અને હરદાન ખાલુસ હતો.
 એણે ધણા ખર્ચથી હમરને ખોસાવ્યો, અને એને કેટલાયે હોદ્દા
 બતાવ્યા પણ એણે બધાની ના પાડી. મારા સમજવા મુજબ આ
 ઉંદારના કેટલાક કાગ્જો છે. એક તો હમર શીઘરુદ્દી મમજનો
 ખાલુસ થયો એથી રાજકારનારની મુઝમલ અને ખટપટમાં પડવાનું
 તે પસંદ ન કરે, પણ પોતાના માનના જય દાની મુખ્યેમાં જ
 કરવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક હતું. બીજું કારણ એ પણ હોય
 કે એણે દસનગિન સંખ્યાએની વાત સાંભળી હતી કે એ કેવી રીતે
 નિઝમુલ્મુલક પાસે આવ્યો અને મોટા હોદ્દા પર પહોંચ્યો, છતાં

પાછળથી તે કેવો અવમુલ્હી નીકળ્યો! આથી એણે એવો મત બાંધે
હશે કે ચાર દિવસની સાલગી કરતાં દરરોજની ગૃહસ્થી સારી છે.
કદાચ આમ સમજીને જ એણે નિઃશ્ચયપૂર્વકને કહ્યું: “ને આ
મને આપની છત્રગાયા નીચે કોઈ એવી જગ્યા આપો જ્યાં રહે
હું મારું જ્ઞાન વધારી શકું તથા લોકોમાં એનો ફેલાવો કરી શકું તે
આપની ખાસ પર મોટી કૃપા થશે; એ જગ્યા પર રહી હું આપની
સુખસંપત્તિ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો રહીશ.” નિઃશ્ચયપૂર્વકે પણ
એની અરજને ધ્યાનમાં લેઈ ૧૨૦૦ સોનામહોરનું એને વર્ષાસન
બાંધી આપ્યું. હમર ખખ્યામની જીંદગીનો મોટો ભાગ નેશાપુરમાં જ
વ્યતીત થયો. એ અતિસત્તાથી અને ધીર માણસ હતો. એનું
જ્ઞાન અને શીલસૂત્રી ઉંચા દરજ્જાનાં હતાં. આને લીધે જ એને
રાજકોજમાં માર્ગ માર્યું નહિ; કારણ કે એને ખુશામદ અને ચાપ
લૂસીની બારે ચીડ હતી. આથી પોતે એકાંતમાં ખેતી ચાલતી. ફા
પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતો રહ્યો. આને લીધેજ એના કોઈ કામમાં
બાદશાહ કે અમીરોનું ચરોમાન નજરે ચડતું નથી, અને આવ
ચરોમાન માટે પોતાની રૂબાહ્યાતમાં એ વારંવાર પોતાનો ધિક્કાર
જાહેર કરે છે.

હમર ખખ્યામના સદાધ્યાત્મી હસન બિન સખ્યાહને માસર
માથી હાંફી કાઢી આક્રીકા વરસતા જહાજ પર સવાર થયો. દેવ
વશાત્ એ જહાજ તોડાને ચડ્યું, સર્વે મુસાફરો ગમરાઈ ગયા અને
એમના જીવ તાળવે ચોંટયા. સર્વેએ જીવવાની આશા છોડી દીધી
પણ હસન ખુશમિલજનનું પૂતળું બની વૃત્તકપર બેઠો હતો. એને
કપાળ પર દરચક્ષી સરખી પડી નહોતી. લોકોએ એના ખુશમિલજન
કારણ પૂછ્યું. એટલે એણે કહ્યું કે: “મને ખાતી છે કે જહાજ
ફૂલવાનું નથી.” ખુદાની પણ એવી જ મરજી હતી. જહાજ ફૂટતું
બચી ગયું અને લોકો તાલુગ થયા. આ બાબતની ચર્ચા આખ
દેશમાં ચાલી અને હમર ખખ્યામને કાને પણ પહોંચી. થોડા વખત
પછી હસન બિન સખ્યાહ સાથે હમર ખખ્યામનો મોટો થયો. એણે
હસનને એ સુવિખ્યાત ઘટનાનો અહેવાલ પૂછ્યો. હસને જવાબ
આપ્યો: “આ બાબતના બેજ ખુલાસા હોઈ શકે. જહાજ ફૂટે કે
ન ફૂટે. બે જહાજ ફૂળી ગયું હોત તો મને પૂછવા કોણ આવનાર
હતું? અને ન ફૂટે તો હું સાચો કંઈ.” અને થયું પણ તેમજ.

પણ આ બધી દુર્નિશાની વાતો હતી તેથી હમર ખુબ્યામને એ જુવું સાંભળી પિયાર વગરથી. હમર ખુબ્યામને ફોલ્લોની બારે મોખ હતો, પણ એ જમાનામાં ફોલ્લોને મોઢો ચઢાની નગરે જોતા. આવી વિદાન માનુષો ફોલ્લો તરફ જોઈને લગ્ન આપના. ફોલ્લો તરફ સૌથી પ્રથમ લગ્ન આપનાર પુરુષ જુવું જમામ મજાલી છે. એમણે ફોલ્લોનાં તમામ પુસ્તકો વાંચીને એવું ખંડન કર્યું.

હમર ખુબ્યામ ફોલ્લોની પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને એનાજ પ્રત્યેનો ઉદ્ધેશ કર્યો કરતો, એથી લોઢાની નગરમાં એ સકાર માણસ ગણાતો. અચાનક એકવાર જમામ મજાલી અને હમર ખુબ્યામને બોલો કંઈ મળે, અને ફોલ્લોના એક પ્રથમ પર વિવાહ ઉપસ્થિત થયો. જોદરની અંગ (નમાન) લઈ ગયા પછી જમામ મજાલી એમ જોલનો જોલતો હોયો થયો “કિ જા અસ ફોલ્લો વગરકલ જાતેલ જમાન જાતેલ કલ અદુશ.” (સાચી વાન આવી અને જુવું વાન જાતી રહી; જેવક જુવું વાન મજાનુત રહી ચઢાની નથી.) અર્ધાસની વાત છે કે મુઆમ્મની (અર્ધા પોઢાર-નારની) આ જવખતની ખામિ જે જુદિમાન પુરુષોને સામસામે જોડતા અટકાવ્યા.

મુસતાનોની મુસાકાત—હમર ખુબ્યામ આમ લોઢાની સાથે સાંજો મંજંધ નદિ રાખતો; તેને અમીરો, વજીરો કે મુસતાનોના દરબારમાં જે દાશ જોડી હોય રહેવાની આદત ન હતી, ન તો તે સંસારત્યાગી સંન્યાસીની મારફત નિશ્ચય વિરામી હતો. જામ પાંચે તે સુવનનોના દરબારમાં જતો, અને વજીરોને પણ મળતો. આથી જ મહેકયાદ સલજૂનીના દરબારમાં તે આપણને જમાફારતું ટીપણું ઉકેલતો વારંવાર નગરે પડે છે. મહેકયાદ એને સરખી દોડીના દોસ્તની મારફત રાખતો. કોઈ કોઈ વાર તે નિજા-સુસ્તુલ્ય વસીની સાથે સલાહ મસલન કરવા પણ જતો. અમીરો અને વજીરો એની સાથે જરોજરીઆનો વર્તાવ રાખના. યમસુધ મહેકયા જુખારી તો એને પોતાના તખ્ત પર પોતાની સાથે જ બેસાડતો. પણ આ બધી સુકાકાત અને સંબંધ એના જાનમંચપના કાર્યમાં મદદ મળતી ત્યાં સુધી જ તે રાખતો, અને એથી પોતાની અબ્યાસની પ્રકૃતિને જરાયે આગ આપવા દેતો નહિ એની રખાઈ.

દાખલો એકદમ જેસી જતો. પોતે ખૂબ મહેનત કરી અસહકારી એક નવું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને એનું નામ “જોરો સુદામણ” (અસહકાર) રાખ્યું. આ પુસ્તક અસલ અરબી ભાષામાં છે. એનું ફ્રેન્ચ લોકોએ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં ભાષાંતર કરી ફ્રેન્ચની સાથે મૂળ પુસ્તક છપાવ્યું છે. અરસોસની વાત છે કે આ પુસ્તક પૂર્વના દેશોમાં મળવું ઘણું મુશ્કેલ છે. મને માદ આવે છે કે આ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ લખનૌની નદવા કોલેજમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧માં મેં જોઈ હતી.

શુદ્ધિ, મેં સરઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે ઉમર ખુદામને માનની વિવિધ સાખાઓ પર અભિરચિ હતી. જેવો એને અવજન-ખાનો ભારે શોખ હતો તેવો જ તેને એરટ્રોનોમી યાને ઇસ્મે નમૂની (જ્યોતિષવિદ્યા)નો ભારે શોખ હતો. પોતે એ વિદ્યામાં પારંગત થયો હતો, અને એના હિસાબોની ગણતરી એની આંગળીના વેડે હતી. એ વિદ્યાનો એણે ઘણો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને વિવિધ દક્ષિણિન્દુથી એના કામદા કાનનો અને નિયમોને ઉસડાવી ઉસડાવીને તપાસ્યા હતા. તે જમાનાના પ્રચલિત નિયમો પણ એણે નજર તળે કાઢી નાખ્યા હતા, એથી એના ખનારેલા જન્માસુર ખીમ્મોના કરતાં વધારે સાચા પડતા.

આપે કદાચ ‘સને જલાલી’નું નામ સાંભળ્યું હશે. એ શોધ જલાલુદીન મહેકસાદ સલગૂદીના પ્રવાસથી થઈ હતી, અને એ શોધ કરનાર પણ આપણા નામવર હકીમ ઉમર ખુદામ જ હતા. મહેકસાદના દિલમાં એમ થઈ આવ્યું કે દિવસાની વધવટ થતી હોવાથી પંચાંગમાં સુધારો થવો જોઈએ છે. આ માટે એણે આંક જ્યોતિષવિદ્યાના વિદ્વાનોનું કમિતન નામ્યું અને ઉમર ખુદામને એ સૌનો ઉપરિ નામ્યો. ઉમર ખુદામે ખૂબ વિચાર કરી, સરવાળા બાદબાકી મિત્રાવી, એક નવું પંચાંગ શોધી કાઢ્યું અને એની સાલને ‘સને જલાલી’નું નામ આપ્યું. આજ સુધીયે ‘સને જલાલી’નું નામ ચાલતું આવે છે. આના વિષે એડવર્ડ ગિબન લખે છે કે : “એ જમાનાની ગણતરી જ્યુલિયસ સીઝરની ગણતરી કરતાં પણ ચઢી મઠ અને ગ્રેગરી (રોમના પોપ)ના પંચાંગની બરાબરીએ જઈ પહોંચી. જલાલીનું પંચાંગ વરસના બરાબર દિવસ મિલાવવામાં અને વધવટ નહિ રહેવા દેવામાં ગ્રેગરીના પંચાંગથી કોઈ રીતે ઉતરે તેમ નથી.” એણે કેટલાક બિજાનર શોધી કાઢ્યાં જે

‘ સીમે મોટેશારી ’ (મહેશ્વરીનાં જન્મ/૧) ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સને ૧૦૯ દિવસીમાં જાણ્યાદને સિદ્ધાર જ્ઞાનો શોધ થવેલ એજે ઉમર ખુદામને બોલાવી કહ્યું કે: “ તમારી જ્યોતિર્વિદ્યાથી એવું મોલનીય જગતે કે વરસાદ ન નહે. ” ખુદામે સાડ મોલ-નીક જોઈ દારી આપ્યું. ખાદશાજ સિદ્ધાર દેવા નીકળ્યો ત્યાં તેા આશરમાં દારી મેલપદા જવાઈ અંત અને સાન્ન નેશાનનાં ચિહ્ન જલ્દવા સાચ્યાં. ખાદશાદ મજરાવો અને ખુદામને પૂજા પાછો આજો. ખુદામે એને સમજાવ્યો કે: “ આપ ખુદાથી પધારા. પાંચ ૭ દિવસ મુલો વર્ષાદ વર્ષનાર નથી. ” અને થયું પણ તેમજ. ખાદશાદ સિદ્ધાર દરિને પાછો આજ્યો પણ વર્ષાદનું રીપું સરખુમે પડ્યું નહિ. આથી જ્યોતિર્વિદ્યાની એની નિપુણતાનો આપજે અંદાજ બાંધી શકીએ છીએ. આ પરથી આપજે સમજી શકીએ છીએ કે એ કેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતો અને એ વિષયમાં મુંઝવણુવ શાન ધરાવતો. આ ઉપરાંત એજે તળપાત્રના (Practical Science) વિષયમાં પણ એક જુદું પુસ્તક રચ્યું છે. મનુષ્ય જીવનના મંજેષમાં પણ એજે એક પુસ્તક રચ્યું છે. યજ્ઞિનાં ઉત્પત્તિસ્થ વિશે પણ એજે એક ખુદાદાર (મુદર) નિબંધ લખ્યો છે જે મીસરમાં ૭૫૫ પુસ્તકશરે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ખુદામે અસલાહાનમાં એક કિતાબ લેઈ. પોને એ કિતાબને સાચાન વાંચી લીધી, અને નેશાપુર આવી એ કિતાબ પોતાની બાદશાહમાંથી લખાવવા બેઠો. લખાવ્યા પછી એની લખાવેલી કિતાબને મૂળ કિતાબ સાથે સરખાવી જોતા એમા જુદુ જુદુ ફેરફાર નજરે પડ્યો. આ પરથી એની બુદ્ધિમત્તુતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એ મંથિમે તળવીંદ (કુરાનની અપાત્રને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે મ્લોકોની મારફ બજાવી તે)નો પથ શાગા હતા. વજ્જર અબ્દુલ ગ્રાહની મજલિસમાં કુરાને સરીફની એક આવાનતા ઉચ્ચારણ મંજેષમાં વિવાદ હોયો અને ઉમર ખુદામે એવું નિગદ્યરણ કયુ. આ નિરાકરણ સાબળી છાંમે તળવીંદના આગાથે અમુલ દત્તન મજાલી પણ બોલી હાયા: “ ઉમર ખુદામ આ જ્ઞાનામા તને દારિવોમા (કુરાન બખુનારાઓમા) બેનમુન છે. ખુદાની કોઈના પગ કૃપા હોતો ઉમર ખુદામ પગ દગળે ! ” ઉમર ખુદામ કેવળ કોઈકશીમા જ પાગલ ન હતો પણ યલસદાયે વખયાન (સાચ-સ)નો પણ જગા પ્રેકમગ દતો. એજે એ વિષયમાં

પણી શોધખોળ ચલાવી, અને પોતાની ઉમરનો મોટો ભાગ એમાં જ ગાળી નાખ્યો. એને પાણી સામાંથી બન્યું છે એ બજવાની બારે ઉલટ હતી. આ મારે એણે બડી બડી કોશિશો કરી. આખરે એણે ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યું કે પાણી ઓકિસજન અને કાષ્ટો-જનમાંથી બનેલું છે. બે સાથે લાગી ચીંજેને જૂદી ક્યાં વિના પાણીમાં તોળી જન્ને જૂદી જૂદી ચીંજેનું વજન કાઢવાને એણે નિમ્મ કર્યો. દરો રિતે પણ એણે ખૂબ ચારીક શોધખોળ ચલાવી. આ બધી શોધખોળનું પરિણામ એ આજુ કે એણે એક અજાન ત્રાજનું શોધી કાઢ્યું. એ ત્રાજવાને પાણીમાં રાખી એના એક પાકામાં સોનાની હીરાજડિત વીંટી મૂકવાથી સોના અને હીરાનું બન્નેનું જૂડું જૂડું વજન જણાઈ આવતું. આથી ભાગ તેડ ક્યાં સિવાય કમરે રૂપિયાના માવનું મૂલ્ય અંકતું અને માન અકબચ રહેતો. ઉમર ખુલ્યામને સાદિલનો પણ મારે શોખ હતો. અરબી ભાષામાં એનાં રચેલા કાવ્યોના યોકના યોક મળી આવે છે.

રૂપાર્થવાત—ઉમર ખુલ્યામને એક ખુશ્ક ગીયમ્ (શુષ્ક વેદાંતી) સમજ્યો. એ એ નામવર દકીમ (પડિત) ને સગસર અન્યાય કરવા જેવું છે. એ માત્ર ૧૫ મૂલ જ નહિ પણ મોટાં મોટાં પણ કતો. મારા આ કથનના સાક્ષી તરીકે એની રૂપાર્થવાત મોજૂદ છે. એની રૂપાર્થવાતની ખ્યાતિ માત્ર એસિઆમાં જ નહિ પણ યુરપમાં પણ પ્રસરી. એસિયાના કવિવરોએ રચેલા મધ્યમ કાવ્યોમાં ઉમર ખુલ્યામની રૂપાર્થવાત અનોખી છે. કદાચ ઈરાનમાં તે પહેલા જ કવિ છે જેણે આ અનોખા દંત વર કાવ્ય રચાવું હાર કર્યું હોય. આ કવિની રૂપાર્થવાતની કદર એસિયા કરતાં યુરપમાં જ્યાં થઈ. એસિયાના તમામ કવિવરો કરતાં એની સાથે યુરપને વધારે મહેબ્બત થઈ; અને એની કદર પણ યુરપે સૌ કરતાં વધારે કરી. વિષયવત્તામાં એના નામની કથન (ખુલ્યામ કથન) મોલવત્તામાં આવી, અને કદાચ એની રાખાઓ બીજાં યુરોપમાં પણ મોલવત્તામાં આવી હોય તે નવજાં જામતા જેવું નથી. અત્યારે પણ રમૂલમાં એની કથન મોજૂદ છે, અને એની ખ્યાતિની રાખ પરી છે. એસિયા કરતાં યુરપમાં આ રૂપાર્થવાતની વધારે કદર થઈ એનું કારણ શું છે? આ કારણ વિચારવા જેવું છે. મૂલ કાવ્ય એ સાને છે કે એસિયાના કોઈ આ નામવર કવિરતના હાથથી પૂરેપૂરું

પાંચ દના અને એના કાલની ખુબી પોતાની બાવામાં દોવાથી સારી થોડે સમજતા. ત્યાં કુટુંબી એમણે મૂરખતા લોકોને ઉમરના કાલની ખુબી ન બનાવી ત્યાં કુટુંબી તેઓ અંધારામાં જ મૂકાયા. મૂરખમાં રુદાનિયત (Spiritualism-આધ્યાત્મિકતા) દિન પર દિન ક્રમ થતી જાય છે. અને માટરિયલ (materialism-મૌનિકતા) નું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે પરિવ્રામ એ આવે છે કે મત્રદશ તરફ લોકોની વેપરગ્રાહ વધતી જાય છે, દેહગિયન (નાસ્તિકતા) તરફ તેમનો મુક્તિ જાતો જાય છે અને એકઆરામ તરફ તેમનું દિલ વધારે ને વધારે ખેંચાતું જાય છે. રુખાઈવાનમાંનાં ફેટલાંક કાલ્ય ઉપલક્ષ રીતે આવા વિચારોનું સમર્થન કરે છે એથી મૂરખતા લોક એમ સમજી જોઈ છે કે ઉમર ખુબીમાં એમના જ વિચારનો માર્ગસ છે. મૂરખને એની રુખાઈવાનમાં અપેક્ષસ (Epicurus), સિક્સરવ (Cicero), સિપ્થોકલ (Syphocles ?) અને એન (Zeno) ના ખ્યાલ નજરે ચડે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે એ લોકોની માફક ઉમર ખુબીમાં પશુ એજ રહેવું છે કે: "ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો." તેઓ એમ સમજે છે કે એમની માફક ઉમર ખુબીમાં પશુ એમ માને છે કે છંદગીમાં મોજ કરી તે ખરી, યા છંદગી પછી કાંઈ નથી, કોઈ પૂજનાર માણનાર નથી. એમણે એકઆરામ અને મોજરોખના ફેટલાંક સિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા છે, અને એ પ્રમાણે તેઓ જગત્તર અમલ કરે છે. પણ ઉમર ખુબીમાં ખ્યાલો પર જરા લંડી નજર કરો. શું એના આજ ખ્યાલો છે કે? આવી વાત બંધે મૂરખના લોક માની લે, પણ એમિવાના લોક આવી વાત પર બરાલો કરવા ગિરુદ્ધ તૈયાર નથી. એક મૂરખીવન લેખકે તો એમ પશુ લખ્યું છે કે: "પોતાના દેશખંધને કોઈ યરાળી કહે એ બધા કોઈ કરાનીને પસંદ દોષ કે?" પણ આમ લખવામાં લેખક મદાશયે બારે જૂલ ખાધી છે, કારણ કે હિતિદાસ લખતી વેળા સુવલ્લમાનોએ આવી સવાદારી (પક્ષપાતમરી આલચલગત) કદાપિ પર્વદ કરી નથી. ગાલિય દેહલવી યરાળ પીતો હતો. એના છવનચરિત્રના લેખકે, ખુદ એના જ વિષે, એના છવનચરિત્રમાં સાજ સાજ લખ્યું છે કે એને યરાળની ટેવ હતી. આથી વધારે પૂરવા શો જોઈએ? સારી, હાકિજ, જામી અને બીજા ફેટલાયે દવિવરો અને હલમાઓના છવન-

ચરિત્રોના લેખકોએ એમની એજ નહિ દ્રષાવતાં ગરાબર સરાખી મહાર પાડી છે. તો પછી 'દેશબંધુ'ની એજ દ્રષાવવાની વાત ક્યાં રહી? એ તો માત્ર બેહોદો કટાક્ષ છે. વાત એ છે કે પૂરપૂર્ણ આવડે ઉંચા ખ્યાલના માણસો બહુ ઠમ છે. ખુશ્વામ ને ટોચ પર ઉભો રહી આ કાની દુનિયા તરફ જોઈ રહ્યો છે એ સ્થિતિએ પહોંચતાં હજી તેમને વાર છે. આથી એની કૃતિ પર એકતરફી ફેસલો આપવો કે પૂરતો વિચાર ક્યાં વિના એ વિષે કાંઈ નિર્ણય બાંધવો એ ઇન્સાફથી બહુ દૂર છે.

રૂબાઈયાતની આવૃત્તિઓ—અરસોસની વાત છે કે જેટલી સંખ્યામાં ઉમર ખુશ્વામની રૂબાઈયાતની પ્રસિદ્ધિ થતી જોઈતી હતી તેટલી સંખ્યામાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ નથી. જો કે એની જેટલીક આવૃત્તિઓ જૂદા જૂદા ક્રિતાજખાનામાં મળી આવે છે છતાં એથી વધુને સતોષ થતો નથી. ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં શીરાજમાં સખાએલી આવૃત્તિની એક નકલ મિ. બોડલેના ઓક્સફર્ડના ક્રિતાજખાનામાં મળી આવે છે પણ તેમાં માત્ર ૧૪૫ રૂબાઈયાં જ છે. અંગ્રાજી એસિયાટીક ગ્રાસાપરીની લાયબ્રેરીની આવૃત્તિમાં ૫૨૬ રૂબાઈયાં મળી આવે છે. વાન હોમરે ને આવૃત્તિ જોઈ એમાં માત્ર ૨૦૦ રૂબાઈયાં જ મળી આવી હતી. એક આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં કનકતામાં છપાએલી છે, એમાં ૪૬૨ રૂબાઈયાં નજરે પડે છે. વિવાયનમ જેટલી રૂબાઈયાં છપાઈ છે તેમાં સાથે સાથે અંગ્રેજી ગઝલોમાં પણ આપ્યો છે. મેનસ્પર નિરોલસે પણ એક આવૃત્તિ ૧૬૨૨ પાડી છે જેમાં ૪૫૦ રૂબાઈયાં આપી છે. સાથે તારે ફ્રેન્ચ ગઝલોમાં પણ આપ્યો છે. એને છપાવવામાં એણે જેની ટ્રાન્સલિટરેશન પરિચય કરાવ્યો છે. રૂબાઈયાતની સંખ્યા સિવાય આ આવૃત્તિઓના મુખ્યદોષ બતાવવા બદલ મુસ્લિમ દેશ ને એનિયાની બેપરવાઈ અને પૂરપૂર્ણ હલકી કૃતિએ એમાં કેટલો જોડા પાડી ગયા છે. એસિયામાં છપાવાનાની જોગવાઈ નહોતી, લેકા થઈ જ પુસ્તકો લખના. પુસ્તકો લખતી વેળા નાધારન ન મનાવે એ નુદ-અશુદ્ધનો ખ્યાલ બહુ ઓછો ગણ્યો અને આવા કેટલાંક અવારોવામાં વધવડ નજરે પડે છે. પણ આ ઉપરાંત કેટલાંક ગરાબ તો એ ચંદ્ર કે લોકોએ રૂબાઈયાતને જાન આપી હતી, અને પોતાની અને ખીલઓની

રૂપાર્થિયાને ઉમર ખુપ્પામની હતીને એની સાથે જોડી દીધી. લગ-
નમ આ જ દિવસ દિરદોસીના શાહનામાના થયા છે. એની એક
સચ્ચેરથી (કરિન્ધી) માણસ પડે છે કે એણે કુલ ૧૦૦૦૦ સચ્ચેર
ખનાવી હતી, પણ આજ એ ૧૦૦૦૦ સચ્ચેર નથી મળતી, ઉલટું
કેટલીક એવી સચ્ચેર મળી આવે છે જે પાગળથી કેલ્લી હોયેરાયેલી
હોય તેવી લાગે છે, અને કેટલીક તો એની છે જ નહિ. આવે
ફરતર કે મુધારારધારા કરી સકે એના માણસો વૃષ્ટમાં મળતા
દુર્લભ છે, આથી મુરૂપના કોરાએ તો માત્ર ઉમર ખુપ્પામના
નામની જોડણી રૂપાર્થમાં મળી તે સર્વ એકી કરી તેનો સંગ્રહ
ઉપાલો છે. મારા સમજના મુજબ જે સચ્ચેરોને ખાદે મોઠા પછી
દીધા કરે છે તેમાંની મલ્ટીપરી તો ઉમર ખુપ્પામની છે જ નહિ;
માત્ર એના નામ સાથે કોરાએ જોડી દીધી છે. ઉમર ખુપ્પામની
રૂપાર્થિયાન વાંચનારાઓએ આ સૂત્રમાં રાખતું જોઈએ, નહિ તો
વાન હોમર અને સર દમ્પુ. ઓસવીની ખાદે એમના દિવમાં પણ
અમ પેદા થશે. ખીચારા ઓસવી સાદેજને તો ત્યાં મુધી અમ થયે
કે ખુપ્પામ સુરીવાદની વિરૂદ્ધ દનો દારવ કે એની કેટલીક રૂપાર્થ-
માનમાં સૂચીઓની વિરૂદ્ધ લખાણો મળી આવે છે ! પણ હાલનામાં
જોઈએ તો આ કથનને સત્યથી સો ગાંડતું છેડું છે.

રૂપાર્થિયાતનો સાવાર્થ—રૂપાર્થિયાના વિષયમાં જે જે
કાંઈ અખ્યાસ ક્યો છે એના દોહનારો દું નીચે કેટલીક રૂપાર્થિયાતો
આપું છું જેના પર ખૂબ ચર્ચા થઈ છે, અને બૂદા બૂદા વિદ્વાનોએ
જેના પર વારંવાર કટંગ ઉતારી છે. વાહદગુલ વમૂદ (પ્રમુની સર્વ-
બાપકતા), કઝાર કટર (વિધિના લેખ) ફુનિયાહી બેસખાની (જા-
મલુલ મિધ્યાત્વ), રિયાકારોમે નરત્ત (ખસ પુરપો પ્રત્યેનો પિકાર),
ફુઆ (પ્રાર્થના), કખલહી નસીએદ (ચારિત્ર્ય કેતું રાખતું એ મંત્રંધી
શીખામણ), અને મયખારી (મયપાન) આ મુખ્ય ગ્રંથો છે. હવે
આ વિષે હું ઉમર ખુપ્પામની કેટલીક રૂપાર્થિયાતો ટાંકું છું જેથી આપ
સૌને ખ્યાલ આવી જશે કે તે આ વિષયમાં શો મન ધરાવતો હતો.

વાહદગુલ વમૂદ થા હમામ્મારેલ (પ્રમુની સર્વ-બાપકતા)—
દિનુએની મારકે મુઝીએમ પણ એક સંપ્રદાય એમ માને છે કે
પ્રમુ સર્વબાપક છે, આખું જલ્મડ એક જ તેજનું હિરણ્ય છે, એક જ
ઝરહાનો પ્રવાહ છે. આ મુપ્રદાયના અર્થિ આપાવે કમામ મોદીયુ-

દીન અરળી છે. એ કે એમના પહેલાં કેટલાયે પવિત્ર પુરોહિત થઈ ગયા છે જેઓ આજ માતમાં માનતા હતા, પણ તેમની એ માનના તેમણે પોતાના હોડ બહાર દાઢી નહોતી.

માન પોતાના અંતર્ગત ચિધોને આ ગૂઢ રહસ્ય તેઓ એકાંતમાં સમજાવતા અને તેમને આ વાત બહાર નહિ પાડવા આદેશ કરતા. હમામ મોદીપુરીન અરળી પહેલાં શખ્સ છે જેમણે આ વાતને પુસ્તકાગરે છપાવી લેકોને જાહેર કરી દીધી. એ જમાનાનાં માણસોની મારફત હમર ખુધ્યામ પણ વાકફતુલ વગૂઢ માને હમાઓસમાં માનતા, અને પોતાની રૂનાકુશિનમાં એણે એક જગ્યાએ પોતાના મનનો પ્રગટ કર્યો છે. તે કહે છે કે:

લુતખાનઓ કાઝખા ખાનએ બંદગીસ્ત
નાકુસ ઝંડન તરાનએ બંદગીસ્ત
જૂનારો કલીસાઓ તસબીહો સલીબ
હકા કે હમે નિશાનએ બંદગીસ્ત. ૩૪.

હક જાને, જહાનસ્તો જહાં લુમયે બંડન
વઅસનાઈ મસાપેડા હવાસે ઇતન
અફસાકો અનાસીરો મવાસીર આઝા
તવહીદ હમીનસ્તો દીગરહાહમે ફન. ૩૫.

“જુનખાનાઓ (મુનેવાળા મદિરો) કાજાઓ (પંચો) બન્ને સરખા બંદગીના સ્થાન છે. —અખ વમાદનો એ બંદગીની નીતાની છે; જનોઈ, મધ્ય, માગા, કાંસ, ખુદાના કસમ—આ બધી બંદગીની નિશાનીઓ છે. ૩૪. સત્ત ફનીઆનો આત્મા છે, તમામ ફનીના માન-ચરીર છે. પ્રત્યેક ફોસ્તો-દેવના—આ ચરીરની કન્દિયો છે. આસમાન, મદામૂતો [પૃથ્વી, પાણી વિગેરે] અને મવાસીર [પેતા-સાત છે તે ગ્રંથો] એના અવધ છે. અસલ તો તે એક જ છે. માણી મધી રાતો અધઆરી છે.” ૩૫.

એક ગીત : માઝમા આજ બાવને તે વધારે સ્પષ્ટાથી વર્ણવે છે અને બંને કે બધુંનુદર્શી પરનો ચન્દનો ધૂંધડ ખેંચી લીધો હોય તેમ એ બાવની સુન્દરતા દેખનારને આગેદુન નજરે પડે છે:

કુદરાદ બિગરીસ્ત કે અઝ બહર લુદદમ હમાં,
બહર અર કુદરાદ બખન્દીદ કિ માઝમ હમાં;

“ જો ખુદા એમ ન ઇચ્છે કે હું કંઈ ઈશ્તિ, તો હું ને કંઈ
ધારું તે શી રીતે સારું હોઈ શકે? ને એણે પસંદ કર્યું છે એ ને
બધું ખરું હોય, તો મેં ને પસંદ કર્યું છે તે બધું ખોટું જ હોય.”

“ જો કે આ રજાઈનો અર્થ સ્પષ્ટ છે અને વિશેષ વર્ણનની જરૂર
નથી, છતાં એજ મનઘનની એક બીજી રજાઈ હું નીચે લખાઉં છું.”

અઝ આખો ગીલમ સિરિશતએ મન ચે કુનમ
વીં પશમો કરએ તુરિશતએ મન એ કુનમ
હર નેકો બદી કે આયદ અઝ મા બયોગુદ
તુ બર સરે મન નવિશતએ મનચે કુનમ. ૩૧૧.

“ પાણી અને માટીથી તેં પેદા કર્યો. હું શું કરું? આ હાથાને
મામણ સાથે તેં જોડ્યાં, હું શું કરું? ને કંઈ બધાઈ પુરાઈ માગવી
શાય છે તે તેં મારા તકદીરમાં સખી છે. હું શું કરું?”

એક બીજી રજાઈમાં કેવી ઉમરા રીતે એ કહે છે કે:
સાઝીન્દ એ કારે ખુદા વાઝીન્દા તુમ
હારિન્દ એ ઈ ચરએ પરાગન્દા તુમ
મન ગરચે બદમ ખાજમ ઇ બન્દા તુમ
કસરા ચે ગુના નેહ આફરી નિનન્દએ તુમ. ૪૭૧.

“ મરેલાનો અને જીવતાનો બનાવનાર તું છે. આ દેશાએજ
આસમાનને રાખનાર તું છે. અરે માલીક, હું જો કે જુરો છું, તો-
પણ તારો બન્દા-દાસ છું. કેનો શું મુન્દો? નહિ-પેદા કરનાર તું છે.”

ફનિયાઝી બેસમાલી (લગનનું મિથ્યાત્વ)—ફનિયાઝી
બેસમાલી વિષે કમર ખુખારને જે યોગ્ય રજાઈમાં સખી છે એથી
એનો અટક વિચારતા મુન્દો નજરે આવે છે. એ એમ માને છે કે
આ ફનિયા એવી જગ્યા છે જ્યાં દરદમ ફેરવાર થયાં કરે છે, માટે આ
મુશામલ: જે ક.મ કરતું તે બધું વિચારીને કરવું જોઈએ. એ કહે છે કે:

અઝ મતખએ ફનીઆ તુ હમે દુદ ખુરી
તા ચંદ નમાને ખુદા નાખુદ ખુરી
ફનીઆ કે બરે અંદલે હી ઝીયાનીસ્ત અઝિમ
મર તરંકે ઝીયાં ફની હમે મુદ ખુરી. ૪૭૬.

“ ફનીઆના મતખીખાનનો તું હમેશાં પુતારો ખાય છે
સર અને અસરનો તું કેટલો ખોટો વિચાર કરે છે. ફનીઆ ફની

કરતો હશે, બીજાએને તકલીફ દેતો હશે, અંદર અંદર કંપાઈ કરતો હશે? આ બધાને છોડીને ઇન્સાને બધાની સાથે નરબાદથી અને મોજથી રહેવું જોઈએ. તે કહે છે કે:

હર સખઝા કે દર કિનારે બુધ રસતસ્ત
બુધ ઝ લબે ફરિશ્તા બુધ રસતસ્ત
હાં બર સરે સખઝા પા બખારી નનેહા
હાં સખઝા બખારે લાલ્લા રૂઝ રસતસ્ત. ૬૨.

“આ ઝરાના કીનારા પર જે લીમોતરી છે એ કોઈ ફરિશ્તા સરખી માણકના ઝોડમાંથી હગી હશે. આ લીમોતરી પર જે પરવાઈથી પગ ન મૂકે; એ કોઈ લાવાર (લાલ ફૂલના જેવા એરાવાળી) માણકની ખાકમાંથી હગી હશે.”

પીશ અઝ મનો તુ લયલો નિહારી બુદસ્ત
ગર કિન્દા ફલક ઝ બહરે કારી બુદસ્ત
ઝીનહાર હદમ બખાર આહિસ્તાનેહી
હાં મરદુમકે ચરમે નિગારી બુદસ્ત. ૩૩.

“મારી અને તારી પહેલા દિન અને રાત હતી અને આસમાન ફરેક કામને માટે પુખ્ત હતું. બજારવાર ખાખ ઉપર પમણુ આસ્તેથી મૂકો, કેમકે એ (કોઈ દિવસ) માણકની આંખની કીડી હતી.”

એક બીજી રૂબાઈમાં આજ બાવને ઘણી મધુર રીતે વર્ણવતાં તે કહે છે:

બરસંગ ઝદમ દુશ સબુધ કાશી
સર મસ્ત બુદમ કે કરદમ ઈ અવખાશી
બા મન બઝબાને હાલ લી મુદ્ત મુબૂ
મન ચુલુ બુદમ તુ નીઝ ચુ મન બાશી. ૪૪૬.

“મેં કાલે કાશીના ખાવાને પત્થર પર પછાડી ભાંગી નાખ્યો. હું મસ્ત હતો. આવું કામ મેં ક્યું? ખાવાએ પેતાની હાલતથી જાણનાથી ક્યું ‘હું તારા જેવો હતો અને તું પણ મારા જેવો થઈશ.’”

રિયાકારોએ નફરત (ખલ પુરવો પ્રત્યેના ધિક્કાર)—ઉમર ખુશામની રૂબાઈમાં હકીકતમાં એક જગીયો છે જેમાં રંગબેરંગી કુસો ખીસ્વા છે. લોક આ જગીયામાં ટહેલે છે, અને મનપસંદ કુસો

ચૂંટ છે. ઉમર ખુલ્લામની ખંરી ખૂબી એ છે કે પોતાને મનપસંદ હોય એ બગીચામાં વાગે છે અને હથાકે છે. આ કામમાં તે બીજા કોઈની પરવા કરતો નથી. પોતાના આપના જેવા સાથ દિલમાં જે વાત આવે છે તે જ જગ્યાન પર લાવે છે. સાફરોની જેમ સખ્ત-બગ કે કુચ્છાલની પડો કાંકવાનો તે પ્રયત્ન નથી કરતો. એ સરાખ પીએ છે, પછી તે અને તે વાતનો ઠાં ન દો, એનો તે સાથ દિલથી એકત્ર કરે છે. લોહો એને હીલચલ દેવાને લીધે કાઢિરતો ઇલાજ આપે છે. એ કહે છે કે “જો હીલચલ કાઢિરી છે તો હું કાઢિર સદી.” એ સમજે છે કે ઇન્સાન મુનાડગી નથી બચતો. પોતે ઇન્સાન છે અને છેથી મુનાદમાર છે, એટલે પોતે એ દોષમાંથી નથી છટકી શકતો. આથી એને કુચ્છા અને ખલ પુરોની બારે ચીઃ છે. ઉમર ખુલ્લામના જગ્યાનામાં મુસલમાનો બાધિથી કુબી હતા, દોલતમન્દ હતા, માલદાર હતા. આથી એમનામાં શુસ્તીએ પર કર્વું હતું; એસઆરામ, મોજરોયોજ તથા બીજા હોદામાં તેઓ ચક્રવૃત્ત રહેતા. હજાઓ અને ઝીઓની એ રજા હતી કે પોતાની કેમને આ દલાલ (ચિનાચક) બીમારીથી બચાવે, પણ કમનસીબીની વાત એ હતી કે તેઓ પોતે જ સી કરતા એ બીમારીમાં વધારે રજા હતા, છતાં મેઓ જગવી રાખવાને ખાતર હરેક પ્રકારની મુક્તિઓ વાપરતા. ખૂબી એ છે કે આ જ હજાઓ બીજાઓને કાઢિર રહેતાં આવકો ખાતા નહિ. ઉમર ખુલ્લામ પર આ લોકોએ પસ્તાગ પાડી અને એના પર તે વખતમાં જે જે વીટી એથી ધાપલ થએલા અને માવાં મવેલા લોકોનું ખૂન (લોહી) તાળું નાખ આપે છે. આ વિશે ઉમર ખુલ્લામે પોતાની એક રજાઈમાં ઇસારો કરતાં કશું છે કે:

બામન તુ હર આંધે ગોષ્ઠ અજ હી ગોષ્ઠ
પયવસ્તા મરા મુલ્હિદો બેરી ગોષ્ઠ
મન, ખુદ મુફિરમ બર આંધે હસ્તમ લેડીન
ઇન્સાફ બેદલ તોરા રસ્ક હિ ગોષ્ઠ. ૪૫૦.

“મને જે હાઈ તું કહે છે તે જાનને લીધે કહે છે. તું મને નાસ્તિક અને અધર્મી કહે છે. હું પોતે તે ક્યુવ દર હું કે હું એવો છું. પણ ઇન્સાફ કર કે આમ કહેવું તને યોગ્ય છે ?)

એક રજાઈમાં આપ લોકોની એજે ખૂન મળ કડાવી છે,

અને ત્રિલોક્ય નીકર જાતને આ લોકો વિશેષ પોતાનો અભિમાન બતાવે છે. તે કહે છે:

શાયબે બચને ફાદેશા ગુફતા મસ્તી
હર લેહ્યા બદામે દિગરી પાખસ્તી
ગુફતા શાયબા હર આંચે ગુફ હસ્તમ
અમેબા તુ ચુનાં કે મી તુમાઝ હસ્તી. ૪૭૩.

“ શેખે એક વડીલી ઝોરનને મસ્તીમાં કયું ‘તું કમીસા જુદા જુદા માળખાના ફાદામાં રસી રહે છે.’ એણે કયું ‘મહેશબાન! આપ જેવી અને કહે છે તેવી દુ હું. પણ આપ જેવા જેવાઓ છે તેવા છે ? ”

આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે આ લોકોને જણાવવા પડી તે કાવ્ય છે કે—

ગર મય ન ખુરી તાઝબના મચન મસ્તાંરા
ગર તવબા દેહા તરબા કુનમ ચલદારા
તુ ફખર બારી કુની કે મન મય ન ખુરમ
મદ કાર કુની કે મય ગુલામસ્ત આંરા. ૪૭૪.

“ તું હમણ નથી પીતો. પણ મસ્તોને મહેલું ન દે. એ બદલે પશાણપ કમો દગો તો દુ જુદાની આમણ કરે. આ વાત ફખર મચરી કરતો હો કે ‘તરાબ નથી પીતો’ તો તું સેજો! મોઝે જરા કામ કરે છે કે હમણ તો તેનો મુઝમ છે. ”

ફરમા (૪.૧૧ના : — ફરમાત પૂર્વપક્ષ સંખ્યાએ લખ્યું છે) ઉમર ખાન.મ એપિસ્ટુલના વિચારના માન્ય છે. એપિસ્ટુલનો : એ કહેલ છે કે જૂન નવિષ્ણના વિના ન કરો, અને ખામો, પદો અને ખુલ નો. આ પદો એમ નાન છે કે અહીંના યાદોની માફક એપિસ્ટુલ પણ બહુ વિવાદ માનતો નથી. એ એમ સમજે છે કે વિવાદા નાન જે કા કરે છે તેવા કારાં મારી ૪૭૫ હસ્તાલ ન. વિવાદ નો છે આ મુદ્દો જ બોલે છે. વિનુએના કુનમ નમ ૩ પુન.વાનો કલ્પ દર્શનના તે માનતો નથી કાદીએ એને કે જે એવી મુલ નથી જાણી તેને જુદાને આ : પુન.વાનો ૩ કમીના : નિદ.વાના ૩.૧. આથી સમજાવે છે કે પૂર્વપક્ષ ૪.૧૧ ઉમર ખાન.મ ૩.૧.૧.૧.૧. આવાજ આજ નમરે વડે પણ મર. ૩૨૨. વિવાદ હસ્તાલ નીચા જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે

ન લાકડે મસજીદમ ન દરખુરે કનીશત
 ઈઝઃ દાનદ ગીસે મરા અઝયે સિરીશત
 ચું કાશીરે દરવીશમ વચું કહબએ ઝીશત
 નય દીનો ન ફનીયાઓ ન ઉમ્મીદે બહીશત. ૬૦
 મન બંદએ આસીયમ રેઝાએતો કુળસ્ત
 તારીફ દીલમ નૂરો સફાયે તો કુળસ્ત
 મારા તૂ બોહિરત અગર બતાએત બખ્શી
 ઈ મુશ્ફ બોવડ હુત્દે આતાએતો કુળસ્ત. ૬૩.

“ન હું મસજીદને લાવક છું, કે ન પેગંદાને લાવક છું. મુઝાન નાણે છે કે મારી મારી કમળમાની છે. હું એક કંગાલ કાશીર અને બદસૂરત વેસ્તા જેવો છું. નથી હું દીનતો (ધર્મતો) કે નથી ફનીયાનો રહ્યો! સ્વર્ગની હોયે ઉમેદ છે!” ૬૦.

“હું તારો મુન્હેગાર દાસ છું. તારી મહેરબાની ક્યાં છે? મારે દીલ અંધારું છે. તારે તેજ અને સગાઈ ક્યાં છે? તું જો મને સ્વર્ગ હુકમ પાગવા માટે આપે તો એ મજૂરી આપી. તારી મહેરબાની અને બખ્શીશ ક્યા રહી?” ૬૩.

આમળા ઉપર તે કહે છે:

યક યક હુનરમ બીન વ મુના ફલ ફલ બખ્શી,
 હરે જુરમ કે રક્ત હસ બતન લીલ્લા બખ્શી.
 અઝ બાદે હવા આતીશે ફી રે મફરોઝ
 મારા બસરે ખાકે રસુલ્લાહ બખ્શી. ૨૮૮.

“મારો એકેક મુન્હો જે અને ફલ દસ માફ કર. જે મુન્હો મારાથી થયો છે—ખુદાની ખાતર તે માર કરી દે. ખાલેશ (તખ્શી) ની હવાથી કીનાના અગ્નિને બખૂદાનીય નહિ. મને રસુલુલ્લાહની ખાતરી ખાતર માગી દે.”

એક રૂખા મા પચાસપચી મદમદ કહે એ ખુદાને કુઆ કરે છે ?:

અય દર રોડે બંદગીયત યક્સાં કહે મેહ
 દર હરકો જહાં ખીદમતે દરગાહે તુ બેહ
 નદખત સીનાનીઓ સમ્પાદત તુ દેહી
 ચારખ તુ બે રૂઝલે ખીશ બેસીના વ બે ફહે. ૪૨૨.

“ઓ પરમાત્મા! તારી બંદગીના રસ્તામાં નાના મોટા સર્ક બરાબર છે. અને ફનીયામા તારી દરગાહની (દરબાર) ખીદમત

(સિત) બેઠેલ છે. મારાનું તું કોઈ કે અને તારી ૧. મો જુલો,
તારી બેઠેલ છે આ કાલ કે અને એ આપ.

આથી આપણે કમ થઈ આવે છે, અને કવિની ખૂબી પર
આપણીનું કમ આવે છે.

ખુબી પર એને બારે બારે છે અને એ તો વિવિધ નાકોએ
કેલો નથી. એ કહે છે કે :

બારે બારે તો જિતનું નું મુક્તમ દરમીઠ
બારે મુનેહ અંત થિલયા તરફ તમ દરમીઠ

નવ દરમીઠ નવમ ક બારે બારે દરમીઠ
કીસો કીસો હા ન મુક્તમ દરમીઠ. ૨૬૮.

જો મેં તારા હાથનાં મેલીને કી પોતનાં નથી અને
એકા દરમીઠ મુન્દાની બાદી કી ખમિતી નથી, તો જુ તારા
મોડા દરમીઠની અને નિરાશા નથી. કાલુ મેં 'એક' ના 'એ'

ક્યા નથી. [મેં એક બધેર ખાનૉ છે.]
એક બીજા રમણનાં પ્રભુની નિલતા અને એકલા વિને કી
ક્યા રીતે પ્રાપ્ત કરી છે? તે કહે છે કે :

જુલ્યાદ દરમ કે કર કુશાપના તુલ
વિલુભાદ દેદમ કે દેદ તુભાપના તુલ

અન દસ્ત બહેથ દસ્તમીરે ન દેદમ
કે કરાં હમે ફાની અંદ વ પાપના તુલ. ૪૬૬.

"મારો દર મોલ, [કાલુ કે] તું જ દર મોલનર છે.
અને રસ્તો મતાવ, [કાલુ કે] તું જ રસ્તો મતાવનાર છે. હું બીજા
કોઈના હાથમાં મારો હાથ નહિ મૂકું. કાલુ કે આ મધુ ધની છે
અને હમેશાં રહેનાર તો રહા તું છે."

મયખારી (મયખાન) — હમર ખુશામની રમણમાન પર
વિચાર કરતાં સૌથી મોટા પ્રશ્ન એ હોયો જાય છે કે રમણમાનમાં
જે બેર યોગ્યી હમર ખુશામ કરાવની વાત કરે છે તે કયો
કરાવ છે? કેટલાક અવવલો મિયાન પૂરવા લેખ પૂરવા લેખ
એમ માની બેઠા છે કે હમર ખુશામ અંતરી (દાક્ષના) કરાવની
વાત કરે છે; અને તે એ કરાવ પીતો હતો એથી જ તે પોતાની
રમણમાનમાં વારંવાર એ કરાવની વાત કરે છે. આ વિષયમાં હું
વધારે સ્વીકાર કરવા નથી માહતો, માત્ર એની એ વિષયની યોડી

પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્ર.

અધ્યાપક જેઠાલાલ ઝીમનલાલ સ્વામિનારાયણ

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવાસીઓએ અભિતથાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ કરી હતી. તે સમયની બીજી પ્રજાઓ કરતાં ભારતવાસીઓ મહિતથાસ્ત્રમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા.

દરઆનમાં અત્યુની બાધક ઘણાં બન્ધનો હોય છે. તે બન્ધનોને નેમ નેમ ઓળખવામાં આવે છે તેમ તેમ શાસ્ત્રની પ્રગતિ થાય છે. બાદનાણોનો સવાલ હાય ધરીએ તો જણાયે કે નાની સંખ્યામાંથી મોટી સંખ્યાને બાદ કરવાનો પ્રશ્ન દરઆનમાં ઉપસ્થિત થાય જ નહીં. મોટી સંખ્યામાંથી નાની સંખ્યા બાદ કરી શકાય એવો ખ્યાલ પ્રચલિત હોય છે. ત્રણમાંથી ધોંચ બાદ કરી શકાય એ હસપનાને દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે. માણસ જાતના વિચારો ઇતિહાસના ગમે તે કાળમાં તે તે સમયની શૃંગી દેખાઈ હોય છે. આવાં શૃંગિબન્ધનોને વટાવી આગળ વધીએ ત્યારે જ આપણા જ્ઞાનમાં અભિરુદ્ધિ થઈ શકે છે. જ્યાં મુઠ્ઠી ત્રણસંખ્યાઓને ત્રણત્રીમાં દાખલ ન કરીએ ત્યાં મુઠ્ઠી નાની સંખ્યામાંથી મોટી સંખ્યાને બાદ કરવાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી. ધનસંખ્યાઓ અને ત્રણસંખ્યાઓના વિષયમાં ભારતવાસીઓએ સ્પષ્ટ નિર્ણય ઘણા જુના કાળથી કરેલો હતો. ઘણા અર્વાચીન સમયમાં થયેલા ગ્રીક મહિતથાસ્ત્રી ડાયોફેન્ટસને ત્રણસંખ્યાની હસપના ન હતી. દિવાલ સમીકરણનાં બે મૂલ સ્પષ્ટપણે બારકરાચાર્યે આપેલાં છે. એક મૂલ ધન હોય અને બીજું મૂલ ત્રણ હોય ત્યારે પાંચ બારકરાચાર્યે બન્ને મૂલ ચોખ્ખી રીતે બતાવેલાં છે:

$$x^2 - 12x + 35 = 0$$

આવા સમીકરણનાં બે મૂલ ધન છે. આ સમીકરણને શોધતાં $x = 5$ અથવા $x = 7$ એવી રીતે બે મૂલ આવે છે. જ્યાં બન્ને મૂલ ધન હોય ત્યાં ડાયોફેન્ટસ બન્ને મૂલ આપી શકે છે. પણ જ્યાં એક મૂલ ધન હોય અને બીજું ત્રણ હોય ત્યાં શક્ય ધન મૂલને ડાયોફેન્ટસ આપે છે. પણ બારકરાચાર્યે નીચેનું સમીકરણ જેમાં એક મૂલ ધન છે અને બીજું ત્રણ છે તેમાં બન્ને મૂલ દર્શાવે છે તે સમીકરણનો વિશ્વ કાય ધરતા પહેલાં દિવાલ સમીકરણ હોય.

નામાં પ્રાચીન ભારતીયોની કુશલતા ખતાવના માટે ધીમરાચાર્ય અને
આરકરાચાર્યનાં સૂત્રો નીચે ટીકવાની રજા લઉં છું.

ધીમરાચાર્યનું સૂત્ર

વતુરાદિતર્કગતમે કૃપેઃ પશ્ચાદ્યે ગુણયેત્ ।

અવ્યક્તવર્ગકૃપેયુંત્તો વક્તો તત્તો મૂળમ્ ॥

કિંમત સમીકરણમાં તબુ અંગ દોષ છે.

૪ કૃ + ૫ કૃ = મ.

અઅજ્ઞના વર્મનો જે મુલક દોષ તેને ચાર ખંડો કરી જે
સખ્યા આવે તેના વડે સમીકરણની જાને બાબુએને મુજબી.

૪ કૃ + ૫ કૃ + ૪ કૃ ૫ કૃ = ૪ કૃ મ.

૫મી તે સમીકરણની જાને બાબુમાં અઅજ્ઞના મુજબી
૪ને ઉમેરવે.

૪ કૃ + ૫ કૃ + ૪ કૃ ૫ કૃ + ૫૨ = ૪ કૃ મ + ૫૨

આથી કિંમતી જામણી બાબુનું મૂલ નીકળી શકે છે. તેથી

૪ કૃ + ૫૨ = ૪ કૃ મ + ૫૨

આથી અઅજ્ઞ તખ્યાની કિંમત સ્વેચ્છાથી નીકળી શકે.

અવ્યક્તવર્ગાદિ વદાવશેષ

વક્તો તદ્દેવ્યેન નિદ્યમ્ દિવિન્દ્ર ।

શબ્દ્ય મયોર્વેન વદ્યમ્દઃ ક્વાદ્

અવ્યક્તવર્ગમ્ વદ્યમ્ મયઃ ૪

અવ્યક્તવર્ગમ્ મયઃ મયઃ મયઃ

અવ્યક્તવર્ગમ્ મયઃ મયઃ મયઃ ૪

જન ૪૦૦ કરી : ૪૦૦ એવા ૫૨ લાગ્યા છે એવા પાંચ
અઅજ્ઞ ૬૦ અઅજ્ઞ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦૦ ૫૨૫ અને ૫૨૫
અઅજ્ઞ ૬૦ અઅજ્ઞ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦૦ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦
અઅજ્ઞ ૬૦ અઅજ્ઞ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦૦ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦
અઅજ્ઞ ૬૦ અઅજ્ઞ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦૦ ૫૨૫ અઅજ્ઞ ૬૦

અ ૫૨૫ અ ૫૨૫ અને ૫૨૫ ૫૨૫ નિવમ નીવમ
૫૨૫ ૫૨૫

અવ્યક્તવર્ગમ્ અવ્યક્તવર્ગમ્

અવ્યક્તવર્ગમ્ અવ્યક્તવર્ગમ્ ૪

કૃત્યારનાદ્યતિનાદદ્વા

દુષ્ટા ગિરો ક્ષાદ્યા તે કિયન્તઃ ૫

એક જંગલમાં વાનરોની સંખ્યાના આઠમા ભાગના વર્ગ જેટલાં વાનરો આનન્દમાં દુહાદુક કરે છે. તેમના નાદથી જે ૫૧૫૯ પડે છે તે સાંભળી આનન્દ પામતાં બાર વાનરો પહાડ ઉપર છે, તે બધાં વાનરોની સંખ્યા કેટલી ?

આ પ્રશ્નને ઉકાવતો આધાર નીચેના સમીકરણ ઉપર છે:

$$(x)^2 + 12 = ૫૧, ૫૧,$$

$$x^2 - ૧૪ x = - ૭૬૮,$$

$$x^2 - ૧૪ x + ૧૦૨૪ = - ૭૬૮ + ૧૦૨૪, \\ = ૧૦૨૪ - ૭૬૮, \\ = ૨૫૬.$$

$$x - ૭૨ = ૧૬, અથવા - ૧૬.$$

$$x = ૪૮, અથવા ૧૬.$$

આવી જ રીતે બાકીના ચારે બીજાં ઉદાહરણ આપે છે:

સૂયાત્પન્નાંશકચ્ચૂનો ધર્મિતો મહર્ નતઃ ।

દુષ્ટઃ શાલામૃગઃ શાલામારુદો વદતે કતિઃ ૬

એક વાનરોનું વૃક્ષ છે તે વૃક્ષના પાંચમા ભાગમાંથી ત્રણ બાદ કરતાં જે સંખ્યા આપે તેના વર્ગ જેટલાં વાનરો પહાડની શીરામાં પેસી મળ્યાં છે અને એક વાનર વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠેલ છે. બધાં વાનરોની સંખ્યા કેટલી છે તે શોધી શકો.

આ પ્રશ્નનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:

$$(x - ૩)^2 + ૧ = ૫૧,$$

$$x^2 - ૬x + ૯ + ૧ = ૫૧,$$

$$x^2 - ૩૦ x + ૨૫૦ = ૨૫ x,$$

$$x^2 - ૫૫ x = - ૨૫૦,$$

$$x^2 - ૨૨૦ x = - ૧૦૦૦,$$

$$x^2 - ૨૨૦ x + ૫૫^2 = - ૧૦૦૦ + ૩૦૨૫, \\ = ૨૦૨૫.$$

$$x - ૫૫ = ૪૫, અથવા - ૪૫.$$

$$x = ૧૦૦, અથવા ૧૦,$$

$$x = ૫૦, અથવા ૫.$$

બે ધન સંખ્યાનો ગુણાકાર ધન છે એવું તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. ખોચ માણસમાંના દરેકને ત્રીસ રૂપિયાનું દેવું હોય તો કુલ દેવું દોઢસો થાય. એટલે ધન અને ઋણનો ગુણાકાર ઋણ છે એવું સાબીત કરવામાં મહેનત પડે નહીં, પણ બે ઋણસંખ્યાના ગુણાકારનો પ્રથમ આવે ત્યારે તે ગુણાકારને ધન માનવો કે ઋણ માનવો એવો નિર્ણય કરવામાં હોડા વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. હાખલા તરીકે $૮ \times ૬ = ૪૮$ છે.

હવે, $૮ = ૧૦ - ૨$

$૬ = ૧૦ - ૪$

હવે, $(૧૦ - ૨)$ ને $(૧૦ - ૪)$ વડે ગુણીએ, તેમાં

$$૧૦ \times ૧૦ = ૧૦૦,$$

$$૧૦ \times (-૪) = -૪૦,$$

$$૧૦ \times (-૨) = -૨૦,$$

હવે, $(-૨) \times (-૪)$ ને $+૮$ મળવા જ જોઈએ, કારણ કે $(-૨) \times (-૪)$ ને (-૮) ની જરૂર મળીએ તો

$$(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪)$$

$$= ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ - ૮,$$

$$= ૩૨ \text{ થાય.}$$

પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે બન્નેનો ગુણાકાર ૪૮ છે. તેથી $(-૨) \times (-૪)$ ને $+૮$ ની જરૂર જ મળવા જોઈએ, તેમ ન કરીએ તો અચ્છત્વ પરિણામ આવે છે. તેથી બે ઋણ સંખ્યાઓના ગુણાકારને ધન માનવો જોઈએ. તે માન્યતા સ્વીકારવામાં ડાહ્યાનું પ્રકારનો દોષ રહેતો નથી. એટલે હવે આપણે $(૧૦ - ૨) \times (૧૦ - ૪) = ૧૦૦ - ૪૦ - ૨૦ + ૮,$

$$= ૪૮.$$

ઋણસંખ્યાઓની આવી રીતે દરેકના પૂરોપ દેહમાં મળ્યા હોવા છતાં કોઈ કઈ કઈ ન હવી આગળ વધીને બાકશરાર્યાયે ત્રિપાત અગુર્ભાત સમીકરણોના ઉદાહરણ આપે છે:

યો રાષ્ટિક્ષિપતીક્ષ્ણ્યં રાષ્ટિયમ્વ્યુત્તો દમઃ ।

દ્રામ્યં તેજોનિતો રાષ્ટિયમ્વજોડ્યુત્તં મયેત્ ।

સ્વોત્તે વદ તે રાષ્ટિ યન્મિ વીજ્ઞાપિયં વદિ ।

એક અર્થાત રાશિને ૨૦૦ વડે મુજુવામાં આવે અને તેમાં તે રાશિને વર્ગ ઉમેરવામાં આવે છે. આમ કરતાં જે રકમ આવે છે તેને બે વડે મુજુવામાં આવે છે, અને જે રકમ આવે તેને રાશિના વર્ગના વર્ગમાંથી બાદ કરવામાં આવે છે. આનું પરિણામ અનુદ એટલે ૧૦૦૦૦ માંથી એક બાદ કરતાં જે સંખ્યા આવે તેની બરોજર થાય છે, તો તે રાશિ કેટલો હોવો જોઈએ ?

જુઓ જાને ૨૦૦ વડે મુજુવા એટલા ૨૦૦ જ આશ્વ. તેમાં જરૂર ઉમેર્યા એટલે જરૂર + ૨૦૦ જ થયા. તેને બમણા કરતાં ૨ જરૂર + ૪૦૦ જ થયા. અને જરૂર માંથી બાદ કરવાના છે. એટલે છેવટે અબકા પદ

જરૂર — ૨ જરૂર — ૪૦૦ જ ની બરોજર થયેલ તેથી પ્રથમ છેડવા માટેનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે આવ્યું:

જરૂર — ૨ જરૂર — ૪૦૦ જ = ૯૯૫૫. આમાં બન્ને બાજુમાં ૪ જરૂર + ૪૦૦ જ + ૧ ઉમેરવાથી બન્ને બાજુએનું મૂલ નીચળી શકેશે

$$\begin{aligned} \text{જરૂર} + ૨ \text{ જરૂર} + ૧ &= ૪ \text{ જરૂર} + ૪૦૦ જ + ૧૦૦૦, \\ \text{જરૂર} + ૧ &= ૨ જરૂર + ૧૦૦, \text{ અથવા } — (૨ જરૂર + ૧૦૦). \\ \text{જરૂર} — ૨ જરૂર &= ૯૫, \text{ અથવા જરૂર} + ૨ જરૂર + ૧૦૧ = ૦. \\ \text{પહેલામાંથી જરૂર} &= ૧૧, \text{ અથવા } — ૫. \end{aligned}$$

બીજા સમીકરણના મૂલ વાસ્તવિક નથી આવે.

અનુષ્ઠાંત સમીકરણને છેડવામાં બાદકરાયાઈ અટકાવેલો ઉપયોગ કરે છે. આધુનિક સમયમાં આનુષ્ઠાંત સમીકરણોનો પ્રથમ સંપૂર્ણ રીતે છેડવામાં આવ્યો છે. તેથી ઉપર જણાવેલા સમીકરણને નિવર્તન સર છેડવામાં નીચેની પદ્ધતિ અનુસરી પાડો:

ધારો કે

$$\text{જરૂર} — ૨ \text{ જરૂર} — ૪૦૦ જ = ૯૯૫૫ = ૦, \text{ એ સમીકરણ ની ટાબી બાજુ}$$

(જરૂર + ૨ ત જરૂર + ૫) (જરૂર — ૨ ત જરૂર + ૬) ની બરોજર છે.

આ બન્ને અવયવોને મુજુકાર

$$\text{જરૂર} + \text{જરૂર} (૫ + ૬ — ૪ ત) + ૨ જરૂર ત (૬ — ૫) + ૫, \text{ ની બરોજર થાય છે.}$$

સરખા ઘાતવાળા અન્યકતોના મુખને સરખાવતાં

$$થ + ૬ = ૪ ત^૨ = ૨; \dots \dots (૧)$$

$$૨ ત (૬ - થ) = ૪૦૦; \dots \dots (૨)$$

$$થ ૬ = ૬૬૬૬, \dots \dots (૩)$$

સમીકરણ (૧), (૨) અને (૩) માંથી થ અને ૬ ને દરેકરીએ તો હવે ત અબજનાશુ સમીકરણ આવશે:

$$થ + ૬ = ૪ ત^૨ = ૨,$$

$$થ - ૬ = \frac{૪૦૦}{૬ ત} = \frac{૨૦૦}{૩ ત},$$

$$થ = ૨ ત^૨ = ૧ + \frac{૩૦૦}{૩ ત}; \dots \dots (૪)$$

$$૬ = ૨ ત^૨ = ૧ - \frac{૩૦૦}{૩ ત}. \dots \dots (૫)$$

તેથી થ અને ૬ નાં મૂલ્યોનો મુખ્યકાર કરતાં

$$(૨ ત^૨ = ૧ + \frac{૩૦૦}{૩ ત}) (૨ ત^૨ = ૧ - \frac{૩૦૦}{૩ ત})$$

$$= ૬૬૬૬.$$

$$(૨ ત^૨ - ૧) ૨ = \frac{૩૦૦૦૦}{ત^૨} = ૬૬૬૬;$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧ = \frac{૩૦૦૦૦}{ત^૨} = ૬૬૬૬;$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧૦૦૦ = \frac{૩૦૦૦૦}{ત^૨} = ૦;$$

$$૪ ત^૪ - ૪ ત^૨ + ૧૦૦૦૦ ત^૨ = ૧૦૦૦૦ = ૦;$$

$$ત^૪ - ત^૨ + ૨૫૦૦ ત^૨ = ૨૫૦૦ = ૦,$$

આ સમીકરણમાં ત^૨ ને અબજના મળતા ત્રિપાલ સમીકરણ છે.

તેની ઠાપી બાબુના અવશ્ય પાડતાં

$$(ત^૨ - ૧) (ત^૨ + ૨૫૦૦) = ૦.$$

$$તેથી ત^૨ = ૧,$$

$$એટલે ત = ૧, અથવા -૧;$$

આમાંથી ત ની મને તે સ્થિતિનું નિષ્કર્ષ કરીશું તોપણ એક જ પ્રકારના અણ અવશે.

સમીકરણ (૪) અને (૫) માં ત = ૧ મુજબ, તો

$$થ = ૨ - ૧ + ૧૦૦ = ૧૦૧.$$

$$૬ = ૨ - ૧ - ૧૦૦ = -૯૯.$$

તેથી બાકેલ સમીકરણ નીચે પ્રમાણે થશે.

$$(૧૦૧ + ૨ ૬૬ + ૧૦૧) (૧૦૧ - ૨ ૬૬ - ૬૬) = ૦.$$

$$| ૧ + ૧ = ૨ \sqrt{= ૧ } અથવા - ૧ \sqrt{= ૧ } ;$$

$$૧ = ૧ \sqrt{= ૧ } - ૧ - ૧, અથવા - ૧ \sqrt{= ૧ } - ૧.$$

$$તેથી, ૧ = ૧ + ૧ \sqrt{= ૧ } - ૧, અથવા - ૧ -$$

$$૧ \sqrt{= ૧}.$$

કોઈ પણ પ્રસંગમાં જે સમજાવવા હોય અને તેમાંના
જેકોઈક ઉપર વાસ્તવિક સંખ્યાઓ આવવી અને બીજા અથવા
ઉપર કાલ્પનિક સંખ્યાઓ આવવી અને એવી રીતે અને તે સંખ્યાને
પ્રસંગમાં દર્શાવવી. સંખ્યાને તેના પુરેપુરા સામાન્ય સ્વરૂપમાં લઈએ
તો તે સંખ્યામાં વાસ્તવિક તેમજ કાલ્પનિક ભાગ હોઈ શકે. સંખ્યાનું
સામાન્યમાં સામાન્ય સ્વરૂપ $૧ + ૨ \sqrt{= ૧}$ એવું છે. આમાં
૧ વાસ્તવિક છે, ૨ પણ વાસ્તવિક છે, પરંતુ $૨ \sqrt{= ૧}$
અવાસ્તવિક છે. આવી સંખ્યાને મિશ્રસંખ્યા કહે છે. મિશ્રસંખ્યાની
કલ્પના દાખલ કર્યા બાદ અર્વાચીન ગણિતશાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે.
હવે વાસ્તવિક સંખ્યાઓમાં પણ જે વિભાગ છે. ધનસંખ્યાનું
મૂલ નીકળે શકે એવું બાહ્યરૂપમાં કશું છે.

પણ કેટલીક ધનસંખ્યાઓનું મૂલ એકદમ નીકળે શકે છે,
અર્થાત્ કેટલીક ધનસંખ્યાઓનું મૂલ એકદમ નીકળે શકતું નથી. દાખલા
તરીકે, ૨૧ નું મૂલ તુરત નીકળે છે. ૩૧ નું મૂલ ૬ આવે છે, પણ
૬ નું મૂલ કાઢવું હોય તો સાંખી ગણતરી કરવા છતાં ચોક્કસ મૂલ
નીકળતું નથી. વાસ્તવિક સંખ્યાઓમાં દેખાતા આ ભેદને બાહ્યરૂપ-
માર્ગે સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો છે. અને ૬ ના મૂલ જેવી સંખ્યાઓને
કરણી સંખ્યાઓ તરીકે પોતાની ગણતરીમાં દાખલ કરી છે. દાખલા
તરીકે તેવી સંખ્યાઓને કરણી સંખ્યાઓ એવું નામ આપ્યું છે. કરણી
સંખ્યાઓના સરવાળા, બાદબાકી, વર્ગમૂળ વિગેરે ક્રિયાઓ બાહ્યરૂપ-
માર્ગે સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી છે.

કેટલીક કરણી સંખ્યાઓ સમતીવ હોય છે અને કેટલીક કરણી
સંખ્યાઓ વિભતીવ હોય છે. સમતીવ કરણીઓનો સરવાળો કે
બાદબાકી શૂન્ય થઈ શકે અને વિભતીવ કરણીઓને એક બીજાની સાથે
જોડવાથી પણ શૂન્ય થઈ શકે.

$$\sqrt{૧૬} અને \sqrt{૨},$$

આ બે કરણી સમતીવ છે, અને

$\sqrt{4}$ અને $\sqrt{3}$,

એ બે કરણી વિગતીય છે.

વિગતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં $\sqrt{4} + \sqrt{3}$, અથવા $\sqrt{4} - \sqrt{3}$ એમ છુટું છુટું લખવું પડે. સમગીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરવા માટે બાદબાકીમાં નીચેનું ક્રમ આપે છે:

યોગ કરણ્યોમંહર્તા પ્રકરણ

વધસ્ય મૂલં ત્રિગુણં લઘુ ચ ।

યોગાન્તરે લઘવદેતયોસ્તૌ

ચર્ગેણ ચર્ગિ ગુણયેદ્વતૈચ ॥

લઘ્વ્યા હતાવાસ્તુ પરં, મહત્ત્વા:

સૈકં તિરેકં સ્વહતં લઘુર્ધન ।

યોગાન્તરે સ્ત: પ્રમણ્યર્થવા

નૃષકઃ સ્થિતિ: સ્વાર્થદિ માસિ મૂલમ્ ॥

બે કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા કે બાદબાકી કરી હોય તો તે સંખ્યાઓના બહુ બાકનો સરવાળા કરવો અને તેને મહત્તી એવી સંખ્યા આપવી અને તેમના મુખ્યાકારના મૂલના બમણાને લઘુ એવી સંખ્યા આપવી. હવે મહત્તી અને લઘુને સરવાળા કે બાદબાકી બહુ સંખ્યા પ્રમાણે કરવી. જે બહુમ આપે તેની પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મુકના કરણીઓના સરવાળા કે બાદબાકી આવશે.

$\sqrt{16} + \sqrt{4}$ સીધવા હોય તો

$16 + 4 = 20$, અને મહત્તી કરીશું.

$16 \times 4 = 64$.

હવે, 64 ના મૂલ ૮ ના બમણા એટલે ૧૨ ને લઘુ કરીશું.

મહત્તી અને લઘુને સરવાળા $20 + 12 = 32$ થશે. તેથી,

$\sqrt{16} + \sqrt{4} = \sqrt{32}$. મહત્તી અને લઘુની બહુમણી $20 =$

$12 = 8$ થઈ. તેથી, $\sqrt{16} - \sqrt{4} = \sqrt{8}$.

હવે લઘુમંખા કરણી વખતે કરણીની બહુ સંખ્યાઓના મુખ્યાકારનું મૂલ નાકનું બેઠકને જે મૂલ નીકળે તે બહેતી કરણી મંખાને સમગીય છે અને મૂલ ન નીકળે તે બહેતી કરણી મંખાને વિગતીય છે. મૂલ નીકળે છે તે બહેતી કરણીને બહેતી કરણી

વાનો અથવા બાદગણી થઈ રહે. મૂલ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને છુટી મુક્તી પાશે.

આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે

$$\sqrt{x} + \sqrt{y} = \sqrt{x + y + 2\sqrt{xy}}, \text{ અથવા}$$

$$\sqrt{x} - \sqrt{y} = \sqrt{x + y - 2\sqrt{xy}}. \text{ આમાં}$$

જણાશે કે $x + y$ ને બાહ્યરૂપે મહત્તી રહે છે અને $2\sqrt{xy}$ ને બાહ્યરૂપે લઘુ રહે છે. આથી $x + \sqrt{y}$ નું વર્ગમૂલ કાઢવાનો નિયમ ચોક્કસ બની શકે.

$x + \sqrt{y}$ નું સ્વરૂપ $x + y + 2\sqrt{xy}$ ના જેવું લેવાનું જોઈએ.

$$\text{તેથી } x = x + y,$$

$$\sqrt{y} = 2\sqrt{xy},$$

$$y = 4xy.$$

$$x^2 = x^2 + y^2 + 2xy,$$

$$y = 4xy,$$

$$x^2 - y = x^2 + y^2 - 2xy,$$

$$x - y = \sqrt{x^2 - y},$$

$$2x = x + \sqrt{x^2 - y},$$

$$2y = x - \sqrt{x^2 - y},$$

$$\text{તેથી, } x = \frac{x + \sqrt{x^2 - y}}{2},$$

$$y = \frac{x - \sqrt{x^2 - y}}{2}.$$

આ પ્રમાણે, $x + \sqrt{y}$ નું મૂલ

$$\frac{\sqrt{x} + \sqrt{x^2 - y}}{2} + \frac{\sqrt{y} - \sqrt{x^2 - y}}{2} \text{ થયું.}$$

આવી રીતે દરેકની વર્ગમૂલનો પ્રથમ પગ બાહ્યરૂપે સ્પષ્ટ રીતે હોય છે.

હવે દરેક સંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ બાદગણીના વિષયમાં ને યોગ્ય રીતે બાહ્યરૂપે આપેલી છે તેને આજે વિચાર કરીએ.

$\sqrt{4}$ અને $\sqrt{3}$,

એ બે કરણી વિખતીય છે.

વિખતીય કરણીના સરવાળા અથવા બાદબાકીમાં $\sqrt{4}$ કે $\sqrt{3}$, અથવા $\sqrt{2}$ એમ છું છું લખ્યું પડશે. સખતીય કરણીનો યોગ અથવા વિયોગ કરતા માટે બારકરાયાનું નીચેનું મૂલ આપે છે:

યોગ કરણયોમંહર્તા પ્રકસ્ય

વધસ્ય મૂલ ત્રિગુણ લયું ચ ।

યોગાન્તરે રૂપવદેતયોસ્તે

ચર્ગેણ ચર્ગે ગુણયેદ્ગજેષ્ઠ ॥

લખ્યવા દુતાવાસ્તુ પર્વ, મહમ્યા:

મન્દઃ તિરેકઃ સ્વહનં લયુર્જન ।

યોગાન્તરે સ્તઃ કમ્પશમ્પયોર્ગ

પૂયક સ્થિતિઃ સ્વાપદિ તાસ્તિ મૂલમ્ ॥

બે કરણી સખ્યાએના સરવાળા કે બાદબાકી કરતી હોય તો તે સખ્યાએના નજીક માખંડો સરવાળા કરવો અને તેને મહત્તી એવી સંખ્યા આપવી અને તેના મુખ્યાકાસના મૂલના નમનુને લેવું એવી સંજ્ઞા આપવી ૨૧ મદતી અને લયુને સરવાળા કે બાદબાકી બાદ સખ્યા રમખો કરવી. જે જરૂર આવે તેવી પાછળ કરણીનું ચિહ્ન મુકવા કરણીએના સરવાળા કે બાદબાકી આપશે.

$\sim 12 + \sqrt{2}$ દોષવા હે.૧ તો

$12 + 2 = 14$, આજ મદતી કરીયું.

$12 \times 2 = 24$

હવે, ૩૦ ન. ૧૧ + ૧૧ નમનુ એટલે ૧૨ ને લયુ કરીયું.

મદતી અને લયુને સરવાળા $20 + 12 = 32$ થવે તેવી.

$\sqrt{12} + \sqrt{2}$ ૩૦ મદતી અને લયુની બાદબાકી $20 -$

$12 = 8$ થઈ ગયા, $\sqrt{12} - \sqrt{2} = \sqrt{8}$.

૨૧ લયુલખ. કાઢતી ૧૧ને કરણીની બાદ સખ્યાએના મુખ્યાકાસનું મૂલ નજીક મુકવે અને મૂલ એનાં તે બાદથી કરણી નખાવે. સખતીય છે અને ૧૫ ન નીચે તે બાદથી કરણી નખાવે વિખતીય છે. મૂલ નજીક દેડે તે \sim હવે રમખો કર

જાણે અથવા જાણ્યાથી થઈ શકે. મૂળ ન નીકળે તો સંખ્યાઓને પુરી મુશ્કેલી પડશે.

આ નિયમને આધુનિક દૃષ્ટિથી જોઈશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે

$$\sqrt{x} + \sqrt{y} = \sqrt{x + y + 2\sqrt{xy}}, \text{ અથવા}$$

$$\sqrt{x} - \sqrt{y} = \sqrt{x + y - 2\sqrt{xy}}. \text{ આમાં}$$

જણાશે કે $x + y$ ને બારકરાચાઈ મહત્તી દે છે અને $2\sqrt{xy}$ ને બારકરાચાઈ ઘટાડે છે. આથી $x + \sqrt{y}$ નું વર્ગમૂળ કાઢવાનો નિયમ સીધો કઠારો.

$x + \sqrt{y}$ નું સ્વરૂપ $x + y + 2\sqrt{xy}$ ના જેવું હોવું જોઈએ.

$$\text{તેથી } x = x + y,$$

$$\sqrt{y} = 2\sqrt{xy},$$

$$y = 4xy,$$

$$x^2 = x^2 + y^2 + 2xy,$$

$$y = 4xy,$$

$$x^2 - y = x^2 + y^2 - 2xy,$$

$$x - y = \sqrt{x^2 - y},$$

$$2x = x + \sqrt{x^2 - y},$$

$$2y = x - \sqrt{x^2 - y},$$

$$\text{તેથી, } x = \frac{x + \sqrt{x^2 - y}}{2},$$

$$y = \frac{x - \sqrt{x^2 - y}}{2}.$$

આ પ્રમાણે, $x + \sqrt{y}$ નું મૂલ

$$\frac{\sqrt{x} + \sqrt{x^2 - y}}{2} + \frac{\sqrt{x} - \sqrt{x^2 - y}}{2} \text{ થયું.}$$

આથી રીતે કરણીના વર્ગમૂળનો પ્રથમ પગલુ બારકરાચાઈ સ્પષ્ટ રીતે હોયો છે.

હવે કરણી સંખ્યાઓના સરવાળા તેમજ જાણ્યાના વિષયમાં જે ખીણ રીતિ બારકરાચાઈ આપેલી છે તેના આધારે વિચાર કરીએ.

બે કરણીમાંથી જે મોટા કરણી હોય તેની વ્યક્ત સંખ્યાને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ભાગવો અને જે ૧૪ આવે તેનું મૂલ્ય કાઢવું. જે સરવાળો કરવો હોય તો તે મૂલ્યમાં ૧ ઉમેરવો અને જે બાદબાકી કરવી હોય તો તે મૂલ્યમાંથી ૧ બાદ કરવો. તેમ કરતાં જે ખસિલુમ આવે તેનો વર્ગ કરવો, અને જે વર્ગ આવે તેને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણવો. આ પ્રમાણે કરવાથી કરણી સંખ્યાઓનો સરવાળો અથવા બાદબાકી આવશે.

જુઓ આપણે $\sqrt{૨૪} + \sqrt{૫૪}$ નું મૂલ્ય કાઢવું છે. આમાં $\sqrt{૫૪}$ મોટા કરણી છે અને $\sqrt{૨૪}$ નાનો કરણી છે. હવે આપણે ૫૪ ને ૨૪ વડે ભાગવા. $\frac{૫૪}{૨૪} = \frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે ભાગાકાર આવ્યો. હવે જે ભાગાકાર આવે તેનું મૂલ્ય નીકળતું જ નોંધએ. જે મૂલ્ય નીકળે તો જ આપેલા બન્ને કરણીઓ સમતીય છે. જે મૂલ્ય ન નીકળે તો આપેલા બન્ને કરણીઓ વિભતીય છે. આપણા ઉદાહરણમાં $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ્ય નીકળે છે. $\frac{૩}{૨}$ નું મૂલ્ય $\frac{૩}{૨}$ એ પ્રમાણે આવ્યું. હવે $\frac{૩}{૨} + ૧ = \frac{૫}{૨}$ જે થયા હવે $\frac{૫}{૨} \times \frac{૫}{૨} = \frac{૨૫}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થયો. તે વર્ગને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણવો નોંધએ.

$$\frac{૨૫}{૪} \times ૨૪ = ૨૫ \times ૬ = ૧૫૦;$$

$$\text{એટલે } \sqrt{૫૪} + \sqrt{૨૪} = \sqrt{૧૫૦}.$$

જે $\sqrt{૫૪}$ માથી $\sqrt{૨૪}$ બાદ કરવાના હોત તો $\frac{૩}{૨}$ માંથી ૧ બાદ કરવો પડત, એટલે, $\frac{૩}{૨} - ૧ = \frac{૧}{૨}$ આવત. હવે $\frac{૧}{૨} \times \frac{૧}{૨} = \frac{૧}{૪}$ એ પ્રમાણે વર્ગ થાત. $\frac{૧}{૪}$ ને નાના કરણીની વ્યક્ત સંખ્યા વડે ગુણતા $\frac{૧}{૪} \times ૨૪ = ૬$ આવ્યા. એટલે $\sqrt{૫૪} - \sqrt{૨૪} = \sqrt{૬}$.

આવી રીતે કરણી સંખ્યાઓના સંબંધમાં પ્રાચીન ગણિત શાસ્ત્રીઓએ જાંકું સંશોધન કર્યું હતું.

આધુનિક સમયમાં ઘણી નાની સંખ્યાઓ, જેને આપણે શૂન્ય કહીશું, તેના વિષયમાં ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે. શૂન્યના સંબંધમાં મુખ્ય નિયમો જે આસ્કરાયાર્થે આપેલા છે તે આપણે તપાસીશું.

સોંગે સં હેપસમં

વર્ગાદૌ સં નમાજિતો રાશિઃ ।

સહરઃ સ્યાત્ સગુણઃ સં

સગુણશિન્ત્યશ્ચ શેષવિધૌ ॥

જોગ્યામાં કન્ય હમેરીએ નો ને સખ્યા જોટોજ મર-
ખાએ આવે છે. તેવીજ રીતે જોગ્યામાંથી કન્ય બાદ કરીએ
તો પણ તે સખ્યા જોટોજ જવાગ આવે છે. કન્યનો વધ કરીએ
તો પણ કન્ય રહે છે અને કન્યનો ઘન કરીએ તો પણ કન્ય આવે
છે. જોગ્યામાં રાક્ષિને કન્ય નો આશીએ નો ખદર રાક્ષિ, એટલે,
અનન્ત રાક્ષિ થાય છે. જોગ્યામાં સખ્યાને કન્ય નો મુળીએ તો
મુખાશર કન્ય જરાવર આવે છે.

આ નિયમો નીચે મુજબ દર્શાવી રાકાઈ:

$$ક + ૦ = ૦$$

$$ક - ૦ = ૦$$

$$ક \times ૦ = ૦$$

જોગ્યામાં કન્ય રોગ છે તે રાક્ષિને આશર્યાયે ખદર,
અથવા, અનન્ત રાક્ષિ રહે છે. ખદર રાક્ષિમાં બીએ જોગ્યા ઘાત
રાક્ષિ હમેર્યાથી અથવા બાદ કર્યાથી કરી દેશર થતો નથી. જેમ

$$ક + ખ = \frac{ક + ખ \times ૦}{૦},$$

$$= \frac{ક + ૦}{૦} = ક.$$

$$તેવીજ રીતે ક - ખ = \frac{ક - ખ \times ૦}{૦} = ક.$$

અર્થાત્, ખદર રાક્ષિમાં જોગ્યા ઘાત રાક્ષિ હમેરીએ અથવા
તેમાંથી જોગ્યા ઘાત રાક્ષિ બાદ કરીએ, તો પણ ખદર રાક્ષિ અવિત્ત
રહે છે. આ નિયમને આશર્યાયે ધખાજ સુન્દર સખ્યામાં રખુ
કરીએ છે.

અન્નિમન વિચાર: જહરે જ રાક્ષા-

લપિ પ્રવિષ્ટિવ્યપિ નિઃસૂતેષુ ।

ચતુર્વ્યપિ સ્યાન્નિવસૃટિકાલેડ-

મન્તેડચ્યુતે મનગણેષુ ચદ્મ ॥

જેરી રીતે પ્રલપ વખતે અનન્ત, અન્યુન બમરાનમાં અનેક
જૂત પ્રાણીઓ લપ પામે છે અને સૃષ્ટિ સમયે અનન્ત બમરાનમાંથી
અનેક જૂત પ્રાણીઓ મુદા પડે છે, તો પણ અનન્ત, અન્યુન, બમ-
રાનમાં કરી દેશર થતો નથી. તેવીજ રીતે ખદર રાક્ષિમાં જોગ્યા
પણ રાક્ષિ હમેરીએ અથવા તેમાંથી જોગ્યા પણ રાક્ષિ બાદ કરીએ
રોગજ તે ખદર રાક્ષિમાં કરી વિકાર થતો નથી. આ પ્રમાણે ખદર

રાશિના અંશમાં ભાસ્કરાચાર્યે સ્પષ્ટ નિવેદન કરેલું છે. પણ કોઈ રાશિને યત્ન વડે ગુણીએ અને યત્ન વડે ભાગીએ, તો તે રાશિ દત્તા તેટલો ને તેટલો રહે છે એવું જે ભાસ્કરાચાર્યે કહેવું તે ખૂબ ભરેલું છે. આધુનિક સમયમાં યત્નવૃદ્ધિ અને યત્નપુતિનાં સામો નિર્માણ થયાં છે તેનો આધાર ઠીક ઠીક મૂલ્ય કાઢતા ઉપર રાખે છે. ભાસ્કરાચાર્યે તો ઠીક ને ૧ ની જરોજર મળે છે.

શૂન્યે ગુણકે જાતે

કં દારથેન પુનસ્તદ્વા રાશિઃ ।

અવિકૃત ઘન કોય-

સ્તથેષ સ્વેનોક્તિઃ સ્વયુતઃ ॥

કોઈ રાશિને યત્ન વડે ગુણીએ અને યત્ન વડે ભાગીએ તો તે રાશિમાં કોઈ વિકાર થતો નથી. અર્થાત્, ભાસ્કરાચાર્યના કહેવા મુજબ

$$\frac{x \times 0}{0} = x,$$

એટલે ઠીક ઠીક મૂલ્ય કહેવા ૧ ની જરોજર છે.

આ માન્યતામાં રહેલી બૂધ આપણે સ્વીકારવી જ પડશે. કારણ

આપણે $\frac{x^2 - 1}{x - 1}$ નું મૂલ્ય, જ્યારે $x = 1$ હોય, ત્યારે કાઢવું છે.

આપેલા નિમ્નના અંશમાં $x = 1$ મુજીએ, તો અંક યત્ન જરોજર થાય છે. તેથી જ રીને દારમાં $x = 1$ મુજીએ તો દાર પણ યત્નની જરોજર થાય છે, તેથી જ્યારે $x = 1$ હોય, ત્યારે $\frac{x^2 - 1}{x - 1}$ સ્પષ્ટ ઠીક મળે થાય છે.

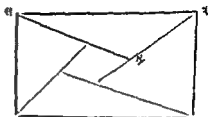
ભાસ્કરાચાર્યની માન્યતા મુજબ અંકે આપણે ૧ ની જરોજર મળવું જોઈએ, પણ સુ ગણત કમ્પ્યુટરો કે જ્યારે $x = 1$ હોય ત્યારે $\frac{x^2 - 1}{x - 1}$ નું મૂલ્ય એકની જરોજર નથી એવું દરેક સમજાવે.

કારણ કે જ્યારે $x = 1$ મુજીએ ત્યારે $x^2 = 1 + ૦$ મુજીએ અને નિશ્ચય કીએ કે ૦ ના કિમ્ત પસંદ નથી છે. આપણે કમ્પ્યુટરો કી દલીએ એવી વાતમાં નથી વસ્તુ કરતાં આપણે કને નાંખે જવાનું છે.

$$\frac{(d+1)^2 - 1}{(d+1) - 1} = \frac{d^2 + 2d + 1 - 1}{d} = \frac{d^2 + 2d}{d} = d + 2$$

તેથી જ્યારે d ને ખુબ નાનો કરવામાં આવે ત્યારે અંતિમ સરવાળાનું કિંમત ૨ ની નજીકર થશે. જેમ જેમ d ને નાનો કરતાં જાયું તેમ તેમ સ અને ૧ વચ્ચેનું અંતર બોધું થતું જાય અને તેથી જ રીત સરવાળાને ૨ વચ્ચેનું અંતર બોધું ને બોધું થતું જાય.

આ પ્રમાણે સંખ્યાઓની દરખામાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ કરેલી પ્રગતિનો વિચાર કર્યા પછી ભૂમિતિમાં જે જે સોધખોળો ભારત ભૂમિમાં સ્વતંત્ર રીતે થઈ હતી તેનો આપણે વિચાર કરીશું. વેદાના સમયથી ભૂમિતિમાં સોધખોળ થયેલી છે. યજુર્ની વેદિઓ બનાવવા માટે ભૂમિતિના નિયમોની જરૂર પડતી. પ્રાચીન સમયની ભૂમિતિનો યજુર્ના ક્રિયા દાખલ સામે સમજાવ્યો છે. પ્રાચીન ભૂમિતિના દરેક શુભ્ર મૂલ્યમાં યાવ છે. એટલું જાણે જાણીશું કે ભારત વર્ષમાં ભૂમિતિ અને બીજાગણિતને વિખુટાં પાડવામાં નથી આવ્યાં. ભૂમિતિમાં પણ એકજે ત્યાં બીજા ગણિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઘીક ભૂમિતિમાં ગણતરીને સ્થાન આપવામાં નહોતું આવતું. ભૂમિતિ અને ગણિત એવા વિખૂટાં પાડવામાં આવ્યા હતાં કે એકનો બીજામાં પ્રવેશ થઈ શકે નહીં. આવી સંકુચિત દૃષ્ટિથી અસર કે અવાગમીન વખત સુધી યુરોપમાં રહી હતી. શુદ્ધ ભૂમિતિના પ્રયોગમાં બીજા ગણિતનો ઉપયોગ ન કરવો એવી માન્યતા અત્યાર સુધી પ્રચલિત હતી. આધુનિક સમયમાં બૈજનિક ભૂમિતિમાં અસાધારણ પ્રગતિ થયા બાદ આ સાદગ્ય વિચારોને છોડી દેવામાં આવ્યા છે. ભારતવાસીઓ તો ભૂમિતિમાં બીજા ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે, કોઈપણ સમકોણ ત્રિજુજના દરેકનો વર્ત સમકોણની પાસેની બાજુઓના વર્તમા પોતની નજીકર છે. આ સિદ્ધાન્તને સાબીત કરવામાં જે પદ્ધતિ સીધારવામાં આવી છે તે પદ્ધતિમાં બીજા ગણિતનો છુટથી ઉપયોગ થયેલો છે.

સસવ ત્રિભુજમાં સ ખુજો સમ છે. સ ખુજાની સા
ખાણુ કહે છે. કહે ઉપર જે વર્ગ કાઢવામાં આરે તેમાંથી આ
ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજો કાઢી નાંખીએ તો એક સમચતુર
બાકી રહે છે. હવે ધારો કે સવ બાણુ કવી બરાબર છે
તેવીજ રીતે સસ બાણુ ખની બરાબર અને સવ બાણુ
બરાબર છે. હવે આકૃતિમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કના વર્ગમાં
પેલા ત્રિભુજ જેવડા ચાર ત્રિભુજ અને (ખ-ગ) નો વર્ગ સા
નવ છે.

$$\text{એટલે } ક^૨ = ૪ (૬ ખ ગ) + (ખ-ગ)^૨$$

$$ક^૨ = ૨ ખ ગ + ખ^૨ - ૨ ખ ગ + ગ^૨$$

$$\text{તેથી } ક^૨ = ખ^૨ + ગ^૨$$

આ સિદ્ધાન્તને આપણે પીથાગોરસના સિદ્ધાન્ત તરીકે
જાણીએ છીએ.

ત્રિઝણુ પૃથ ૧૭ અને વૃત્તાન્તર્ગત ચતુષ્કોણુ ક્ષેત્રફળ
અક્ષમુખે ઇચ્છીસનના પાંચમા સૈકાના સુમારમાં આપેલું છે.
વિષયના નિયમો બાસ્કરાચાર્યે નીચેના સૂત્રોમાં ગુંધ્યા છે.

સર્વદોર્યુતિદલં ચતુઃસ્થિતં

ચાહુમિધિરક્ષિતં ચ તદ્વતેઃ ।

મૂલમસ્ફુટફલં ચતુર્ભુજો

સ્પષ્ટમેવમુદિતં ત્રિચાહુકે ॥

ચતુર્ભુજના ચારે ભુજના યોગને અડધો કરવો. તેને ચ
સ્થિતમાં રાખવો અને તે દરેકમાંથી અનુક્રમે ચારે ભુજની લંબા
માફ કરવી. એમ કરતા જે ચાર ફલ આવે તેનો ગુણકાર કરી

આવે તેવું જઈ મૂલ કરવું. આમ કરવાથી ચતુર્થજામાં અરકુટ ૧૯ આવશે. ૫જી ત્રિમુજમાં રકુટ ૧૯ આવશે.

મને તે ચતુર્થજા લાગે તો ૧૯ અરકુટ છે ૫જી તત્તાન્ત-
મેત્ર ચતુર્થજા લાગે તો ૧૯ રકુટ છે. આધુનિક સમયમાં ૫જી તત્તા-
ન્તમેત્ર ચતુર્થજા માટે આજ નિયમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધારો કે જે ચતુર્થજાને તત્તની અંદર મુદી લક્ષ્ય એવો દોષ
તેવા ચતુર્થજાના ચારે બાજુઓની લંબાઈ ૬, ૫, ૩, ૪ છે. આપણે
ફે (૬ + ૫ + ૩ + ૪) ને માટે સ મુદીમું. નિયમ મુજબ
આવા ચતુર્થજાનું ક્ષેત્રફળ

$\sqrt{(સ-૬)(સ-૫)(સ-૩)(સ-૪)}$ થયું.
તેવીજ રીતે કોઈ ત્રિમુજની ત્રણે બાજુઓ ૬, ૫, ૩ હોય તો
ફેન ફેન

$\sqrt{સ(સ-૬)(સ-૫)(સ-૩)}$ થાય તત્તની અંદર
કોઢેલા ત્રિમુજ, ચતુર્થજા, ૫થમુજ, ૪દમુજ વિગેરેની બાજુની
લંબાઈ લેઈએ. બનાવવામાં ઉપયોગી દોષથી થોડી કાઢવામાં
આવી છે. આ કોઢેલા ધારું ઉપયોગી છે અને તે ઉપરથી કેટલાક
મેજેનો બ્યાર્થ થોડી કાઢવામાં પ્રવલ્ન થયેલો એવું ૨૫૬ જણાય
છે. તત્તમાં કોઢેલા ત્રિમુજથી નવમુજ મુદીના મુજની લંબાઈ
નીચેના સૂત્રોમાં બાહ્યરચાયે આવેલી છે.

ત્રિમુજપ્રાપ્તિનમઃસ્તુ	(૧૦૩૫૨૩)
ત્રિવાળાટયુગાટમિઃ ।	(૮૪૮૫૩)
ચંદ્રાપ્રિવાળલાઘ્નૈઃ ।	(૭૦૫૩૪)
શર્યાપ્રાપ્તરસઃ વમાન્ ॥	(૧૦૦૦૦)
શાળેપુનશ્યાળિષ	(૫૨૦૫૫)
ત્રિદિનદેપુમાર્ગઃ ॥	(૪૫૬૨૨)
કુરામદશવેદૈઃ	(૪૧૦૩૧)
મૃતદ્યાસે સમાદતે ॥	
સમગ્રાપ્રાર્કઃ (૧૨૦૦૦૦) સમ્યક્ઃ	
લમ્બ્યન્તે વામશો મુજાઃ ।	
પૃષ્ઠાન્તમ્બસપૃથ્વાણાં	
નવાલાન્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥	

કોઈ પણ વર્તુલનો વ્યાસ વ હોય તો વને પરિધિના મેં તે બિન્દુએ સમબુજીભૂત કોણ ના ક્યાર્થે વડે મુજબથી વ્યાખ્યાન સમકોણ સમબુજી બહુકોણના બુજની લંબાઈ આવે છે. એક ઉપરનાં ક્ષેત્રમાં ૬૦° , ૪૫° , ૩૦° (૩૬૦°), (૨૨૬°) (૨૦°) નો ક્યાર્થ આપેલો છે એનું કહીએ તો ચાલે. આમ ૬૦° , ૪૫° અને ૩૦° નો ક્યાર્થ જરોજર આપેલો છે. બીજામાં ફેરફાર છે તે બતાવીયું. જરા મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

$$\text{ક્યાર્થ } \left(\frac{૧૮૦}{૭} \right) = \frac{૫૨૦૬૧}{૧૨૦૦૦૦}$$

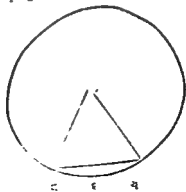
$$\text{ક્યાર્થ } \left(૨૨\frac{૧}{૨} \right) = \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

$$\text{ક્યાર્થ } (૨૦) = \frac{૪૧૦૪૨}{૧૨૦૦૦૦}$$

ક્યારે તેમનું માટે બાસ્કરાચાર્યે આપેલા મૂલ્ય અનુક્રમે

$$\frac{૫૨૦૫૫}{૧૨૦૦૦૦}, \frac{૪૫૯૨૨}{૧૨૦૦૦૦} \text{ અને } \frac{૪૧૦૩૧}{૧૨૦૦૦૦} \text{ છે.}$$

આ ઉપરથી જાણીએ કે સમબુજી અને નવબુજીની બાજુ કોણ વામા થોડી ચુકે છે. ક્યાં આપેલા કોણના અડધાનું ક્યાર્થ કોણ વાનું હોય છે ત્યાં બુજ હોતી નથી. અમુક બુજની સંખ્યાના સમબહુબુજની ત્રાજુની ૪ ગણ ઉપરથી તેનાથી જમણા બુજના સમબહુબુજની ત્રાજુની ૪ ગણ કાઢવા માટે પ્રાચીન ભારતીય સીઓ કને વલો મુન્દર નિવમ હતો.

$$તદ = \sqrt{2} - \sqrt{4} - તથા$$

આ નિયમમાં વ્યાસાર્ધની કિમત એક છે. તથા બાજુનો પરિધિ પાસે સમુખીબૂત ખુરો જ દોલ તો

$$\begin{aligned} તથા &= ૨ \times જ્યાં જ \\ ૪ - તથા ૨ &= ૪ - ૪ જ્યાં જ જ \\ &= ૪ કોજ્યા ૨ જ \end{aligned}$$

$$\sqrt{4} - તથા ૨ = ૨ કોજ્યા જ$$

$$\sqrt{2} - \sqrt{4} - તથા ૨ = \sqrt{2} - ૨ કોજ્યા જ$$

$$હવે ૧ - કોજ્યા જ = ૨ જ્યાં ૨ (૩૧)$$

$$૨ - ૨ કોજ્યા જ = ૪ જ્યાં ૨ (૩૨)$$

$$૨ જ્યાં (૩૩) = \sqrt{2} - ૨ કોજ્યા જ$$

$$ખજી તદ = ૨ જ્યાં (૩૪)$$

$$એટલે તદ = \sqrt{2} - \sqrt{4} - તથા ૨$$

આ ઉપરથી સમજાશે કે ૧૦°, ૪૫°, ૩૦°, (૨૨૩)° વિગેરેના જ્યાં ૨ની ગણતરીમાં આસરવાળાની સમારે જીત નથી. ખીજી ગુણતરી આસરવાળા કરેલી દોલને લીધે થોડી ચુક જણાય છે.

હવે ૫ જુજની બાજુ વ્યાસાર્ધની એટલે ત્રિજ્યાની બરાબર છે. આ ઉપરથી કાઢતા જુજની બાજુની કિમત તુરત નીકળશે.

$$\sqrt{2} - \sqrt{4} - ૧ એટલે \sqrt{2} - \sqrt{3}$$

આ ઉપરથી સમજાશે કે

$$૨ જ્યાં ૧૫° = \sqrt{2} - \sqrt{3}$$

$$એટલે ૨ જ્યાં ૧૫° = \sqrt{\frac{3}{2}} - \sqrt{\frac{3}{2}} = \frac{\sqrt{3}-1}{\sqrt{2}}$$

$$તેથી જ્યાં ૧૫° = \frac{\sqrt{3}-1}{2\sqrt{2}}$$

આ નિયમનો વારંવાર ઉપયોગ કરી (૩૬)° ના જ્યાં ૨ની કિમત ચોક્કસ કાઢવામાં આવી છે. આગળ વધી ૩૮૪ જુજવાળા બહુજુજની બાજુની લઘુજ્યા ચોક્કસવામાં આવી છે અને ૩૮૪

પરિધિનું મૂલ્ય ઠાકવામાં આવ્યું છે, વૃત્તના પરિધિ અને વ્યાસ વચ્ચેના ગુણોત્તરના શોધનમાં પ્રાચીન સમ્બંધી અસંખ્ય ગણિત શાંત્રીઓએ પરિશ્રમ કર્યો છે, આર્યભટે આ ગુણોત્તરનું મૂલ્ય $\frac{3627}{1250}$ એ પ્રમાણે આપ્યું છે.

ભાસ્કરનું સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

व्यासे भग्नदामिहते चिमके
सपाणसूर्यैः परिधिः स सूत्रमः ।
द्वाविंशतिध्ने विद्वतेष्य शैलैः
स्थूलोऽयथा स्याद्ध्यवहारयोग्यः ॥

વ્યાસને ૩૬૨૭ વડે ગુણી ૧૨૫૦ વડે ભાગવાથી સૂત્રમપરિધિ આવે છે અને વ્યાસને ૨૨ વડે ગુણી ૩૬૨૭ વડે ભાગવાથી સ્થૂલ પરિધિ આવે છે. અર્થાત્

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{3627}{1250} = 3.1416,$$

આ સૂત્રમ મૂલ્ય છે અને

$$\frac{\text{પરિધિ}}{\text{વ્યાસ}} = \frac{22}{7} \text{ એ સ્થૂલમૂલ્ય છે અને વ્યવહારમાં}$$

ઠાકવાથી ગણતરી કરતી વખતે વપરાય છે.

ભારતવાસીઓની ખરી કાંતિ તો અનિશ્ચિત સમીકરણોના શોધનમાં છે, દાખલા તરીકે

$$23 \text{ હા} + 12 = 35 \text{ હા},$$

આ સમીકરણનું પૂણ્ણક્રમા શોધન કરવું હોય ત્યારે જે નિયમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે બધા પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ શોધી ઠાકવા છે. આ વિષય ઘણો જાદુન છે, તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરતા લગભગ ધાર્ધું થઈ જાય તેથી ફક્ત ઉપર બતાવેલા સમીકરણને હોડવામાં કેવી પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તેનો દુંકામાં નિર્દેશ કરીશું.

$$\frac{35 \text{ હા} - 12}{23} = 2 \text{ હા} = 2 \text{ હા} + \frac{12 \text{ હા} - 12}{23} \text{ હા}$$

$$12 \text{ ટ} - 12 = \text{ક}$$

$$= 23$$

$$23 \text{ ક} + 12 = \text{દ} = \text{ક} + \frac{11 \text{ ક} + 12}{12}$$

$$\frac{11 \text{ ક} + 12}{12} = \text{દ}$$

$$\frac{\text{દ} - 12}{11} = \text{ક} = \text{દ} + \frac{\text{દ} - 12}{11} \text{ તેથી } \frac{\text{દ} - 12}{11} = \text{ગ}$$

$$11 \text{ ગ} + 12 = \text{દ}$$

$$\text{હવે ધારો કે ગ} = 1$$

$$\text{દ} = 23$$

$$\text{ક} = \frac{12 \times 23 - 12}{11} = \frac{12 \times 22}{11} = 24$$

$$\text{દ} = \frac{23 \times 24 + 12}{12} = 49$$

$$\text{જ} = \frac{34 \times 49 - 12}{23} = \frac{1684 - 12}{23} =$$

$$\frac{1672}{23} = 73$$

$$\text{જ} = 73 \text{ અને } \text{દ} = 49$$

હવે જ મા 34 થટાડીએ તો દ મા 23 નો થટાડો થશે.

$$\text{જ} = 34 \text{ અને } \text{દ} = 24$$

$$\text{આવી રીતે જ} = 34 + 34 \text{ દ}$$

$$\text{અને } \text{દ} = 24 + 23 \text{ દ,}$$

જ્યાં દ ને ગમે તે પૂર્ણ કિંમત આપી શકાય. આવાં સમી-
કરણોને અનિશ્ચિત સમીકરણો કહે છે. આના ચોરસમાં બારતવાસી-
ઓએ જે નિયમો આપ્યા છે તે બધા અદારમાં સૈદ્ધાંત ઓપર-
નામના ગણિતશાસ્ત્રીને ફરીથી સોધવા પડ્યા હતા. કારણ કે બારતવા-
સીઓના પુસ્તકો ઓપરનામ સૈદ્ધાંત પહેલાં યુરોપમાં પહેલેથી નહતા.
આ સમીકરણોને બારતવાસી કુદક સમીકરણો કહે છે. આ નિયમમાં
બતી શકશે તો એક સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરીય.

ઉપર ને વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે સાબીત થશે કે પ્રાચીન ભારત વર્ષમાં ગણિત શાસ્ત્રમાં ઘણું સંશોધન થયેલું હતું. આ વિષયમાં જોટલું વધારે વિવેચન કરીએ તેટલું થોડું છે. મોં ફક્ત થોડા મુદ્દા ટાંકી જની સાથે તેટલી સ્પષ્ટ બાબામાં સમજાવી પૂરેકે આપની સમજા વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સાત્તીય વિષયમાં ખાસ પ્રયત્ન કરી સમજવાની તરદી લાઇએ ત્યારેજ સમજાણ પડે છે. તેથી આપને વિચાર કરતાં અને સમજવાનો પરિશ્રમ લેતાં મોં ને ક્યું છે તે સારી રીતે સમજી શકાશે. આપ સંધ્યાએ આજા મન વિષયમાં ને શાન્તિપૂર્વક અવધાનસહિત અભ્યાસ કર્યું છે તે માટે હું આપ સંધ્યાનો ઉપકાર માનું છું.

૨૨. હાંસ કાંધણી અર્થ—એકાન્તવાસી, વિવિચિત્ર (નિગ-
 ૩૧) બોધ, કદાચ અર્થ, આદિ અનેક અર્થો હાંસ કાંધણી એ-
 વામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિષયમાં હાંસ કાંધણી "અર્થ" એ
 એક જ અર્થ રહે છે.

ધોમના આધ્યાત્મિકતાનું માન—એવારેન અને એટલી નીચી-
 ધોના આધ્યાત્મિક મહાપુરોની જગતમાં તેમજ તેઓનું જે
 કાર્ય, દુષ્કર્મ આદિ તેને એનાર કાર્ય પણ એમ નહિ કહી
 શકે કે આધ્યાત્મિક વિદ્યા એ અમર દેસ અથવા અમર નીતિ
 ન વાસ્તવ છે, કાળ કે સમય દેસ અને સમય નીતિમાં
 એકાધના પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક વિદ્યા મહાપુરો મહાપુરો
 મહાપુરો પ્રમાણે જગત આવે છે. ધોમના આધ્યાત્મિક વિદ્યા
 કાર્ય છે, તેથી એ જુઓ છે કે સમય દેસ તથા સમય નીતિ-
 ધોમાં ધોમનું અસ્તિત્વ રહેલ છે. હાંસ કાંધણી વિચારણા મહાપુર
 એ વાતનો અસ્તિત્વ નહીં કહે કે ધોમના આધ્યાત્મિકતા તથા તેને
 પરમાત્મા કુળી એવારવાનું માન આરવર્થ તથા આરવર્થને જ મારે
 છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં કુળી જગત આવેના મનુ કહી દર્શાવે (૧)
 ધોમી, દાની, તપાની આદિ આધ્યાત્મિક મહાપુરોની વિષયતા,
 (૨) સાદિત્યના ધ્યેયના એકરૂપતા, અને (૩) એકરૂપ આ મારે
 ધોમનો અનુભવ તથાસીય.

(૧) પદોક્તિ ધોમના કુળી આરવર્થમાં આધ્યાત્મિક મહા-
 પુરોની સમ્યા એટલી માંડી રહેલી આવી છે કે એના સામે બીજા
 સમયા દેસ અને સમય નીતિમાં આધ્યાત્મિક પુરોની કુલ સમ્યા
 એટલી અર્થ જગત છે કે એમ જગત સામે એક નાની નહી.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઈતિહાસ, કાળ, વાર્તા આદિ
 સાદિત્યના કાર્ય પણ જામ દુષ્કર્મ દર્શિયા કરના જગતી કે તેનું
 અંતિમ ધ્યેય મારે જામ મોક્ષ ન દર્શ. વેતો મોક્ષ જામ પ્રાકૃતિક

૧. વૃદ્ધ પ્રેક્ષક—દેવમદ, પાત્રવા, મધુ ૧.

૨. એકરૂપતા—તત્ત્વવાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૮.

૩. " " " " ૧, " ૨

૪. "દર્શન સમુચ્ચય—એક ૨—"દર્શનાનિ પદોક્તિ" ઉપાદિ.

૫. ઉદાહરણાર્થ અરથોક્ત, ઇતિ, મદમદ આદિ.

સ્વ. દર્શન શબ્દનો અર્થ—નેત્રજન્યતાન^૧, નિર્વિદિષ્ય (નિરા-
કાર) ભોધ^૨, ઘટ્ટા^૩ મત,^૪ આદિ અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના જો-
વામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિષયમાં દર્શન શબ્દનો ‘મત’ એ
એક જ અર્થ હોય છે.

યોગના અધિષ્ઠારનું માન—એટલા દેશ અને એટલી જાતિ-
યોના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની જીવનકલા તેમજ તેઓનું જે
સાહિત્ય ઉપસંધ્ધ થા છે તેને જોનાર કેઈ પણ એમ નહિ કહી
શકે કે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ અમુક દેશ અથવા અમુક જાતિનો
જ વારસો છે, કારણ કે સમગ્ર દેશ અને સમગ્ર જાતિયોમાં
ઓછાવણી પ્રમાણમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ ધરાવનાર મહાપુરુષો થઈ
અથવા પ્રભાજી મળી આવે છે.^૫ યોગનો સંબંધ આધ્યાત્મિક વિકાસ
સાથે છે, તેથી એ ખુલ્લું છે કે સમસ્ત દેશ તથા સમસ્ત જાતિ-
યોમાં યોગનું અસ્તિત્વ રહેલ છે. છતાં કેઈ પણ વિચારસીધા મનુષ્ય
એ વાતનો અસ્વીકાર નહીં કરે કે યોગના અધિષ્ઠારનું તથા તેને
પરાક્રાશ સુધી પહોંચાડવાનું માન ભારતવર્ષ તથા આર્યજાતિને જ ધટે
છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં સુખ્ય ત્રણ જાગતો રહ્યું હરી રાક્ષાઃ (૧)
યોગી, દાની, તપસ્વી આદિ આધ્યાત્મિક મહાપુરુષોની વિપુલતા,
(૨) સાહિત્યના ધ્યેયની એકરૂપતા, અને (૩) લોકરૂચિ. આ ત્રણે
જાગતો અનુક્રમે તપાસીયે.

(૧) પહેલેથી જાણ સુધી ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક મહા-
પુરુષોની સંખ્યા એટલી મોટી રહેલી આવી છે કે જોના સામે બીજા
સપજા દેશ અને સપજી જાતિયોના આધ્યાત્મિક પુરુષોની કુલ સંખ્યા
એટલી અલ્પ જણાય છે કે જેમ ગંગાની સામે એક નાની નદી.

(૨) તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ
સાહિત્યના કેઈ પણ ભાગ ઉપર દક્ષિણાત કરતાં જણુઓ કે તેનું
અંતિમ ધ્યેય કલે જાણે મોક્ષ જ હશે. વેદનો મોટો ભાગ પ્રાકૃતિક

૧. વૃન્દ પ્રેક્ષણે—દેમચંદ, ધાતુપાઠ, મધુ ૧.

૨. શ્લોકવર્તિક—તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૨, સૂત્ર ૯.

૩. “ ” ” ” ૧, ” ૨

૪. પદ્ધર્શન સમુચ્ચય—શ્લોક ૨—“દર્શનાનિ પદેવાય” ઇત્યાદિ.

૫. ઉદાહરણાર્થે જરૂરોસ્ત, ઇન્દુ, મદમ્મદ આદિ.

તાત્પર્ય સમજાવવા માટે યોગશબ્દાર્થનિર્ણયની વિસ્તૃત ભૂમિકા રચવી પડી છે.^૧ કિન્તુ યોગદર્શનમાં યોગ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જાણાવવા માટે તેટલા કંડાણમાં ઉતરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી, કારણ કે ‘યોગ’ સંબંધી તમામ ગ્રન્થોમાં જ્યાં જ્યાં યોગ શબ્દ આવેલ છે ત્યાં સર્વત્ર તેનો એક જ અર્થ છે. અને તે અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ તે તે ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારે પોતે જ કરેલ છે. ભગવાન પર્તજિએ પોતાના યોગસૂત્રમાં^૨ ચિત્તવૃત્તિનિરોધને જ યોગ કહેલ છે, અને તે ગ્રન્થમાં સર્વત્ર યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે. આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના યોગ વિષયના તમામ ગ્રન્થોમાં^૩ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર ધર્મવ્યાપારને જ યોગ કહેલ છે; અને તેમના ઉક્ત સમસ્ત ગ્રન્થોમાં યોગ શબ્દનો તે એક જ અર્થ વિવક્ષિત છે. ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ અને ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ બે વાક્યોના અર્થમાં ભેદ લઈ રીતે જોતાં પશ્ચી બિન્નતા જણાય છે, પણ બારીક રીતે જોતાં તેઓના અર્થોની અભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; કારણ કે ‘ચિત્તવૃત્તિનિરોધ’ એ શબ્દથી તે જ ક્રિયા વા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે કે જે મોક્ષ માટે અનુકૂલ હોય અને જેનાથી ચિત્તની સંસારોન્મુખ વૃત્તિયો રોકાઈ જાય. ‘મોક્ષપ્રાપ્ત ધર્મવ્યાપાર’ એ શબ્દથી પણ તે જ ક્રિયા વા વ્યાપાર વિવક્ષિત છે. તેથી પ્રસ્તુત વિષયમાં યોગ શબ્દનો અર્થ ‘સ્વાભાવિક સમસ્ત આત્મશક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કરાવનાર ક્રિયા’ અર્થાત્ ‘આત્મોન્મુખ પ્રવૃત્તિ’ એટલે જ સમજાવો^૪ જોઈએ. યોગવિષયક વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં યોગ, ધ્યાન, સમાધિ એ શબ્દો બહુધા સમાનાર્થક જોવામાં આવે છે.

૧. ગુઓ પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૬૦. ૨. પા. ૧, સ. ૨ યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । ૩. યોગબિન્દુ, શ્લોક ૩૧:—

અધ્યાત્મં માથનાડઽધ્યાનં સમતા વૃત્તિસંક્ષયઃ ।

મોક્ષેણ યોજનાયોગ યથ ષોષો યયોત્તરમ્ ॥

તથા યોગવિનિષ્કા, ગાથા ૧:—

મુક્ત્યેણ જોયણાઝાં, જોગો સઘ્વો વિ ધમ્મવાધારો ।

પરિસુદ્ધો ચિન્નેઝાં, ઠાણાદ્ગઓ વિસેસેણં ॥

૪. લૉડ એવેનરીએ સિદ્ધાંતી જે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરી છે, તે આ પ્રમાણે છે:—Education is the harmonious development of all our faculties.

સુંગરપ્રિય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામનાર કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ પશુ પોતાના મુખ્ય પાત્રોનું મહત્ત્વ મોટા તરતના તેઓના વક્તવ્યમાં જ શુદ્ધ છે.^૧ જેન આગમો અને બૌદ્ધ પિટકો તો નિરુત્તિ માર્ગને જ પ્રધાનતા આપના હોવાથી મુખ્યપત્રે મોટા સિરાય વીળ વિષયોનું વહેન કરતા પશુ સંકેત પામે છે. વ્યક્તશ્લોકાભમાં પશુ શબ્દશુદ્ધિને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપાય માની લેવું અંતિમ સાધ્ય પરમ એવ જ મનાયેલ છે.^૨ કિં જાડુના, કામગાત્ર મુદ્ધનો અંતિમ ઉદેશ્ય મોટા જ માનવામાં આવેલ છે.^૩ આ રીતે બારતવર્ષીય સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રવાહને જોતાં એમ ખાતરી થાય છે કે તેની ગતિ માત્ર સમુદ્ર જેવા અપરિમિત એક ચતુર્થ પુરપાઈની તરફ જ હશે.

(૩) આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચાવાળો અને ખાસ કરી મોતવિષયનો કોઈ અંચ કોણે લખ્યો કે તરત જ લોકોએ લેને

૧. કુમારમંભર-સર્ગ ૩ તથા ૫, તપસ્થાવર્ણનમ્;

કાકીનાથ નાટક, અંક ૪ કૃત્યોક્તિ:

મૃગ્યા ચિરાય ચતુરન્તમહોત્તમન્ની

દૌષ્યન્તિમગ્નિર્મયં તનયં વિવેચ્ય ।

મર્ચા તદ્દર્પિતકુદુમ્યમરેણ સાર્થ

શાન્તં કરિષ્યમિ પદં પુનરાભમેઽસ્મિન્ ॥

સ્મુવંસ—

શૈશવેઽમ્યસ્તવિદ્યાનામ યૌવને વિપરીયિનામ્ ।

વાર્હકે મુનિવૃત્તીનામ્ યૌગેનાન્ને તનુમ્યજ્ઞામ્ ॥ ૮ ॥ સર્ગ ૧.

અથ ત વિવચય્યાયુષ્માન્મા યયાવિધિ સ્તનયે

નૃપતિકકુર્ધ્વ દૃષ્ટ્યા યુને નિતાતપધારણમ્ ।

મુનિવ્રતનરુચ્ચાયાં દેવ્યા તયા તદ્દ શિભિયે

મલિતયયમ્મામિશ્વાકૃણામિદં દ્વિ કુલવ્રતમ્ ॥ ૭૦ ॥ સર્ગ ૩.

૨. કે અષ્ટાંગી યેદિતધ્યે શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યન્ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥

વ્યાકરણાન્પદસિદ્ધિઃ પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો મયતિ ।

મર્યાસન્વજ્ઞાનં તન્વજ્ઞાનાન્પરં ધેયઃ ॥

ગી દૈમગ્ન્યદાનુશાસન, અ. ૧, પા. ૧, શ્લુ. ૨ લઘુન્યાસ.

૩. “વ્યાકરિરે ધર્મ મોક્ષં ચ” કામસૂત્ર, અ. ૨ પ. ૧૧.

મુનાઈ આશ્ચિ.

હોવાથી સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ હોય છે. તેથી એમ સમજાવું પડે છે કે સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ જ્ઞાનની એક માત્ર માત્રી યોગજ છે. આધિભૌતિક અવસ્થા આધ્યાત્મિક કોઈ પણ પ્રકારનો યોગ હોય પણ તે જે દેશ અને જે જાતિમાં જોડયા પ્રમાણમાં ખીસેશે; દેવ, તે દેશ અને તે જાતિમાં તેટલો જ વિકાસ અધિક પ્રમાણમાં થયેલો હોય છે. ખરો જાતી તેજ કહેવાય કે જે યોગી હોય.^૧ જેમાં યોગ કિંવા એકાગ્રતા ન હોય તેને યોગવાસિકાના સંબંધમાં 'જાનન્યન્તુ'^૨ કહેવો જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ યોગ સિવાય સંભવતી જ નથી, કારણ કે માનસિક ચચલતાને લીધે તેણે માન્યતાની સમગ્ર સક્તિઓ એક વિષયમાં ન લાગતા જુદા જુદા વિષયોમાં વીખરાઈ જઈ લીધું થઈ જાય છે અને નકામી મઠ બરવાડ જાય છે. તેણે માટે ખેડતર હો કે કારીગર, લેખક હો કે સૌધક, ત્યાગી હો કે અન્ય કોઈ, દરેકને પોતાની વિવિધ નક્તિઓ એક કેન્દ્રરૂપ કરવા માટે યોગ જ પરમ સાધન છે.

વ્યાવહારિક અને પારમર્થિક યોગ-એકાગ્રતા એ યોગનું માત્ર સરીર છે. તેને જ આત્મા તો અવતર, મમત્વનો ત્યાગ છે. જેમાં ફક્ત એકાગ્રતા જ હોય તે વ્યાવહારિક ત્યાગ અને એમ. એકાગ્રતા દીપરાગ બહત, મમત્વનો ત્યાગ પણ દેવ ત પારમર્થિક યોગ છે. બધે જુનીઆની નમરે કોઈ પ્રવૃત્તિ નાણ આવી હોય પણ તેમાં જો યોગનો કુદ આત્મા વિષમત્ત હોય તો તેને પારમર્થિક કે.વ જ કહેવો જોઈએ. એથી વધુ સ્વૃષ્ટ સંસ્કારના જે પ્રવૃત્તિને આધ્યાત્મિક સમજવું હોય તેમ. યોગને કંઈ અન્ય, અનિશ્ચય ન મનરત્તે હોય તો તે પ્રવૃત્તિને વ્યાવહારિક યોગ જ કહેવો જોઈએ. આ જ સ્વ

૧. કીડા અ. ૧, શ્લોક ૫—

અભ્યાસયોઃ અભ્યાસે અધ્યાત્મ મહાદેશ્વરિ મહમયે,
અદૃત્ત મર્ત્યયે ચ વાતે ચ વા વદત્યપિ ન વદત્યપિ ॥

૨. યોગસૂત્ર, નિધન્યુ પ્રકરણ દ્વિતીયું, શ્લોક ૨૧—

અધ્યાત્મયોઃ અદૃત્ત ચ વાતે ચ વા વદત્યપિ ન વદત્યપિ ॥

અભ્યાસે ચ અભ્યાસયોઃ અધ્યાત્મ મહાદેશ્વરિ મહમયે ॥

અભ્યાસયોઃ અધ્યાત્મ મહાદેશ્વરિ મહમયે ॥

અભ્યાસયોઃ અધ્યાત્મ મહાદેશ્વરિ મહમયે ॥

ગીતાના સામ્યમર્મિત કમચોગમાં કહેવામાં આવી છે.^૧

યોગની બે ધારાઓ—અવદારમાં કોઈ પણ વસ્તુને પરિપૂર્ણ રૂપમાં તેવાર કરવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે. ચિત્તદારને ચિત્ત તેવાર કર્યા પહેલાં ચિત્તના સ્વરૂપનું, તેનાં સાધનોનું, અને સાધનોના ઉપયોગનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ જ તે જ્ઞાનનુસાર ક્રિયા પણ કરે છે, ત્યારે જ તે ચિત્તદાર પોતાનું કષ્ટિત ચિત્ત તેવાર કરી શકે છે. તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં મોક્ષના અભિલાષીઓ માટે બંધમોક્ષ, આત્મા, બંધમોક્ષનાં કારણો અને તે કારણોના પરિહાર કે ઉપાદાનનું જ્ઞાન જરૂરી છે; એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે જ્ઞાનનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પણ આવશ્યક છે. આ જ કારણથી હુંકમા એમ કહેવાય છે કે “જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ.” યોગ એ ક્રિયામાર્ગનું નામ છે. આ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પહેલાં અધિકારી અનુષ્ઠ, આત્મા આદિ આધ્યાત્મિક વિષયોનું જ્ઞાન સામ્યથી, સત્સંમયથી અગર તો પોતાની પ્રતિભાથી મેળવી લે છે. આ તત્ત્વવિષયક પ્રાથમિક જ્ઞાન “પ્રવર્તક જ્ઞાન” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રવર્તક જ્ઞાન પ્રાથમિક અવસ્થાનું જ્ઞાન હોવાથી દરેક અધિકારીને એકરૂપ કે સમાન હોવું નથી. તેટલા જ માટે યોગમાર્ગમાં કે તેના પરિણામરૂપ મોક્ષના સ્વરૂપમા વાસ્તવિક બેદ ન હોવા છતાં પણ યોગમાર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કૃત પ્રાથમિક જ્ઞાનમાં કોઈક ભિન્નતા અનિવાર્ય છે. આ પ્રવર્તક જ્ઞાનને મુખ્ય વિષય આત્માનું અસ્તિત્વ છે. આત્માનું અનન્ત અસ્તિત્વ જ્ઞાનનારાઓમાં એક તો એકાત્મવાદી અને બીજો નાનાત્મવાદી એવા બે પક્ષો મુખ્ય છે. નાનાત્મવાદી પક્ષમા પણ આત્માની વ્યાપકતા, અવ્યાપકતા, પરિણામિતા અને અપરિણામિતા જ્ઞાનનાર અનેક પક્ષો છે. પણ તે અનેક પક્ષોને બાજુએ રાખતા મુખ્ય બે આત્માની એકતા અને અનેકતાના બે પક્ષો છે તેને આધારે યોગમાર્ગની બે ધારાઓ થઈ ગઈ છે. તેથી જ યોગનું સાદિત્વ પણ બે ભાગમા વહેંચાઈ જાય છે. કેટલાંક ઉપનિષદો,^૨ યોગવાસિષ્ઠ અને હરિયોગપ્રવૃત્તિષ્ઠિ આદિ

૧. અ. ૨, શ્લોક ૪૮—

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ મદ્દં ત્યક્ત્વા ધનઙ્ગય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો મુખ્યા સમત્વં યોગ સ્વચ્યતે ॥

૨. બ્રહ્મવિદ્યા, સરિદા, ચૂલિદા, નાદજિન્દુ, અબ્રજિન્દુ, અમૃતજિન્દુ, ધ્યાનજિન્દુ, તેર્જિન્દુ, સિદ્ધા, યોગતત્ત્વ, હંસ.

અન્યો એકાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલ છે. મહાભારત અંતર્ગત યોગ પ્રકરણો, પાર્વજલ યોગસૂત્ર અને જૈન તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયના યોગ અન્યોની રચના નાનાત્મવાદના સિદ્ધાન્ત ઉપર થયેલ છે.

યોગ અને તહેના સાહિત્યના વિકાસનું દિગ્દર્શન—આનંદ સાહિત્યનો બંડાર મુખ્યપણે ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ.

ક.—વૈદિક સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ અન્વ અંગ્વેદ છે. તેમાં આધિભૌતિક અને આધિદેવિક વર્ણન પ્રધાનપદ ભોગવે છે, પણ તેમાં આધ્યાત્મિક ભાવ અર્થાત્ પરમાત્મચિંતનનો અભાવ નથી જ.^૧ પરમાત્મચિંતનનો ભાગ તહેમાં અદ્ય છે ખરો, પણ તે એટલો અધિક સ્પષ્ટ, સુંદર, અને ભાવપૂર્ણ છે કે તહેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે ■ કે તત્કાલીન લોકોની દષ્ટિ કેવળ બાહ્ય ન હતી.^૨ તે સિવાય તહેમાં યાન^૩, યદ્યા,^૪ ઉદારતા,^૫

૧. જુઓ “માગધતાયા ઉપસંહાર” પૃષ્ઠ ૨૫૨.

૨. ઉદારરખાઈ કાષ્ઠક સૂત્ર આપણમાં આવે છે—

અંગ્વેદ મં. ૧, સ્. ૧૬૪-૪૬—

દુર્ગ્ધ્ર મિથ્રં વદનમગ્નિમાદુરથાં દિવ્યઃ સ સુપર્ણો ગદત્માન ।
પર્કઃ સમિપ્તઃ વહુષા વદન્ત્યગ્નિ યમં માતરિશ્વાનમાદુઃ ॥

બાપાવર—લોકો તેને ધ્વન્દ, મિત્ર, વરુણ વા અગ્નિ કહે છે. તે સુંદર પાખવાળું દિવ્ય પક્ષી છે. એક જ સતતનું વિદ્યાન લોક અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. કાષ્ઠ તેને અગ્નિ, યમ, વાયુ પણ કહે છે.

અંગ્વેદ મં. ૧, સ્. ૫—

વિ મે કર્ણો વતયતો વિ વશુર્વીદં ઝ્યોતિઃ્દય આદિતં ષત ।
વિ મે મનઘરતિ દૂર આધીઃ કિસ્વિદ વશ્યામિ કિમુ ઝુ
મનિચ્ચે ॥ ૬ ॥

વિશ્વે દેવા મનમસ્વન મિયાનાસ્ત્વામગ્ને તમસિ તસિપ્યાસમ્ ।
વૈશ્વાનરોઽયતુતયે જોઽમન્યોઽયતુતયે નઃ ॥ ૭ ॥

બાપાવર—આગ કાંતા વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે. મહારાં નેત્રો, મહારા હૃદયમાં રહેલ વ્યોતિ અને મહારાં દૂરવર્તિ મન પણ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરી નેલ છે. ૬ શુ કંઈ અને શું વિચાર કરે ? (૬). અધકારસ્થિત ‘અગ્નિ’ તને અધકારથી બચ

અદ્યયર્થે આદિ આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જ્ઞાનસિક્ક બાનેલાં ચિત્રો પણ બહુ ખૂબીવાળાં દર્શિતોતર થાય છે. તે ઉપરથી એ અનુમાન ઉપર આરતું સદુજ છે કે તે જમાનાના લોકોનું વલણ આધ્યાત્મિક અવસ્થ હતું. જો કે ઝગ્ગેલાં મોઝ ચબ્દ અનેક સ્થાનોમાં વપરાયેલ છે, પણ સર્વત્ર તેનો અર્થ પ્રાપ્ત જોડું એટલો જ છે;

પામનાર દેવ નમસ્કાર કરે છે. વૈધાનર અમારૂં રક્ષણ કરે, અમર્ત્ય અમારૂં રક્ષણ કરે. (૭)

ઝગ્ગેલ પુરુષગુણ: મંડલ ૧૦, સુ. ૯૦—

સહસ્રગ્રીવાં પુરુષ: સહસ્રાક્ષ: સહસ્રપાદ ।

સ મુર્ધિ વિશ્વતો ધૃત્વાત્યતિષ્ઠદશાકુલમ્ ॥૧॥

પુરુષ યથેદં સર્વં યદ્ગતં યથ મઘ્યમ્ ।

ઉતામૃતસ્વસ્પેશાનો ચેદન્નેનાતિરોહતિ ॥૨॥

પતાવાનસ્ય મદિમાઙ્ગો જ્યાયાંઘ પુરુષ: ।

પાદોસ્ય વિશ્વા મૃતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥૩॥

ભાષાંતર—(જે) હજાર શિરવાળો, હજાર આંખોવાળો, હજાર પગવાળો પુરુષ (૭) તે જૂમિને ચારે બાજુથી ઘેરાને (દરી પણ) દશ આંગળ વધીને રહેલ છે. (૧). પુરુષ જ આ સવશું છે—જે જૂન અને જે બાવિ, (તે) અમૃતત્વનો ધંધ અમથી વધે છે (૨). આદ્યો આનો મદિમા—એથી પણ તે પુરુષ અધિકતર છે, સમસ્ત જૂનો તેનો એક પાદ માત્ર છે. તેના અમર તથા પાદ સ્વર્ગમાં છે. (૩).

ઝગ્ગેલ મં. ૧૦, સુ. ૧૨૧—

દિરણ્યગર્મઃ નમયર્નતાગ્રે મૃતસ્ય જ્ઞાતઃ પતિરેવ આર્માન્ ।

જ દાધાર વૃધિર્ધા વામૃતંમાં વર્ત્ત્ત દેવાય દવિષા વિધેમ ॥૧॥

ય આત્મદા યલદા યસ્ય વિશ્વ ઉપામતં પ્રશિષ્યં યસ્ય દેવા: ।

યસ્ય ઘટ્ટાયામૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ વર્ત્ત્ત દેવાય દવિષા વિધેમ ॥૨॥

ભાષાંતર—પહેલાં દિરણ્યગર્મ હતો, તે જ એક જૂન માત્રનો પતિ બન્યો હતો, તેણે પૃથ્વી અને આ આકાશને મારજુ કર્યા; ક્યા દેવને અમે દવિષી પૂછ્યે? (૧); જે આત્મા અને બળને દેવાવાળો છે, જેનું વિશ્વ છે, જેના શાસનની દેવ ઉપાસના કરે છે, અમૃત અને મૃત્યુ જેની ાયા છે; ક્યા દેવને અમે દવિષી પૂછ્યે? (૨).

ઝગ્ગેલ મં. ૧૦-૧૨૫-૬ તથા ૭—

મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન અનેક લેખનિષદો^૧ તે કેવળ યોગ વિષયક જ છે, જેઓમાં યોગશાસ્ત્રની પેઠે સામેલમાં યોગપ્રક્રિયાનું વર્ણન છે. બીજા સંપ્રદેશમાં એક દલીલ સ્પષ્ટ કે અગ્નિમાં જે પરમાત્મચિન્તન અંતરિયાત્મક હતું તેજ ઉપનિષદોમાં યજુર્વેદ, પુષ્પિત યજુર્વેદના શાખા, પ્રસાદાઓ સાથે ૧૫ રૂપને પ્રાપ્ત થયું: આ દેવુથી ઉપનિષદના સમયમાં યોગમાર્ગનું પુષ્ટ રૂપમાં ઉપસંધ થયું સાદગિ/૬૪ છે.

ઉપનિષદોમાં જગત્, જીવ અને પરમાત્મસંબંધી જે તાત્વિક વિચાર છે, તેને જિન્ન જિન્ન અગ્નિઓએ પોતપોતાની દૃષ્ટિપ્રમાણે સૂત્રોમાં અર્થિત કર્યો, અને તે પ્રમાણે તે વિચારે દર્શનોનું રૂપધારણ કર્યું. સમસ્ત દર્શનકારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ જ એવું છે, તેથી તેઓએ પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે નત્વવિચાર કર્યા પછી પણ

પ્રમાણપ્રત્યયેહ સયુક્તચેદ: ક્ષીણે પ્રાણે મામિકયોદ્યુસીત ।
 ગુહ્યમ્નયુક્તમિથ વાહમંતં વિદ્યામ્મનાં ધાર્યેનામ્મસત: ॥૧॥
 સમે શુષ્કો શંકરાવદ્નિવાનુકાવિવ્રજિતે શબ્દજલામયાદિભિ: ।
 મમોનુકુલે ન નુ ચક્ષુષીકને ગુહાનિવાતામયણે પ્રયંજયેન્ ॥૨॥
 ધર્માદિ.

૧—જ્ઞાનવિદ્યાપનિષદ, મુશિષાપનિષદ, ધૃષ્ટિકેપનિષદ, નાદ-જિન્ન, અક્ષજિન્ન, અમૃતજિન્ન, આનજિન્ન, તેજોજિન્ન, યોગશિખા, યોગતત્ત્વ, કંસ.

૨—જુઓ ૬૫૨૫ ૩૧—Philosophy of the Upanishads.
 ૨. પ્રમાણપ્રમેયમંદાયપ્રયોગનદૃષ્ટાન્તમિદ્યાન્તાવયવતત્ત્વ-નિર્ણયવાદજરૂપવિવ્રજિતે દૈત્વમામાનકલ્પજાતિનિષ્પટ્ટસ્થાનાત્તરવદાનાત્તિ:ભેદમાધિગમ: ॥ ગો. સુ. ૧-૧-૧. ધર્માવિદ્યો-પ્રમુતાદ્ દ્રવ્યગુણકર્મમામાન્યવિદ્યોપસમસાયાનાં પદાર્થોનાં સાધર્મ્યવેધ્યર્થોર્થો તત્ત્વજ્ઞાનાત્તિ:ભેદમામ્. વે. સુ. ૧-૧-૨. અથ ત્રિવિધદુ:સ્વામ્યગ્નનિવૃત્તિરમ્યગ્નપુરુષાર્થ: સા. ૬. ૧-૧. પુરુષાર્થદુ:સ્વાનાં ગુણાનાં પ્રતિપ્રસવ: કૈવલ્યે સ્વરૂપમતિહાવા ચિત્તિદાનિરિતિ. વે. સુ. ૧-૩૩. અમાનુતિ: શબ્દાદનાનુતિ: શબ્દાન્ જ. સુ. ૪-૨, ૨૨.

મમ્યદર્શનજ્ઞાનવારિષ્ઠાણિ મોક્ષમાર્ગ-નત્વાયે જેન ૬૦
 પાંદાસનમા ત્રીજી નિરોપનામક અર્થભવ ૪૨ મે. ૩ છે.

તેવાની બધામણુ દરેલ છે.^૧ પૂર્વગીમાંસામાં મદર્ષિ જૈમિનિએ યોગનો નિર્દેશ મુદ્ધા નથી દરેલ તે યોગ્ય જ છે, કારણુ તેમાં સકામ કર્મકાંડ અર્થાત્ પૂન-મર્ત્તની જ ગીમાંસા છે. કર્મકાંડની સીમા સ્વર્ગ મુધી જ છે, મોક્ષ ત્તેનું સાધ્ય નથી અને યોગનો ઉપયોગ તો મોક્ષ માટે જ થાય છે.

તે યોગ ઉપનિષદોમાં અગ્રિત અને સૂત્રમન્યોમાં સુત્રિત છે, ત્તેનું મદત્ત ગીતામાં અનેક રૂપે અવાપેલ છે. ત્તેમાં યોગનું તાન ક્ષારેક કર્મ સાથે, ક્ષારેક બક્તિ સાથે, તો ક્ષારેક જ્ઞાન સાથે સંબળાય છે.^૨ ગીતાના છઠ્ઠા અને તેરમા અધ્યાયમાં તો યોગના મૌલિક સપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો તેમજ યોગની અવિક્ષલ પ્રક્રિયા આવી જાય છે.^૩ કૃષ્ણના મુખે અભ્યુત્તરે ગીતા રૂપમાં યોગનો ઉપદેશ અપાવીને જ મહાભારત સંતુલ ન થયું. ત્તેના અવિશ્રાન્ત સ્વર જોતાં દેહેનું પડે છે કે તેમ થવું સંભવિત ન હતું, તેથી જ શાંતિ-પર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં યોગ સંબંધી અનેક સર્વો વિદ્યમાન છે.^૪ જેમાં યોગની સાધન પ્રક્રિયાનું વર્ણન પુનરક્તિના બધ સિવાય દરખેલું છે. તેમાં બાબુસખ્યા પર સુતેલ બીખને વારંવાર પૂછવામાં મુધિહિરનેય હંટાળો નથી આવતો, અગર તે મુખ્યત્ત્વે ધાર્મિક નરેશને ઉપદેશ દેવામાં બીખનેય ધમ નથી જણાતો.

યોગસાધકનો વિચાર પ્રાસાદ તો યોગની જૂનિકા ઉપર જ નિર્માણ થયેલ છે. ત્તેનાં ૭ પ્રકરણો^૫ જાણે ત્તેના મુદ્ધર્થ ખડો છે. જેમાં યોગ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુલ વિષયો રોચકતા પૂર્વક

૧. યોગદ્વાદ્યાદ્યાદ્યામ્મવિધિઃ પ્રતિપસવ્યઃ ન્યાયાર્થેન ય-૨-૪૬ બાધ્ય.

૨. ગીતાના અઠાર અધ્યાયોમાં પહેલા ૩ અધ્યાય કર્મયોગ-પ્રધાન, વચ્ચલા ૭ અધ્યાયો બક્તિયોગપ્રધાન અને અન્તિમ ૩ અધ્યાય જ્ઞાનયોગપ્રધાન છે.

૩. યોગી સુંજીત સતતયાત્માને રહસિ સ્થિતઃ ॥ ધન્યાર્થિ, ગીતા, અ. ૬, શ્લો. ૧૦-૧૪.

૪. શાન્તિપર્વ ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૪૬, ૨૫૪ ઇત્યાદિ. અનુશાસન પર્વ, ૩૬, ૨૪૬ ઇત્યાદિ.

૫. વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુબવદાર, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ.

વળગાપેલા છે. યોગની ને ને વાતો યોગસૂત્રમાં સંક્ષેપમાં કહેવાયેલ છે, તેને વિવિધ રૂપમાં વિસ્તારીને અન્યકારે યોગપ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે. વધારી દીધું છે; નથી એમ કહેવું પડે છે. યોગપ્રતિષ્ઠા યોગનો અન્યરસ છે.

પુરાણોમા ૪૪૪ પુરાણશિરોમણિ ગાયત્રીને શુભો. તેમજ
સુમધુર પદ્યામા ગોમનું તપનું વર્ણન છે.†

સામર્થ્યપદ વિવિધ સાધનનં વીધે કોષોની અભિવ્યક્તિની
બધી જગ્યાએ પણ નજરે પડે છે તાત્વિક સંપ્રદાયવાદીઓએ પણ
તંત્રમાં એમને સ્થાન આપ્યું, તે એટલે સુધી કે એમને જ 'તંત્ર' એ
ખાસ અંગ બની ગયું. અનેક તાત્વિક શ્રેણીમાં એમની મર્યાદા છે,
પણ તે બધામાં મહાનિયત્વ તથા, સ્વચ્છત્વ અને શ્રેણી
સ્થાન છે.^૬

જ્યારે નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે તે ચારે તરફથી પ્રવાહિત થવા લાગે છે. વાવની પાસે એ જ રજા થઈ અને તે આગળ, મુઠા, પ્રાજાપતિ આદિ જાતી અમરોરે પાગલ થઈ પડેલા લાગ્યાં. જાતી અમરોરો જેટ પ્રભેદપૂર્વક એટલું બધું રાજીન કરાવું અને તે લોકો

9. 1944. 8. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 1945.

२. शुद्धोः मन्त्रिणश्च नृपः शुद्धोः मन्त्रिणश्च नृपः

येवमिह श्रीवाग्मनामहृत्यैव वागविद्याः ।

शिवयोगमार्गभेदः प्रविशति एते विदुः ॥ ५४ ॥

नमोऽस्तुते नमः श्रीगणेशाय नमः ।

समाधिमाहमेव ग्रन्थसमाप्तः ॥ १४ ५९

सद्वत् साधु निमग्नः विनमितादृष्टिर्बहू समुत्तमः ।

सप्तमस्कन्धस्य सप्तोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५४ ॥

विष्णुः सकृदात्मः शृङ्गिणः च जगते विद्यमानादयः ।

सहस्रं शुभं नमो महात्मनाम्भ्यो विविधैर्वाच्यमानम् ॥ १४१० ॥

— ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

22.

ଏହି ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉନ୍ମୁଳିତ ବାସ୍ତବିକତା ନାହିଁ ନିଶ୍ଚୟ ।

बन्धु व्यवहारः इति नाम्ना विहितः विधिः ।

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਦਿਨ ੧੫ ਮਾਰਚ ੧੬੭੬ ਈਸਵੀ ॥

$\Gamma_1 = \{ \gamma \in \Gamma \mid \gamma \text{ is a } \mathbb{Z} \text{-multiple of } \gamma_1 \}$

એટલો જોઈ બાર મહત્ત્વામાં આવ્યો કે જેથી તે યોગની એક સ્વતંત્ર શાખા જ થઈ ગઈ, જે હાલોગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

હાલોગના અનેક મંથનોમાં હાલોગપ્રદીપિકા, શિવસંહિતા, ઘેરંડસંહિતા, ગોરક્ષપદ્ધતિ, ગોરક્ષચતુષ્ટક આદિ મંથનો પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં આસન, બધે, મુદ્રા, ચતુર્થમ, કુંભક, રેચક, પૂઠક આદિ બાલ યોગાગ્રણી પેટ ભરી ભરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એટલે મુધી કે ઘેરંડે તેા આસનની ચોરાણી સંખ્યાને ચોરાણી લાખ મુધી પહોંચાડી દીધી છે.

હજી હાલોગના મંથનોમાં હાલોગપ્રદીપિકા જ મુખ્ય છે, કારણ કે તેનો જ વિષય અને મંથનોમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન થયેલ છે. યોગવિષયક સાહિત્યના છતાંમુખ્યે યોગતારાવલી, બિન્દુયોગ, યોગખીજ અને યોગકલ્પદ્રુમ વગેરે મંથનો વિસરવા ન જોઈએ. ચિત્રમની સત્તરમી હતાબદીમાં મંથિલ પદ્ધિત ભવદેવનો રચેલ યોગનિબંધ નામક દમ્ભસિખિત મંથ્ય વંશમાં આવ્યો છે, જેમાં વિષદુષ્ટરાત્રુ આદિ અનેક મંથનોના પ્રમાણો દ્રઢીત કરીને યોગ સંબંધી પ્રત્યેક વિષય ક્રમ વર્ણન થઈ રહ્યેલ છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં હાલોગ યોગના વર્ણનને લીધે સર્વ સાધનાશુની યોગાસાને શાન્તિ મળતી ન જોઈ, એકબાપાકુલોગ યોગીઓએ પણ પેનપોનાની ભાષામાં વાગનું નામ કર્યું આરંભ્યું.

મંગોલીય ભાષામાં બીજા કિસ્સે જાનકેવરૂત જાનેશ્વરી રીકા પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં હજી મંથનોના ભાગ વળો જ લખાઈ પડે છે. ખરેખર જાનેશ્વરી હજી જાનકેવર પેનાલ અનુભવ તેમજ વાણીને અવધેય હોય છે. નુહીરોના અંગિય નચિત નાચલપ્રદાયાનુસારી સિદ્ધાન્તસંહિતા ૫૦ વાગના યોગાનુઓ નાટ એક દર્શનાત્મક વસ્તુ છે.

હખાગનો બીજાકે મંથ્ય યાનનગ્રંથી બારાસાદિત્યનો એક મુંદર મહાકા છે.

બીજા યોગી સતોએ પાન પેનપાનાના વાગાનુભવની પ્રસાદી એકબાપામ જનનાન ચખાઈ છે, જેથી જનનાનો વળો મોટો બાન યાનના નામ માનથી મત્રમુખ્ય થઈ ગયો છે.

આ જ કાલ્પને લીધે દિન્ડી, નુજ્જની, મગદી, બંગાળી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રત્યેક પ્રાચીન ભાષામાં પાનદ્રુમ યોગસાધનો અનુસાર, વિવેચન આદિ અનેક નાના મોટા મંથનો લખાયા છે. અંગ્રેજી

આ વાત રમરણમાં રાખવી પટે છે કે જૈન આગ્રહોમાં મોગ અર્થ માટે પહે બામે 'ધ્યાન' શબ્દ વપરાયેલ છે. ધ્યાનનાં લક્ષણો તેના બેદ, પ્રબેદ, આર્વજન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક જૈન આગ્રહોમાં^૧ છે. આગમ પછી નિર્બુદ્ધિનો^૨ નખર છે. તેમાં પણ આગમગન 'ધ્યાનનું' સ્પષ્ટીકરણ છે. વાચક ઉમાસ્વાતિ કૃત તત્ત્વાર્થ-શ્લોકમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન^૩ છે. હિન્દુ તેમાં આગમ કે નિર્બુદ્ધિ કરતાં કોઈ વિશેષ વાત નથી. જિનમદ્ગણી ક્ષમણમનુ કૃત ધ્યાન-શ્લોક,^૪ એ આગમ આદિ ઉક્ત ગ્રન્થોમાં વર્ણવાયેલ ધ્યાનનું સ્પષ્ટીકરણ માન છે. અર્ધિ^૫ સુખીના ચોગ્યવિચરક જૈન વિચારોમાં આગ્રહોના વર્ણનસૈલી જ પ્રધાન પદ બોમરે છે. પરંતુ તે કાલીને કીમાનુ દરિમદ્ગરિએ એકદમ બદલી દમ તત્કાલીન પરિસ્થિતિ તથા ચોક્કસ પ્રમાણે નવીન પરિભાષાનો આગ્રહ લમ અને વર્ણનસૈલી અપૂર્વ જેવી બનાવી જૈન મોગસાદિત્યમાં નવીન યુગ દાખલ દીધા. તેના રૂપમાં તેઓના બનાવેલ ચોગબિન્દુ, ચોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, ચોગવિધિ, ચોગશતક^૬ અને ચોગશ્લોક એ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે. જિ ગ્રન્થોમાં તેઓએ યજ્ઞ જૈન-માર્ગાનુસાર ચોગનું વર્ણન કરીને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ જાનજાલ ચોગમત્રમાં વળવેલી ચોગપ્રક્રિયા તથા તેની ખાસ પરિભાષાઓ સાથે જૈન સંકેતોનું મિલન પણ કરેલ

તદ્વાપ ચોગશ્લોકે, પુણી ચત્તરિયપ મરજાઈ ॥ ૧૨ ॥

રતિ પિ ચતરી માપ બિવલુ કુરજા વિગ્ગરણો ।

તઓ ઉત્તરગુણે કુરજા રાઈમાગેસુ ચરસુ વિ ॥ ૧૭ ॥

પદમ પોરિતિ મરજાઈ વિદ્ધે છાળે જિઆપદ ।

તદ્વાપ નિદમીકર્મ તુ ચત્તરિયપ મુરજાં વિ મરજાઈ ॥ ૧૮ ॥

વિત્તરાધ્યયન, અ. ૨૬.

૧. જુઓ રથાનામ, અ. ૪, કોલ ૧. સમવાયાગ સ. ૪; બમવતી સનક-૨૪, કોલ ૧૭, વિત્તરાધ્યયન અ. ૩૦. શ્લોક. ૧૪.

૨. જુઓ આગમપદ નિર્બુદ્ધિ, કાવોત્સાન અધ્યયન ગા. ૧૪૨-૧૪૮૧.

૩. જુઓ અ. ॥ ૬ ૨૧ થી આગમ.

૪. જુઓ દરિમદ્ગરિ આગમપદ રતિ, પ્રવિગ્ગમજીવન, ૪. ૪૮૧.

૫. આ ગ્રંથ જૈન જંદાપતિમાં રસવેલ છે. ૪. ૧૧૨.

છે. ૧ યોગદર્શિસમુચ્ચયમાં જે યોગની આઠ દર્શિઓનું વર્ણન છે તે હપત્રપ્થ સમસ્ત યોગસાહિત્યમાં નવીન દિશા છે.

શ્રીમાન્ દરિભદ્રસુરિના યોગવિષયક મન્યો તેઓની યોગાનિરૂપિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે.

ત્યાર પછી શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત યોગસાર્થનું સ્થાન છે. હેમાં પાતંજલ યોગસૂત્ર નિર્દિષ્ટ આઠ યોગાઓના ક્રમ પ્રમાણે સારું તેમજ ગૃહસ્થ જીવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન ઈતી અનુસાર વર્ણન છે, જેમાં આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સંગ્રંથ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે; જેને જોવાથી એ જણાઈ આવે છે કે તે વખતના લોકોમાં હંચોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો. હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના યોગસાર્થમાં દરિભદ્રસુરિના યોગમન્યોની નવીન પરિભાષા અને રોચક ઈતીનો ખાસ પણ નિર્દેશ કર્યો નથી; પણ શુભચન્દ્રાચાર્યકૃત યોગાનુવચન પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે. ૨ અન્તમાં તેઓએ વિશ્લિષ્ઠ, ચાતુર્યાન, શ્વિષ્ઠ અને સુલીન એવા મનના ચાર બેરોનું સ્વાનુભવથી વર્ણન કર્યું તેમાં નવીનતા સાવવાનું કૌશલ ખતાવ્યું છે. બેરક તેઓનું યોગસાર્થ જન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારોનો એક પાઠ્ય મન્ય છે.

૧. સમાધિરેષ પચામ્યેઃ નેપ્રજ્ઞાતોઽમિધીયતે ।

સમ્યક્પ્રજ્ઞર્વરુપેણ વૃત્ત્યર્થજ્ઞાનતસ્તથા ॥ ૪૧૮ ॥

અન્નપ્રજ્ઞાત ઈવાઽપિ સમાધિર્માયતે પરેઃ ।

નિદદ્ધાશોષકૃત્વાદિતસ્ત્વકપાનુષંધતઃ ॥ ૪૨૦ ॥ ઇત્યાદિ.
યોગનિર્ણય.

૨. મિથા તાગ વલ્લા હીમા સ્થિરા કાન્તા પ્રમા પરા ।

નામાનિ યોગબુટીનાં લક્ષણં ચ નિર્ણયત ॥ ૧૩ ॥

આ આઠ દર્શિઓનું સ્વરૂપ, સ્થાન આદિ વિષય, યેજ્ઞના નિદાસુઓને આરે જેવાં તેમજ છે. આ વિષય ઉપર યશોવિજયજીએ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ એ ૨૭ દર્શિસિદ્ધાઓ સંખ્યા છે. તેની સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારાઓને વિદ્યાર્થે આઠ દર્શિઓની સંજ્ઞાઓ ૧૫ મુજબની આપ્યા બનવિ.

૩. બુદ્ધિ પ્રકાર ૩-૧-૧ નું.

૪. ૧૨ મો પ્રકાર, જે ૨-૨-૧.

છે. ૧ યોગદર્શિસમુચ્ચયમા જે યોગની આડ દર્શિએતું વર્ણન છે તે ઉપસંગ્રહ સમસ્ત યોગસાહિત્યમા નવીન દિશા છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસુરિના યોગવિષયક ગ્રન્થો તેઓની યોગશિ-
શ્ચિ અને યોગવિષયક ત્વાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂનાઓ છે.

આર પછી શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત યોગસામ્યનું સ્થાન છે. હેમમાં પાતંજલ યોગમૂલ નિર્દિષ્ટ આડ યોગાગ્રોના ૩૩ પ્રમાણે સાધુ તેમજ મૃદસ્થ છવનની આચાર-પ્રક્રિયાનું જૈન શૈલી અનુસાર વર્ણન છે, જેમા આસન અને પ્રાણાયામ સાથે સ મંથ ધરાવનારી અનેક વાતોનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન છે, જેને જોવાથી એ જણાઈ આવે છે કે તે વખતના સોકોમા હઃયોગ-પ્રતિપાનો કેટલો અધિક પ્રચાર હતો. હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યોગસામ્યમા હરિભદ્રસુરિના યોગશ્રંખીની નવીન પરિભાષા અને શૈલ્યક તેલીનો સ્થાન પાતું નિર્દેશ કર્યો નથી; પણ મુલચન્દ્રાચાર્યકૃત શાનાર્જુનચર: પદ્મસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાનનું વિસ્તૃત તેમજ ૨૫૦ વર્ણન પાતું છે. ૩ અન્તર્માં તેઓએ વિજિમ, બાગાવાન, ત્રિપદ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું સ્થાનુનરથી વર્ણન કર્યો તેમા નવીનતા નાવવાનું કૌશલ્ય ખતા યુદ છે, જેનાક તેઓનું યોગસામ્ય જન તત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પાતું છે.

૧ સમાધિરેષ પથાન્થ સંપ્રજ્ઞાતાંડમધીયતે ।

મમ્યકપ્રકરરૂપેણ કૃત્યવજ્ઞાનતસ્તવા ॥ ૪૧૮ ॥

મસંપ્રજ્ઞાત ણ્વાડપિ મમાધિર્માયતે પર ।

નિમ્દ્વાશવયુચ્યાદિતસ્થરૂપાનુયેધત ॥ ૪૨૦ ॥ ભાષા.
યોગશિષ્ય.

૨ મિશ્ર તામ વગ દાપ્રા સ્થિરઃ કાન્તા પ્રમા વગ ।

નામાતિ યાગદપ્રાના વ્યક્ષણ ચ નિવાધત ॥ ૨૩ ॥

આ નામ ૧ ૧ ૧, ૨ ૨ ૨, ૩ ૩ ૩, ૪ ૪ ૪, ૫ ૫ ૫, ૬ ૬ ૬, ૭ ૭ ૭, ૮ ૮ ૮, ૯ ૯ ૯, ૧૦ ૧૦ ૧૦, ૧૧ ૧૧ ૧૧, ૧૨ ૧૨ ૧૨, ૧૩ ૧૩ ૧૩, ૧૪ ૧૪ ૧૪, ૧૫ ૧૫ ૧૫, ૧૬ ૧૬ ૧૬, ૧૭ ૧૭ ૧૭, ૧૮ ૧૮ ૧૮, ૧૯ ૧૯ ૧૯, ૨૦ ૨૦ ૨૦, ૨૧ ૨૧ ૨૧, ૨૨ ૨૨ ૨૨, ૨૩ ૨૩ ૨૩, ૨૪ ૨૪ ૨૪, ૨૫ ૨૫ ૨૫, ૨૬ ૨૬ ૨૬, ૨૭ ૨૭ ૨૭, ૨૮ ૨૮ ૨૮, ૨૯ ૨૯ ૨૯, ૩૦ ૩૦ ૩૦, ૩૧ ૩૧ ૩૧, ૩૨ ૩૨ ૩૨, ૩૩ ૩૩ ૩૩, ૩૪ ૩૪ ૩૪, ૩૫ ૩૫ ૩૫, ૩૬ ૩૬ ૩૬, ૩૭ ૩૭ ૩૭, ૩૮ ૩૮ ૩૮, ૩૯ ૩૯ ૩૯, ૪૦ ૪૦ ૪૦, ૪૧ ૪૧ ૪૧, ૪૨ ૪૨ ૪૨, ૪૩ ૪૩ ૪૩, ૪૪ ૪૪ ૪૪, ૪૫ ૪૫ ૪૫, ૪૬ ૪૬ ૪૬, ૪૭ ૪૭ ૪૭, ૪૮ ૪૮ ૪૮, ૪૯ ૪૯ ૪૯, ૫૦ ૫૦ ૫૦, ૫૧ ૫૧ ૫૧, ૫૨ ૫૨ ૫૨, ૫૩ ૫૩ ૫૩, ૫૪ ૫૪ ૫૪, ૫૫ ૫૫ ૫૫, ૫૬ ૫૬ ૫૬, ૫૭ ૫૭ ૫૭, ૫૮ ૫૮ ૫૮, ૫૯ ૫૯ ૫૯, ૬૦ ૬૦ ૬૦, ૬૧ ૬૧ ૬૧, ૬૨ ૬૨ ૬૨, ૬૩ ૬૩ ૬૩, ૬૪ ૬૪ ૬૪, ૬૫ ૬૫ ૬૫, ૬૬ ૬૬ ૬૬, ૬૭ ૬૭ ૬૭, ૬૮ ૬૮ ૬૮, ૬૯ ૬૯ ૬૯, ૭૦ ૭૦ ૭૦, ૭૧ ૭૧ ૭૧, ૭૨ ૭૨ ૭૨, ૭૩ ૭૩ ૭૩, ૭૪ ૭૪ ૭૪, ૭૫ ૭૫ ૭૫, ૭૬ ૭૬ ૭૬, ૭૭ ૭૭ ૭૭, ૭૮ ૭૮ ૭૮, ૭૯ ૭૯ ૭૯, ૮૦ ૮૦ ૮૦, ૮૧ ૮૧ ૮૧, ૮૨ ૮૨ ૮૨, ૮૩ ૮૩ ૮૩, ૮૪ ૮૪ ૮૪, ૮૫ ૮૫ ૮૫, ૮૬ ૮૬ ૮૬, ૮૭ ૮૭ ૮૭, ૮૮ ૮૮ ૮૮, ૮૯ ૮૯ ૮૯, ૯૦ ૯૦ ૯૦, ૯૧ ૯૧ ૯૧, ૯૨ ૯૨ ૯૨, ૯૩ ૯૩ ૯૩, ૯૪ ૯૪ ૯૪, ૯૫ ૯૫ ૯૫, ૯૬ ૯૬ ૯૬, ૯૭ ૯૭ ૯૭, ૯૮ ૯૮ ૯૮, ૯૯ ૯૯ ૯૯, ૧૦૦ ૧૦૦ ૧૦૦.

૩. બુદ્ધિએ ૪૬ ૧-૧ ૧-૧

૪. ૧૨ મો પ્રકર, ૧-૨-૨-૨

તત્પ્રમાણ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દેવદાસજી દ્વારા યોગદાનથી ૧૯૨૨ નજર પર છે. ઉપાધ્યાયજીનું સાસ્ત્રદાન, તર્કશૈલ્ય અને યોગાનુભવ ધનું મંજીર હતાં. તેથી તેઓએ અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ તથા સદીક જગીસ જગીસીઓ ચેતન સંબંધી વિચારો પર લખી છે. તેમાં જૈન મન્ત્રોની સૂરમ અને રોગક મીમાંસા હયાં લખ્યાંત જૈન, જૈનેતર કંઈનોનું મિત્રન પણ હયું છે. તે સિવાય તેઓએ દરિદ્રમુરિ કૃત યોગવિસિક્ષા અને પેાડસક ઉપર લીકા લખીને પ્રાચીન મૂલ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ધારણ કરેલ છે. એટલું જ કરીને તેઓ સન્નાથ ન થયા, તેઓએ મદર્પિ પત્રજલિ કૃત યોગસૂત્રો ઉપર એક લખુ શ્રુતિ પલુ લખી છે. આ શ્રુતિ જ્ઞાન પ્રક્રિયા અનુસાર લખાયેલ છે તેથી તેમાં મયાસંબંધ યોગદર્શનની આભાર રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાનું જૈન પ્રક્રિયા સાથે મિલન પણ કયુ છે; અને અનેક સ્થાનોમાં જૈનેત્ર સમુક્તિક પ્રતિવાદ પણ દેવા છે. ઉપાધ્યાયજીએ પોતાની વિવેચનશા એ અધ્યસ્થતા, મુખ્યમાદતા, મુખ્ય સમન્વયશક્તિ, અને સ્પષ્ટભાષિતા જતાવેલ છે, તેથી અન્ય આચાર્યોની કૃતિમાં એકી નજરે પડે છે.

૧. અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ધ્યાનાધિકારમાં મુખ્યપણે જમવદ્ગીતા તથા પાતંજલમુખ્યે. ઉપરોક્ત કરીને અનેક જૈનપ્રતિપાસિદ્ધ ધ્યાન વિષયોને. એક નેન ગ્રંથોની સાથે સમન્વય કરેલ છે, જે બા. પાતંજલપૂર્વક જૈન યોગ છે. અધ્યાત્મોપનિષદના ચારણ, ગાન, ક્રિયા આ. નામ. એ ચારે યોગમાં મુખ્યપણે યોગવાસિક તથા નૈતિગીય દર્પનિર્ણય પાતંજલ અવતરણ આથી તાત્ત્વિક એક જતાવેલ ... જે મ.વ.૧૨ જગીસીમાં ખાત્ર કરી પાતંજલ યોગના પ્રયોગનું જૈન પ્રક્રિયા અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે.
૨. આ શ્રુતિ "આત્માના" ... મ.૧૩, "આત્મા, હા પ્રકાશિત થયેલ છે, જે દિ.૧ ના નયે કિ. ૩. ૧) મા મળે છે.
૩. આના માટે વૃદ્ધો તેમજ જાનસાન, જે તેમણે અંતિ જ્ઞાનમાં લખેલ મુલમ પડે છે; તે પાતંજલિ જૈન જોષ્ઠએ. શારવાત-સમુચ્ચયની તેમજ લીકા (... ૧૦) પણ જૈન આચાર્યક.
૪. આને માટે તેમજ પાતંજલ-સમુચ્ચયાર્દિ અન્ય બા. પૂર્વક જોષ્ઠએ. અને ખાત્ર કરી તેમજ પાતંજલ મુલમ મનપૂર્વક જોષ્ઠાથી અના. હયાન અક્ષરઘ: વિશ્વસનીય માત્રમ પડે

સમાધિગત નામક એક મન્ત્ર છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્ર-
દાયના યોગવિષયક સાદિત્યનો અર્થ જલ્દી સંધેષમાં અત્યાવશ્યક
પરિચય કરાઓ છે. જદંતુ લેના વિશેષ પરિચય માટે દરેકોગમ
દરેકોગેરમ^૧ પુ. ૧, ૪. ૪૪૭ થી ૪૮૧ સુધીમાં જે યોગ વિષયક
મંત્રોની યાદી છે તે જોવા જેની છે.

આ રીતે એક વાત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી છે તે એ કે
યદ્યપિ વૈદિક સાદિત્યમાં અનેક જગ્યાએ હાથોમને અથાગ દરેકા-
માં આવેલ છે, છતાં તેમાં હાથોમની પ્રધાનતાવાળા અનેક મંત્રો
અને માર્ગોનું નિર્માણ થયેલું છે.^૨ તેથી ફક્ત જૈન અને બૌદ્ધ સા-
દિત્યમાં હાથોમે રક્ષાન નથી મેળવ્યું એટલું જ નહિ, પણ તેમાં
હાથોમનો રક્ષક પ્રતિરોધ કરવામાં આવેલ^૩ છે.

તે જ વિચાર પ્રો. ધર્માનંદ કૌશામ્બીએ સખેસ ગુદલીલાસાર-
સંગ્રહમાં છે. જુઓ ૪. ૧૨૮.

જૈનશાસ્ત્રમાં મુક્તિ ધ્યાનના બંદોંતો વિચાર છે, તેમાં ઉક્ત
સર્વિગં આદિ ચાર ધ્યાન જેનું જ વર્ણન છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ અ.
૯, સ. ૪૧-૪૪.

યોગશાસ્ત્રમાં સંપ્રદાય સમાધિ તથા સમાપતિઓનું વર્ણન છે,
તેમાં પણ ઉક્ત સર્વિગં નિર્વિગં આદિ ધ્યાન જેવો જ વિચાર
છે. પા. મુ. પા. ૧-૧૭, ૪૨, ૪૩, ૮૪.

૧. ચિઆડાર આકેરકટ્ટ, કિષ્કિન્ધા પ્રકાશિત, ૧૮૯૧ ની
આવૃત્તિ.

૨. ૪૪૬૬૨૪૫—

સર્તાનુ ચુક્તિષ્યંતામુ દટાન્તિયમ્મયન્તિ ચે ।

ચંતસ્તે દોયમુન્સુચ્ય ચિન્તિયન્તિ તમોઽજ્ઞાનૈઃ ॥૩૭॥

વિમુદા કંતુમુષ્ણા ચે દટાચ્છેતમો જયમ્ ।

તે નિયમ્યન્તિ નાગેન્દ્રમુન્મલ્લ વિસતમ્નુભિઃ ॥૩૮॥

ચિન્તં ચિન્તમ્ય શ્વાદુરં સ્મિન્ચતે સ્વશરોરકમ્ ।

સાધયન્તિ સમુન્સુચ્ય ચુક્તિ ચે નાન્દનાન્ ત્રિદુઃ ॥૩૯॥

વાનરાસિદ-દ્રષ્ટાન ૫૦ સર્ગ ૯૩.

૩ આના દાદરજુમાં પૌ. ધર્મમાં જદ્દ બગવાને તો શર-
આનમાં દરેકધ્યાન નપસ્યનો આર ન કરીને અંતમાં મધ્યમપ્રતિપદા
માર્ગનો નીકાલ કરવો છે. જુઓ ગુદલીલાસારસંગ્રહ.

યોગશાસ્ત્ર—ઉપરના વર્ણનથી માલુમ પડે ■ કે યોગશાસ્ત્રના વર્ણનવાળા નાના, મોટા અનેક અન્યો છે. એ ઉપરાંત તમામ અંચોમાં મહર્ષિ પતંજલિ કૃત યોગશાસ્ત્રનું સ્થાન હયું છે. તેનાં ત્રણ કારણો છે.—(૧) અંચની સંક્ષિપ્તતા તથા સરલતા, (૨) વિષયની સ્પષ્ટતા તથા પૂર્ણતા, અને (૩) મધ્યસ્થભાવ તથા અનુભવસિદ્ધતા એ જ કારણથી યોગદર્શન એ નામ સાંભળતાં સત્વર પાતંજલ યોગ-સૂત્રનું સ્મરણ થઈ આવે છે. શ્રીમાન સંકરાચાર્યે પોતાના અક્ષર-ભાષ્યમાં યોગદર્શનનો પ્રતિવાદ કરતી વખતે એ “અથ સમ્ય-ગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી એ બાબતમાં જરા પણ સંદેહ નથી રહેતો કે તેઓની સામે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રથી બહુ બીજું કોઈ યોગશાસ્ત્ર રહેલ હોતું બોધ્યે કારણ કે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની તરફના “અથ યોગાનુશાસનમ્” એ શબ્દથી સાબ છે, અને ઉકેન બાધ્યેક્ષિપિત વાક્યમાં પણ અન્ધા-રંબ સૂચક લાગે છે. વધારે ઉકેન બાધ્યમા અન્યત્ર પણ યોગ શબ્દથી બે^૩ ઉલ્લેખો છે, જેમાં એક તો પાતંજલ યોગશાસ્ત્રનું

જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વીમલનાદુસ્વામિએ આવશ્યક નિયુક્તિમાં “ઉત્સાસં જ જિહમહ” ૧૫૨૦ પ્રત્યાદિ ઉક્તિથી હાથેયનું જ નિર્ણય કરણ કરેલ છે. વીદેમચન્દ્રાચાર્યે પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં “તન્ના-વ્નોતિ મનઃ સ્વાસ્થ્યે પ્રાણાયામૈઃ કથાર્થિત, પ્રાણસ્વાયમને પીઠા તદ્વાં સ્યાન્ ચિત્તચિત્તલયઃ ॥” પ્રત્યાદિ ઉક્તિથી એમ ચાતને બેવડાવેલ છે. શ્રીમદ્શોવિજયજીએ પણ પાતંજલ યોગશાસ્ત્રની પોતાની કૃતિમાં (૧-૩૮) પ્રાણાયામને યોગનું અનિર્ણિત સાધન કહીને હાથેયનું જ નિરસન કરેલ છે.

૧. અક્ષરૂત બાધ્ય ૨-૨-૩.

૨. સ્વાધ્યાયાદિદેષતામંથયોગઃ” અક્ષરૂત ૧-૩-૩૩
બાધ્યગત. યોગશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાઃ મનસઃ પશ્ચ વૃત્તયઃ પરિવૃત્તયતે
પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિશ્ચયમૃતયો નામ ૨-૪-૧૨ બાધ્યગત.

૪. વાસ્તુદેવ સારંગી અન્બંદરે પોતાના અક્ષરૂતના મરાઠી અનુ-વાદના પરિચિટમાં ઉક્ત એ ઉલ્લેખોનો યોગશાસ્ત્રથી નિર્દેશ કરેલ છે;
કિન્તુ “અથ સમ્યગ્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ” આ ઉલ્લેખના સંબં-ધમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખો કરેલ નથી.

અવિદ્ય સૂત્ર^૧ છે, અને ખીજે ઉદ્ધેષ્ય લેતું અવિદ્ય સૂત્ર નહિ પણ લેના સૂત્ર સાથે દંષ્ટ્રિ મળતો આવે^૨ છે. તથાપિ "જય સમ્યક્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ" એ ઉદ્ધેષ્યની સમ્પ્રદયના અને સ્વતંત્રતા તરફ ધ્યાન દેતાં જ્યેમ સ્પષ્ટ દહેતું પડે છે કે પાઠગના બે ઉદ્ધેષ્યો પણ તેજ બિંધ યોગશાસ્ત્રના હોવા જોઈએ, જેનો અંશ "જય સમ્યક્દર્શનામ્યુપાયો યોગઃ" એ વાક્ય માનવામાં આવે. મને તેમ હોય, આને આપણા સામે તો પતંજલિનું જ યોગશાસ્ત્ર છે, અને તે સર્વશ્રેય છે. તે માટે બહુ સંદેષમાં પણ લેનો બાદ તથા આંતરિક પરિચય દરાવવો અરથાને નહિ ગણાય.

આ યોગશાસ્ત્રના ચાર પાદ અને કુલ સૂત્ર ૧૯૫ છે. પહેલા પાદનું નામ સમાધિ, બીજાનું સાધન, ત્રીજાનું વિબ્રૂતિ અને ચોથાનું નામ કૈવલ્યપાદ છે. પ્રથમ પાદમાં મુખ્યપણે યોગનું સ્વરૂપ, લેના ઉપાય અને ચિત્તસ્થિરતાના સાધનો વર્ણવાયેલ છે. બીજા પાદમાં ક્ષિપ્રયોગ, આઠ યોગમ, લેના યગ અને ચતુર્મૂર્તિ^૩ મુખ્ય વર્ણન છે. ત્રીજા પાદમાં યોગજન્ય વિબ્રૂતિઓની પ્રધાનતા છે. અને ચોથા પાદમાં પરિશુદ્ધિવાદનું મ્થાપન, વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ તથા કૈવલ્ય અવસ્થાના સ્વરૂપનું મુખ્ય વર્ણન છે.

મહર્ષિ પતંજલિએ યોગના યોગશાસ્ત્રની રચના સામ્યસિદ્ધાંત ઉપર કરેલ છે, તેથી લેના પ્રત્યેક પાદના અન્તમાં "યોગશાસ્ત્રે સાંખ્યમયજ્ઞને" છત્યાદિ ઉદ્ધેષ્ય મળે છે. "સાંખ્યમયજ્ઞને" એમ વિશેષણ સ્પષ્ટ ધ્યાનિત કરે છે કે સામ્ય સિવાય અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોના આધારે ગ્યાયેલા યોગશાસ્ત્રો તે વખતે વિદ્યમાન હતાં અમર તો રચાતા હતા. આ યોગશાસ્ત્ર ઉપર નાના મોટા અનેક દીકામન્થો^૪ છે, પણ બ્રાહ્મકૃત બાખ્ય અને વાયસ્પતિકૃત દીકાથી લેની ઉપાદેયતા બહુ વધી ગયેલી છે.

વિચાર કરતા સમસ્તા દર્શનોના અતિમ તાધ્યના મેખંધમાં

૧. સરખાવો પા. ૨, સ. ૪૪. ૨. સરખાવો પા. ૧, સ. ૧. ૩. હેમ, હેતુ, જ્ઞાન, જ્ઞાનોપાય એ ચતુર્મૂર્તિ દહેવાય છે. તેનું વર્ણન સૂત્ર ૧૬-૨૬ સંધીમાં છે. ૪. બ્રાહ્મકૃત બાખ્ય, વાયસ્પતિકૃત તત્ત્વવૈચારી દીકા, બોલદેવકૃત રાજમાનંડ, નાગોજી બદ્ધત શ્વેતિ, વિજ્ઞાનબિહુકૃત વાર્તિક, યોગમદ્રિકા, મણિપ્રભા, બાવાગજેદીય શ્વેતિ, બાલરામોદાસીન કૃત દિગ્વિષય આદિ.

ને પણ નજરે પડે છે. પ્રથમ પક્ષનું અંતિમ સાધ્ય સાધન મુખ્ય નથી. તેનું માનનું છે કે મોક્ષમા સાધન મુખ્ય નામક મોક્ષ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. તેમા જે કંઈ છે તે ફક્ત દુઃખની આત્મિક નિવૃત્તિ. જ્યાં પક્ષ સાધ્યતિક સુખપ્રાપ્તિને ન ગેરમાન છે. એવો મોક્ષ કંઈ મરા પછી દુઃખની આત્મિક નિવૃત્તિ સાધ્યતિક થઈ જાય છે. વૈશિષ્ઠિક, ન્યાય, સામ્ય, યોગ અને વાદ્ય દર્શનો પ્રથમ પક્ષનું અનુમાની છે. વેદાન્ત અને જૈનદર્શન, બીજા પક્ષના અનુમાની છે. યોગશાસ્ત્રનાં નિયમ-વિભાગ તેના અંતિમ સાધ્ય પ્રમાણે જ છે. તેમાં મોક્ષ અને મુખ્ય રીતે અનેક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિષ્ઠાન છે. પણ તે બધાનું સંયોજન વર્ગીકરણ કરીએ તો તેના ચાર વિભાગ થઈ જાય છે: ૧. હેય, ૨. હેય-હેતુ, ૩. દાન અને ૪. કાનોપાય. આ વર્ગીકરણ સૂત્રકારે પોતે જ કરેલું છે. અને તેથી જ આખ્યકારે યોગ-શાસ્ત્રને ચતુર્વ્યૂહાત્મક કહેતું છે. સામ્યસૂત્રમા પણ આ જ વર્ગીકરણ છે. બુદ્ધ ભગવાને એ જ ચતુર્વ્યૂહને આર્ય-સત્ય કહેતું છે. અને યોગ-શાસ્ત્ર-માત્ર આડે યોગ નાના પેડે તેઓએ ચતુર્થ આર્ય સત્યના સાધન રૂપે આર્ય અષ્ટાંગમાર્ગનાં ગ્રંથ ન કર્યાં છે.

૧. "તદ્દમ્યન્તવિમોક્ષોડપથર્ગઃ" ન્યાય દર્શન ૨-૧-૨૨.

૨. મોક્ષ-દુઃખનું કાર્ત્ત્વ્યમા ૧.

૩. તેમા દાન ૧૨૧ માં માન્ય છે. દુઃખના આત્મિક નાશને જ દાન કહેતું છે.

૪. બુદ્ધ ભગવાનના વાગ્દેવ નિરોધ નામક આર્યસત્યની મત-બળ દુઃખનો અખાત એ જ છે.

૫. વેદાન્ત દર્શનમા સદ્ધને સન્નિવ્યક્તિદર્શ માનેલ છે, એ જ માટે તેમા નિત્ય નુષ્ણના અનિવ્યક્તિનું નામ જ મોક્ષ છે.

૬. જૈન દર્શનમા પણ આત્માને સુખસ્વરૂપ માનેલ છે, તે માટે મોક્ષમા ત્યાગાવિક નુષ્ણના અનિવ્યક્તિ જ તે દર્શનને માન્ય છે.

૭. યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ચતુર્વ્યૂહમ્—રોગો રોગહેતુરો-રોગ્યં મેષઙ્ગમિતિ, યથમિદમપિ શાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહમેષઃ । તથા-સંસારઃ સંસારહેતુઃ મોક્ષો મોક્ષોપાય इति । तत्र दुःखण्डलः संसारो हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः । संयोग-स्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्दानम् । दानोपायः सम्यग्दर्शनम् ।

પા. ૨, સુ. ૧૫ આખ્ય.

દુઃખ એ દેવ છે, અવિદ્યા એ દેવનો દેવ છે, દુઃખનો આત્મલિંગ નાથ એ દાન છે અને વિરેક-શ્વપાતિ એ દાનનો દેવ છે.

૬૫૫૫૫ વર્ગીકરણ કરતાં બીજી રીતે પણ યોગદાસનો વિવેક-વિભાગ કરી દર્શાવે છે, જેથી તેનાં મંત્રોનું જ્ઞાન વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે—૧. દાના, ૨. જગદ, ૩. હૃદય અને ૪ સત્સાગ-મોક્ષનું સ્વરૂપ તથા તેના કારણો.

૧. દુઃખથી છટકારો મેળવનાર ક્ષણ અર્થાત્ એવનનું નામ દાના છે. યોગદાસના સાંખ્ય,^૧ વૈશિષ્ઠિક,^૨ ન્યાય, મૌદ્, જૈન^૩ અને પૂર્ણિમ (મધ્ય)^૪ ફક્તની પોં દૈનવાદ એટલે અનેક એવન બાનવામાં આપ્યા છે.

યોગદાસ જૈનફક્તની પોં^૫ એવનને દેવપ્રમાણ અર્થાત્ મધ્યમ

૧ સમ્યક-ચિત્, સમ્યક-સંકલ્પ, સમ્યક-વાચા, સમ્યક-કર્માન્ત, સમ્યક-આજીવ, સમ્યક-આયામ, સમ્યક-મૂર્તિ અને સમ્યક-સમાધિ. સુદક્ષીલામારજીમંદ ૫ ૧૫૦

૨ “દિવં દુઃખમમાનમ” ૨-૧૬ પં. જુ.

૩. “વ્રતદુષ્ટવર્ણો મયોગો દેવકેતુઃ” ૨-૧૭ “તસ્ય દેતુરવિદ્યા” ૨-૧૮ પં. જુ. / —“તદ્ધ્યાયાન્ મયોગામાયો દાતે તદ્ દુઃખેઃ લેપન્યમ” ૨-૨૬ પં. જુ. ૪. —“વિવેકઃ સ્વાતિર્નિઃસ્વા દાનોવાય.” ૨-૨૬ પં. જુ. ૫. —પુરુષ-શુદ્ધ્યે સિદ્ધ” ૪૫૨-૪૫૩-૪૫૪-૪૫૫-૪૫૬-૪૫૭-૪૫૮. ૬. —“અવલમ્બ્યાતો નાના” ૩-૨-૨૦ વૈશિષ્ઠિક ફક્ત ૮ “પુદ્ગલત્રીણાસ્વતેકવ્રત્યાગિ” ૬-૬. તત્વાર્થ સુત્ર-આત્મ. ૧૭—

જીવેશ્વરમિદા ધિવ જહ્નુશ્વરમિદા તથા ।

જીવમદ્ મિથધિવ જહ્નુજીવમિદા તથા ॥

મિથજ જહ્નુમદો ય વ્રતજો મદ્યજ્ઞકઃ ।

સો ધં સમ્યોપ્યનાદિય આદિવ્રતશમાન્નુયાન્ ॥

(વર્તમાનમ મદ્ઃ પૂર્ણિમદર્શન.)

૭ “કર્તાર્યં પ્રત ન જગમ્ચનન્દ તદ્ધ્યસાધારણત્યાત્”

૨-૨૨ પં. જુ.

૮. “અસંલયગમાગાદિયુ જીવાનામ” ૧૫; પ્રવેશસંહાર-

ત્રિસર્ગોઽયો પ્રદાપયન” તત્વાર્થ સુત્ર અ. ૫, ૧૬.

પરિભાષણો નથી સ્વીકારતું, અને મધ્યમપ્રદાયની જેમ અણુ-પ્રમાણ પણ નથી માનતું; કિંતુ તે સાંખ્ય^૧, વૈશેષિક^૨, ન્યાય અને શાંકરવેદાન્તની^૩ જેમ ચેતનને બાધક સ્વીકારે^૪ છે.

તેથી જ રીતે યોગશાસ્ત્ર જનદર્શનની જેમ^૫ ચેતનને પરિણામિ નિત્ય નથી માનતું, અને બૌદ્ધદર્શનની જેમ તે ચેતનને ક્ષણિક અનિત્ય પણ નથી માનતું; કિંતુ સાંખ્ય આદિ ઉપા શેષ દર્શનોની જેમ^૬ તે ચેતનને દૃશ્ય-નિત્ય માને^૭ છે.

૨. કથમના સખ પ્રમા યોગશાસ્ત્રનો મત સાંખ્યદર્શનથી જુદો છે. સાંખ્યદર્શન નાના ચેતનો ઉપરાંત હજારનો અંગીકાર નથી કરતું,^૮ પણ યોગશાસ્ત્ર કરે છે. યોગશાસ્ત્ર-સમત હજારનું સ્વરૂપ ન્યાય

૧. જુઓ “ ઉત્ક્રાન્તિગમ્યાગતીનામ્ ” બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૪-૧૪ પૂર્ણપ્રવચ્ચ. મદખાંસ અખ્યંકર તાત્પર્ય ૩૧ મરાઠી શાંકરભાષ્ય, અનુવાદ ભાગ ૧, ૧. ૬૫૩, ટિપ્પણ ૧૮.

૨. “ નિષ્ક્રિયસ્ય તદસમ્ભવાત્ ॥ તા. સુ. ૧-૪૬ નિષ્ક્રિયસ્ય વિભા. પુરુષસ્ય ગમ્યસમ્ભવાત્-બાષ્ય, વિદ્યાનભિપ્ત.

૩. વિભવામ્મહાતાકાશસ્તથા ચામ્મા ૭-૧-૨૨, પૃ. ૬૦.

૪. જુઓ બ્ર. સુ. ૧-૩-૨૯ બાષ્ય.

૫. એ માટે કે યોગશાસ્ત્ર આત્મસ્વરૂપના વિષયમાં સાંખ્ય સિદ્ધાન્તાનુસારી છે.

૬. “ નિત્યાવસ્થિતામ્યરૂપાણિ ” ૩ “ ઉત્પાદ્યમય-ધ્રોવ્યસુકં સત્ ” ૨૧ “ તદ્ગ્રાયામ્યયે નિત્યમ્ ” ૩૦ તત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૫, બાષ્ય સહિત.

૭. જુઓ ઇ. ૩. કારિકા ૧૩, સાંખ્યતત્વકામુદી; જુઓ ન્યાય દર્શન ૪-૧-૧૦; જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૧-૧૪, ૨-૧-૨૭ શાંકરભાષ્ય સહિત.

૮. જુઓ યોગસૂત્ર “ સદા જ્ઞાતાધિષ્ઠયૃત્તયસ્તત્પ્રભોઃ પુરુષસ્ય અપરિણામિત્વાત્ ૪-૧૮; “ વિસેરમતિસંક્રમાયા-સ્તદાડકારાપતૌ સ્વયુદ્ધિસંવેદનમ્ ” ૪-૨૨ તથા “ દ્રવ્યો હેયે નિત્યતા કુટસ્યનિત્યતા, પરિણામિનિત્યતા ચ । તત્ર કુટસ્ય નિત્યતા પુરુષસ્ય, પરિણામિનિત્યતા ગુણાનામ્ ॥ ” ઇત્યાદિ ૪-૩૩ બાષ્ય.

૯. જુઓ સાંખ્ય સૂત્ર. ૧

દેવિષ્ટ આદિ દર્શનોમાં બનાવેલ કાશ્ચર્યા દર્શનથી કુદરતી છે. મહાસે કાશ્ચર્યને એક કરનાર વ્યક્તિ તથા શાસ્ત્રોપદેશક માનેલ છે તેથી પણ તેણે ન્યાય આદિ દર્શનોની જેમ કાશ્ચર્યમાં નિત્યજ્ઞાન નેત્યજ્ઞતા અને નિત્યકૃતિનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારી તેના દર્શનમાં તત્ત્વશુદ્ધિનો ધરમ પ્રદર્શ આપી ને દાગ જગત્-રૂઢિદાર આદિની અપૂર્ણ વચરવા ધરાવી દીધેલ છે.

૩. યોગશાસ્ત્ર એ જગત્તંત્ર રૂપ, વૈશેષિક, નૈયાયિક દર્શનોની જેમ પરમાત્મ-પરિણામરૂપ નથી માનતું. તેમ જ કાંકરેદર્શનની જેમ તે જગત્તંત્રે પ્રકૃત-નિર્વાણ વા શક્તિ-પરિણામરૂપ પણ નથી માનતું. તેથી રીતે જોઈએ તો તેમને જગત્તંત્ર રૂપ વા વિજ્ઞાનાત્મક નથી માનતું; કિંતુ સામ્યદર્શનની જેમ તે જગત્તંત્રે પ્રકૃતિ-પરિણામરૂપ અને અનાદિ અનન પ્રવાહ સ્વરૂપ આપી લે છે.

૪. યોગશાસ્ત્રમાં વાસના કલેષ અને કર્મનું નામ જ સંસાર છે. તથા વાસના આદિનો અખાત અચેત્ત એવનના સ્વરૂપાવસ્થાનું નામ જ મોહ છે. તેમ સંસારનું સુખ કારણ અવિદ્યા અને મોહનું સુખ કારણ સમ્યક્દર્શન (યોગજ્ઞાન વિવેકપ્રાપ્તિ) બનાવેલ છે.

મહાપિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાસતા—પ્રથમ એ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્યસિદ્ધાન્ત અને સામ્યપ્રતિપાતે લક્ષને પતંજલિએ પોતાનું યોગશાસ્ત્ર ન્યાય, જ્ઞાનેશ્વર એક એવી વિશેષતા (દૃષ્ટિ-વિશાસતા) જણાવે છે જે અન્ય દાર્શનિક વિદ્વાનોમાં પછી જ ઓછી દેખાય છે. એ જ વિશેષતાને લીધે તેઓ યોગશાસ્ત્ર વાળે કે સર્વ-દર્શન-સમન્વય હોય તેમ જણાય છે. 'તદગ્ન્યર્થ' સામ્યના નિરી-શ્વરવાદને ન્યાયિક વૈશેષિક આદિ દર્શનોદ્ધાન નિગ્મ થએલો એક તેમ જ સાધારણ માટે અનાવશ્યક પણ કશિરોપાસના વરદ વિશેષ પ્રમાણમાં વૈદ્ય અધિકારિ-એક તથા નિ-વિચિત્રતાનો વિચાર કરીને પતંજલિએ પોતાના યોગમાર્ગનું કશિરોપાસનાને પણ સ્થાન આપ્યું.

૧. વદ્યપિ આ અવસ્થા મુલ યોગશાસ્ત્રમાં નથી, પરંતુ બાહ્ય-કારે તથા દીકરારે આનુ રૂપવાદન કહેવ છે. જુઓ યોગશાસ્ત્ર શે. ૫. ૫૧ ૧, ૫૨ ૧ નામ ૧૫૧ તથા દીકર.

૨. તેવા પ્રકૃત. સ્વરૂપાવસ્થાનમ ૧-૩ નામસૂત્ર.

૩. "કશ્ચર્યપરિણામશાસ્ત્ર" ૧-૩૩.

સમ્યક્જ્ઞાન,^{૧૧} સમ્યક્ચિન્તન,^{૧૨} સર્વોત્તમ,^{૧૩} ક્ષતિજીવેષ્ય,^{૧૪} મરણોત્તર^{૧૫}
આદિ ચમ્બો.

(२) प्रसुप्त-तनु आदि^{१३} प्रवेशावस्था, पांच वष, १७५५-५६
निभूति,^{१४} मोपक्रम निष्पन्नकम कर्मानु^{१५} स्वरूप, १४ तथा त्रेनां (१५-१६)

८. योगभूय (२-२७) भाष्य, तत्पार्थ (अ. १-१४).

६. शुद्धो योगसूत्र (२-२७) भाष्य, तथा इदोऽभिहितं निबुद्धि, भाष्या १८६.

१०. शुभो योगमय (२-८१) भाषा, तथा जातमः
निर्गुणः, भाषा. ८५३.

११. मोक्षमुक्त (२-२८) भाष्य, तत्त्वार्थ (अ. १-१).

१२. मेमभूत (५-१५) भाष्य, गत्याव (अ. १-२).

१३. योऽभ्युक्तः (३-४४) आभ्य, अत्यादि (अ., ३-४४).

૧૪. પોમમૂવ (૧-૪) માખ, મેલવાકમા મરુપા: "કોરિ
મોલ" "કીભુકાવ" સ્થાન મળે છે. જુઓ ૧૮૫૩ (અ. ૬-૩૬)

‘म. गोलकुण्डा’ (१-६) म.प.प. (म. २-४२)

૧૦. પ્રમુખ, ૧૧. વિશ્વજીવ અને પ્રકૃતિના આ ચાર અંગોમાં
મોનુ વર્ણન લેવામાં આવે છે. જોનના અંગમાં તેમ
જાણે મોનના અંગમાં જાણ, પ્રકૃતિના અંગમાં, વિશ્વજીવના અંગમાં
પ્રકૃતિના અંગમાં અને પ્રકૃતિના અંગમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.
મોનના અંગમાં (૧-૨) ના વર્ણનમાં પ્રકૃતિના અંગમાં

[illegible][illegible]

માટે એકતાનો માર્ગ ખુલ્લો જૂઓ છે. જૈન વિદ્વાન્ મહોવિત્તય વચ્ચે હરિભદ્રસિદ્ધિ સ્વયંસ એકતાના માર્ગને વિશેષ વિશાળ બનાવી પતંજલિના યોગમૂલને જૈન-પ્રક્રિયા પ્રમાણે સમજાવવાનો સ્વરૂપ કિન્તુ મર્મસ્પર્શી પ્રવાસ કાંધો છે.^૨ એટલું જ નહિં બલકે તેઓએ પોતાની અતિશીઓમાં પતંજલિના યોગમૂલમન કેટલાક વિષયો ઉપર ખાસ ભત્રિણીઓ રચી છે. આ તમામ વાતોને સંક્ષેપમાં જાણી-વવાનો હક્ક એટલો જ છે કે મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એટલી અધિક હતી કે સમગ્ર દાર્શનિક તેમજ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાનો યોગશાસ્ત્ર નિકટ આવતાં જ પોતાનો સામ્પ્રદાયિક અભિનિવેશ છૂટી ગયા; અને એકરૂપ પોતાનો અનુભવ દરરા સામ્યા. એમાં જરાપ સંશય નથી કે મહર્ષિ પતંજલિની દૃષ્ટિવિશાળતા એ તેઓના વિસિષ્ટ યોગાનુભવનું જ ફળ છે, કારણ કે જ્યારે કોઈ પણ અનુબ્ધ સમ્બંધી પ્રાથમિક ભૂમિકાથી આગળ વધે છે ત્યારે તે સમ્બંધ પૂર્ણ ન બેસતાં ચિન્તાગ્રાન્થ અને બાવનાગ્રાન્થ^૩ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક એકતાવાળા પ્રદેશમાં અભેદ આનંદનો અનુભવ કરે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રની યોગમાર્ગમાં નવીન દિશા—શ્રી હરિભદ્ર સૂરિની મહુના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાયોગીમાં છે. તેઓની બદ્ધચુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યસ્થતા અને સમન્વય કક્ષિતો પૂર્ણ પરિચય કરાવનારો આદિ પ્રસંગ નથી. તે માટે જિજ્ઞાસુ મહાશય ઉક્ત આચાર્યશ્રીની કૃતિયો જોઈ લે. હરિભદ્ર સૂરિની ચતુર્મુખી પ્રતિ-ભાના શ્રોતો તેઓના રચેલા ચાર^૪ અનુયોગવિષયક ગ્રંથોમાં જ

૧. શુઓ યોગમિન્દુ શ્લો. ૪૧૮, ૪૨૦.

૨. શુઓ તેમની બનાવેલ પાતંજલસૂત્રરૂપિ.

૩. શુઓ પાતંજલ યોગસૂત્રજીવિચાર, ઇસાનુમદવિચાર, યોગાવતાર, કલેશહાનોપાય અને યોગમાહાત્મ્ય હાત્રિચિહ્ન.

૪. કૃદ્, ચિન્તા તથા બાવનાગ્રાન્થનું સ્વરૂપ શ્રી પરોવિજ્ઞાન એ અધ્યાત્મોપનિષદમાં લખેલ છે, જે આધ્યાત્મિક લોકોને જોવા યોગ્ય છે. આધ્યાત્મોપનિષદ શ્લો. ૧૪, ૭૪.

૫. ક્રોધાનુયોગવિષયક ધર્મસંમદશ્લી આદિ ૧, ગણિતાનુ-યોગ-વિષયક શ્રેત્રસમાસરીકા આદિ ૨, ચરમકરુઆનુયોગવિષયક પંચ વસ્તુ, ધર્મમિન્દુ આદિ ૩, ધર્મકથાનુયોગવિષયક સમરાષ્ટ્રચ્ચક્રહા આદિ ૪ ગ્રન્થ સુખ્ય છે.

એ જ વિચારસમનાને લીધે યોગીના હરિમંદ્ર નેના યોગી-
યોગે મહર્ષિ પતંજલિ પ્રત્યે પોતાનો હાદિક આદર બજા કરી
સ્વીય યોગ-મયોમાં ગુણ્યાક્રમના પૂર્ણ રીતે નિર્ભય પરિચય
કરાયો છે; અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રગત ખાસ સામી-
તિક શબ્દોનું જૈન સંકેતો સાથે મિત્રાન કરી સંકીર્ણ દૃષ્ટિવાળાઓને

સંદતચ્ચિરેણ શોષમુપયાતિ સ ષષ્ઠ ચ વિતાનિતઃ સૂર્યરશ્મિ-
ષાલ્યભિદતઃ ક્ષિપ્રં શોષમુપયાતિ ॥ (અ. ૨-૫૨ માણ્ય).

૨૦. યોગમગ્નયા યોગી ને અનેક શરીરોનું નિર્માણ કરે છે,
તેનું વર્ણન યોગસૂત્ર (૪-૪) માં છે, આ જ વિષય વૈશ્વ-
આહારક-લબ્ધિ રૂપથી જૈનમ-યોમાં વર્ણન છે.

૨૧. જૈનશાસ્ત્રમાં વસ્તુને દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ માનેલ છે. એ જ
માટે તેનું લક્ષણ તત્વાર્થ (અ. ૫-૨૯) માં ઉત્પાદવ્યય-
ધ્રોવ્યયુક્તં સત્ત્વ ” એવું કરેલ છે. યોગસૂત્ર (૩-૧૩, ૧૪) માં
જે ધર્મધર્મીના વિચાર છે તે ઉક્ત દ્રવ્યપર્યાયઉભયરૂપતાં ક્રિયા
ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય આ ત્રિરૂપતાનું જ ચિત્રણ છે. મિત્રતા
રૂક્ત બનેલા એટલી જ છે કે-યોગસૂત્ર સાંખ્ય સિદ્ધાન્તાનુસારી
હોવાથી “ ઋતે ચિત્તિશક્તેઃ પરિણામિનો ભાવાઃ ” આ સિદ્ધાન્ત
માનીને પરિણામવાદનો અર્થાત્ ધર્મસમૂહાવસ્થા પરિણામનો ઉપ-
યોગ રૂક્ત જડમાગમા અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરે છે, એતનમાં નહિ.
અને જૈનદર્શન તો “ સર્વે ભાવાઃ પરિણામિનઃ ” એવો સિદ્ધાન્ત
માનીને પરિણામવાદ અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ પર્યાયનો ઉપયોગ જડ,
એતન બન્નેમાં કરે છે. આટલી મિત્રતા હોવા છતાં પણ પરિણામ-
વાદની પ્રતિમા બન્નેમાં એકસરખી છે.

૨૨. ઉક્તં ચ યોગમાર્ગૈસ્તપોનિર્ધૃતકલ્મષૈઃ ।

માયિયોગહિતાયોચ્ચૈર્મોદ્દોપનમં ષષઃ ॥

(યોગ બિ. શ્લો. ૧૧) ટીકા “ ઉક્તં ચ નિરૂપિતં પુનઃ
યોગમાર્ગૈરપ્યાત્મવિદ્ધિઃ પતંગલિપ્રભૃતિભિઃ ” ॥ પત-
ત્રપધાનઃ સચ્ચાદ્ધઃ શીલવાન યોગતત્પરઃ । જ્ઞાનાત્યંતોન્નિ-
યામર્યાસ્તયા ચાદ મહામતિઃ (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લો. ૧૦૦)
ટીકા તથા ચાદ મહામતિઃ પતંગલિઃ ” એવો જ ખાવ ગુણ્યાક્રમી
શ્રીવશીવિજયજીએ પોતાની યોગાવતારદ્વાનિસિક્ષામાં પ્રકાશિત કરેલ છે.
જુઓ-શ્લો. ૨૦ ટીકા.

ધારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ મિલ્ન છે. એ રીતે વિચાર કરી
જોતાં એમ દેહેતું પ્રાપ્ત થાય છે કે હર્મિયમરિએ એક જ આધ્યા-
ત્મિક વિકાસક્રમનું ચિત્ર વૃદ્ધા મન્યોમાં જુદી જુદી વસ્તુનો ઉપ-
યોગ કરી ત્રણ પ્રકારે બેંચેલું છે.

કાચની અપરિમિત વિસ્તીર્ણ નદીમાં વાસનારૂપ સંસારનો
મંબીર પ્રવાહ વળા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે
અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે. તેથી સુમુખ્યો માટે સૌથી
પહેલાં એ પ્રશ્ન થયો જ મહત્વનો છે, કે ઉકળ અનાદિ પ્રવાહમાં
આધ્યાત્મિક વિકાસની ચરઆવ સ્વાસ્થી સંભવે છે ? અને તે ચર-
આવ વખતે આત્માનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે ? જે લક્ષણોથી પ્રારં-
ભિક આત્મ-વિકાસ જાણી શકાય, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યે યોગ-
બિંદુમાં આપ્યો છે. તેઓથી દહે છે કે “ જ્યારે આત્માના ઉપર
મોહનો પ્રભાવ ધટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક
વિકાસનો સૂત્રપાત થઈ જાય છે. આ સૂત્રપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે
આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમાં અચરમ-પુદ્ગ-
મલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે
આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-
પરાવર્ત એ બે કાળના પરિભાષણ વચ્ચે સિદ્ધિ^૧ અને બિંદુ^૨ જેટલું
અંતર હોય છે. જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત
જેટલો બાહ્ય રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્બંધક
અને સાંખ્યપરિભાષામાં નિરુપાધિકારપ્રકૃતિ દહેવામાં આવે છે.^૩
અપુનર્બંધક મા નિરુપાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આંતરિક પરિચય
એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દળાણુ ઓટું થઈ
ઉલટું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દળાણુ ચડે થાય છે. એ જ
આધ્યાત્મિક વિકાસનું બીજનરોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આ-
રંભ થઈ જવાને લીધે તેવા વિકાસગામી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં
સરળતા, ઉદારતા, નમ્રતા, પરોપકારપરાયણતા આદિ સદાચાર યથાર્થ
રૂપમાં નજરે પડે છે. જે તેવા વિકાસગામી આત્માને જાણ પરિ-
ચય લેખાય. ” આટલો ઉત્તર આપી આચાર્યે યોગમાર્ગની ચરઆ-

૧. જુઓ સુકત્યદ્વેષદ્વાનિસિદ્ધા ૨૮.

૨. જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧.

નહિ' બરો જોન ન્યાય તથા બારતવર્ષીય તત્કાલીન સમય દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાવાળા તેઓના મથોમાં પણ પ્રસાદિત વેચા નજરે પડે છે. એટલું કરીને જ તેઓની પ્રતિભા મૌન ન રહી તેજે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા બતાવી જે ફક્ત જોન યોગસાહિત્યમાં જ નહિ, કિન્તુ આયોગતિથિ સંપૂર્ણ ઉપવચ્ચ સાહિત્યમાં નરી વસ્તુ છે. જોનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાન રૂપમાં, ચાર ધ્યાન રૂપમાં અને બહિરાત્મા આદિ ત્રણ અવસ્થાઓના રૂપમાં ઉપવચ્ચ થાય છે. તે જ આધ્યાત્મિક વિકાસનું વર્ણન હરિભદ્ર સુરિએ યોગરૂપમાં કરેલું છે, પણ તેમાં તેઓએ જે દેવી સ્તીકારી છે, તે ત્યાર સુખીના ઉપવચ્ચ યોગવિપયક સાહિત્યમાંથી મોઢું પણ મથોમાં અમારી નજરે તો પડી નથી. હરિભદ્ર સુરિ પોતાના મન્યોમાં અનેક યોગિઓનો નામનિર્દેશ કરે છે, તેમ જ યોગવિપયક મથોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે આત્મારે સુવત્ર નથી. સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ત મથોમાં તેઓશ્રીના વર્ણન જેવી ટેલી હોય, પણ આપણે માટે તો આ વર્ણનદેવી અને યોગવિપયક વસ્તુ બીજકુલ અપૂરું છે. આત્મારે અમારા જોવામાં આવેલા હરિભદ્રસુરિના યોગવિપયક ચાર મન્યોએ, જે પ્રસિદ્ધ છે. તે મન્યોમાં પેાદશક અને યોગવિચિકાની યોગમર્જન દેવી તથા યોગવસ્તુ એક જ છે. યોગવિચિકાની વિચારસરણી તેમ જ વસ્તુ યોગવિચિકા કરતાં બિન્ન છે. યોગદક્ષિણમુખ્યની વિચાર-

૧. અનેકાન્તગુપ્તપાણી, વૃદ્ધસંતમુખ્ય, શાસ્ત્રાત્મક સમુચ્ચ આદિ.

૨. યોગેન્દ્ર (યોગવિનંદુ સ્થો. ૨૦૦) કાશ્યાપીય (યોગવિનંદુ સ્થો. ૩૦૦) પદ્મવતિ, ભાસ્કરચરણ, બખરાન્દ (ત) વારી (યોગદર્શિ. સ્થો. ૧૧ દીપા).

૩. યોગવિનંદુ આદિ (યોગદર્શિ. સ્થો. ૧ દીપા).

૪. હાદરખાસે યોગદક્ષિણમુખ્ય સ્થો. ૧૪, ૧૫, ૨૨, ૩૫ આદિની દીપામાં “આચાર્યે યોગાચાર્યે” એ વિગતોથી મોઢું વિચિત્ર લખિતો નિર્દેશ કરી તેઓનાં હેટલાંક ચામોડ અવસ્થા આપેલ છે, જે વાચના સ્પષ્ટ બજાવ છે કે તે યોગાચાર્યે હોય જોન વિદ્યાન દેવો જોડે અને તેઓને હરજો આચાર્યની દક્ષિણા પડે સારો દેવો જોડે. તે ઉપરથી એમ હજીના થાય છે કે કદાચ તે યોગાચાર્યના અપ્રાપ્ત મન્યોમાં આચાર્યે સ્તીકારેલ વર્ણનદેવી હોય.

ધારા અને વસ્તુ યોગબિંદુથી પણ મિલ્ન છે. એ રીતે વિચાર કરી
નેતાં એમ દેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હરિભક્તિએ એક જ આધ્યા-
ત્મિક વિકાસમનુ' ચિત્ર દુદા મન્યોમાં દુદી દુદી વસ્તુને ઉપ-
યોગ કરી ત્રણ પ્રકારે ખેંચેલું છે.

હાલની અપરિમિત 'વિસ્તીર્ણ' નદીમાં વાસનારૂપ સંસારનો
મંબીર પ્રવાહ વહા કરે છે, જેનો પ્રથમ છેડો (મૂળ) અનાદિ છે
અને બીજો (ઉત્તર) છેડો સાન્ત છે. તેથી મુમુક્ષો માટે સૌથી
પહેલાં એ પ્રશ્ન ધણે જ મદત્વનો છે, કે ઉક્ત અનાદિ પ્રવાહમાં
આધ્યાત્મિક વિકાસની શરૂઆત ક્યારથી સંભવે છે? અને તે શરૂ-
આત વખતે આત્માના લક્ષણો કેવા હોય છે? જે લક્ષણોથી પ્રારં-
ભિક આત્મ-વિકાસ બળી શકાય, એ પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યાં યોગ-
બિંદુમાં આપ્યાં છે. તેઓથી દેહે છે કે "જ્યારે આત્માના ઉપર
મોહનો પ્રભાવ ધટવાનો આરંભ થાય છે ત્યારથી જ આધ્યાત્મિક
વિકાસનો મુલપાત થઈ જાય છે. આ મુલપાતનો પૂર્વવર્તી સમય જે
આધ્યાત્મિક વિકાસ રહિત હોય છે, તે જૈનશાસ્ત્રમાં અચરમ-પુદ્-
ગલ-પરાવર્તના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ઉત્તરવર્તી સમય કે જે
આધ્યાત્મિક વિકાસના કમવાળો હોય છે તે ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્તના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત અને ચરમ-પુદ્ગલ-
પરાવર્ત એ બે કાળના પગિભાણુ વચ્ચે સિંધુ^૧ અને બિંદુ જેટલું
અંતર હોય છે. જે આત્માનો સંસારપ્રવાહ ચરમ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત
જેટલો બાણી રહે છે, તે આત્માને જૈન પરિભાષામાં અપુનર્બંધક
અને સામ્યપગિભાષામાં નિજ્ઞાધિકારપ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે,^૨
અપુનર્બંધક થા નિજ્ઞાધિકારપ્રકૃતિ આત્માનો આંતરિક પરિચય
એટલો જ છે કે તેવા આત્માના ઉપર મોહનું દળાણુ એણું થઈ
ઉલટું મોહના ઉપર તેવા આત્માનું દળાણુ શરૂ થાય છે. એ જ
આધ્યાત્મિક વિકાસનું બાળરોપણ છે. અહીંથી જ યોગમાર્ગનો આ-
રંભ થઈ જવાને લાંબે તેવા વિકાસમાર્ગી આત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં
સરજના, હેદાન્તા, નમ્રતા, પરાપક્ષરપરાયણતા આદિ સદાચાર વચાર્થ
રૂપમાં નજરે પડે છે, જે તેવા વિકાસમાર્ગી આત્માને બાહ્ય પરિ-
ચય લેખાય." આટલો ઉત્તર આપી આપ્યાં યોગમાર્ગની શરૂઆ-

૧. જુઓ મુક્ત્યદેપદ્ધતિસિધ્ધિ ૨૮.

૨. જુઓ યોગબિંદુ ૧૭૮, ૨૦૧.

તથા યોગમાર્ગની પરાક્રાંત સુધીના આધ્યાત્મિક વિકાસની ક્રમિક શક્તિને સ્પષ્ટ સમજવવા માટે તેને પાંચ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી પ્રત્યેક ભૂમિકાનાં લક્ષણો જાણી સ્પષ્ટ રીતે જાણવાનાં છે. અને સ્વતઃ સ્વતઃ જોડપરિભાષા સાથે જોડ તથા યોગદર્શનની પરિભાષાનું મિશ્રણ કરીને પરિભાષાભેદરૂપ બીજાને તોડી નાખી છે. તેમ કરી તેઓએ પરિભાષાભેદની આડમા ધુપેલ બિજા બિજા દર્શન સમ્મત યોગસ્તુની એકરૂપતાનું સ્પષ્ટ પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, અને વૃત્તિસંશય એ યોગમાર્ગની પાંચ ભૂમિકાઓ છે. એમાંથી પહેલી ચાર ભૂમિકાઓને મહર્ષિ પતંજલિ સપ્રજ્ઞાત અને છેલ્લી (પાંચમી) ભૂમિકાને અસપ્રજ્ઞાત કહે છે. એ જ સંશેષમાં યોગગિંદુની પ્રતિપાદ વસ્તુ છે.

યોગદર્શિસમુચ્ચયમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું જ વર્ણન છે; પણ તે યોગગિંદુ કરતા બીજી પદ્ધતિએ. તે મંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભ પહેલાની સ્થિતિને અર્થાત્ અચરમ-પુરુષલ-પરા-વર્ત જોડસા સંસારકાલની આત્મિક સ્થિતિને ઓપદર્શિ કહી તેની ચડતી ઉતરતી દશાઓને અનેક દર્શાંત દ્વારા સમજાવેલ છે. સાર-ભાદ આધ્યાત્મિક વિકાસના આરંભથી તે તેની સમાપ્તિ સુધીમાં પાંચ થનાર યોગાવસ્થાને યોગદર્શિ કહેલ છે. આ યોગાવસ્થાની ક્રમિક શક્તિને સમજવવા માટે સંશેષમાં તેને આડ ભૂમિકાઓમાં વહેંચી નાખેલ છે. તે આડ ભૂમિકાઓ ઉક્ત યોગદર્શિસમુચ્ચય મંથમાં યોગદર્શિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.^૧ આ આડ દર્શિઓનો વિભાગ પાતં-જલ યોગદર્શન પ્રસિદ્ધ મમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદિ આડ યોગાંગોને આધારે કરાયેલો છે. અર્થાત્ એક એક દર્શિમાં મુખ્યપદ્ધતિ

૧. યોગગિંદુ ૩૧, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૫.

૨. યત્સમ્યગ્દર્શન યોધિસ્તત્પ્રધાનો મહાંદયઃ ।

સત્યોઽસ્તુ યોધિસત્ત્વસ્તદ્દન્તૈષોઽન્યથતોપિ દિ ॥૨૭૩॥

ચરયોધિસમેતો યા તીર્થકૃદો મધિષ્યતિ ।

તથામધ્યત્વતોઽસી યા યોધિસત્ત્વઃ સતો મતઃ ॥૨૭૪॥

યોગગિંદુ.

૩. શુઓ યોગગિંદુ ૪૧૮, ૪૨૦.

૪. શુઓ યોગદર્શિસમુચ્ચય. ૧૪.

૫. „ „ ૧૩.

સક્ષણો જતાવેલાં છે. જેને ધ્યાનપૂર્વક વિચારનાર એટલું ભણી શકે છે કે હું વિશ્વાસના કયા પગથીઆ ઉપર ઉભો છું. એ જ યોગ વિશિષ્ટાની સંક્ષેપમા પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે.

ઉપસંહાર:—નિત્યના મંબીરના અને પોતાની અર્જુનતાનો પૂરો ખ્યાલ જતા પછી આ પ્રવાસ એટલા માટે આદરવામાં આવ્યો છે કે ભવિષ્યતમા વિશેષ પ્રમતિ કરવા માટેના પ્રથમ સેવાનારૂપે અત્યાર સુધીનું અવલોકન અને સ્મરણ લિપિબદ્ધ કર્મ લખ. આ પ્રવૃત્તિમાં કેટલાએ મિત્રો નરત્યાં મને સલાયના મળ્યા છે જેઓની આદરણીય સ્મૃતિ મારા હૃદયમા અખંડ રહેશે.

પાંડકો પ્રત્યે મારી એક સૂચના છે. તે એ કે પ્રસ્તુત નિર્ણયમાં અનેક સામૂહીય પારિભાષિક સંખ્દા આવેલા છે. ખાસ કરી છેવટના ભાગમા જેમ પારિભાષિક સંખ્દા કાષ્ઠક વધારે છે જે ધખાને એકાદ વિદિત હશે. તે સંખ્દોનો વિશેષ ખુલાસા મેં નથી કર્યો, પણ ખુલાસાવાળા તે તે મંથોના ઉપયોગી સ્વભાવો નિર્દેશમાત્ર કીધા છે જેથી ખાસ જિજ્ઞાસુ તે તે મૂલમંથ દ્વારા જ તેવા કાંબુ સંખ્દોનો ખુલાસો કરી શકશે. જો આ એક સંક્ષિપ્ત નિર્ણય ન હોત અને ખાસ પુસ્તક હોત તો તેમાં વિસ્તૃત ખુલાસા માટે અવશ્ય અવકાશ રહેત.

આ પ્રવૃત્તિ માટે મને પ્રેરણાદિત કરનાર મૂળસ્ત્રાન પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય યોગાન્ જિનવિજયજી અને મંત્રી રસિકલાલ જોષીદાસ પરીખ છે જેઓના વિચારોમને હું બૂની સકું તેમ નથી.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય

પં. વેચરદાસ જીવરાજ.

૧

પ્રકૃતિ સાથે 'પ્રાકૃત' શબ્દ વિશેષ યોગ્ય ધરાવે છે. પ્રકૃતિનો પ્રધાન અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે, તેથી પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળભાવ 'સ્વાભાવિક ભાષા' થાય છે. જે ભાષા લૌકિક હોય, એટલે લોકોની મોહ્યાસની હોય તેને જ્યાં સ્વાભાવિક ભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા કહેવાય છે તે વર્તમાન સમયની જે વેદ-શ્યનાના સમયે પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં ભાષા-બેદ ન હતો. વેદોમાં વર્ણવાયેલાં મનોદ્વર વર્ણનો અને વૈદિક પ્રશ્નના (વૈદિક બ્રાહ્મણના) નિયમોની અનુસરતા ભોતો આપણે એમ કહીએ કે એ ભાષા એક સમયે પરગણ હતી તો એ હાલ ખોડું નથી. વિશેષમાં એ કે ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકના ગ્રંથનારાઓએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણી વા ભાષા રિતે ઉલ્લેખ કરતા 'દેવી' અને 'માનુષી' એમ બે ભાષાની ભાષા નોંધી છે, એને સીધે પણ આર્યાવર્તની ભાષા-સમતાને ટેકો મળે છે. હાલ સંદિગ્ધતામાં જળાવણું છે કે "તસ્માદ્ માદ્રણઃ ઉમે વાચો વ્યવતિ દેવાં માનુષી ચ (પૃષ્ઠ. ૨૪.) એજ પ્રકારે ઐતરેય આરણ્યકમાં નોંધેલું છે કે "અથ ચત્વર્ય દેવી વીણા મયતિ, તદનુકૃતિરમો માનુષી વીણા મયતિ" તથા "સ યો દેતાં દેવી વીણાં વેદ મુતવદનો મયતિ x x x યથ વ વાર્યા વાચાં માપગ્તં વિદુરેન તથા" (પૃષ્ઠ ૧૩૭, ૧૩૮). આ પાઠોને આધારે એટલું જ જણાવવા છતાં હું કે તે સમયની માનુષી ભાષામાં વિવિધતાનો અંશ તદન ઓછો હતો અથવા ન જ હતો.

માનુષી ભાષામાં વિવિધતાનો એજ હોલ તો આ મંવકારો જરૂર માનુષી શબ્દની સાથે બીજા કોઈ આસુરી કે પિશાચી શબ્દને

૧. આ મમુદ્રાત્ તુ વૈ પૂર્વાદા મમુદ્રાત્ તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્વોરાયોર્વતં વિદુર્બુધાઃ ॥

મનુસ્મૃતિ, ૨. ૨૨.

ત્રિવિધે અનેકાને-વિષમનાને-પાત્રી દોરી લેછે. સતપથ ગ્રાહ્યમાં
જન્માર્થેયું છે કે “તે અસુરા આત્મચયમો દેડલયા દેડલય इति
व्यदन्तः पराधम्युः ॥ ૨૩ ॥ तत्रेणामपि वाचमुदुः। उपनिशास्यां
मलेच्छः तस्मात् प्रादणो म्लेच्छेद् असुर्या देया व्यागेष- (પૃ.
૧૩) અર્થાત્ અસુરો ‘દે અરયઃ, દે અરયઃ’ એમ બોલવાને બદલે ‘દે
અમયો, દે અમયો’ એમ બોલું બોલ્યા દતા, અને એમ બોલવાથી
જ તેઓ પરાબરને પામ્યા દતા; મારે જાણજે મ્લેચ્છની મારફ
અશુદ્ધ બોલવું નહિ. કારણ કે અશુદ્ધ બોલવાની પ્રથા આર્યોની
નથી પણ અસુરોની છે.” એ જ પ્રકારે પવનલિએ પોતાના
મદામાખમાં પણ જન્માર્થેયું છે કે “તે અસુરા દે લયો દે લય
इति कुर्वन्तः पराधम्युः तस्माद् प्रादणो न म्लेच्छित्तथै न
अपभाषितम्” (મહામાખ્ય. પૃ. ૧) અર્થાત્ શુદ્ધોચારને
બદલે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર દરનાર અસુરો (એક જાતની મનુષ્ય પ્રજા)
પરાબરને પામ્યા, મારે જાણજે મ્લેચ્છનું નહિ, તેમ અપમાયનું
નહિ. આ બન્ને ઉદ્દેશોમાં વપરાએલા ‘મ્લેચ્છેન્’ અને ‘મ્લે-
ચ્છિત્તથૈ’ શબ્દો એ સમયની આર્યજાતિની સાથે અનાર્યજાતિને
વિશેષ પરિચય બતાવે છે. આ દશાકતને મદામાખ્યકાર પોતાના
એક બીજા ઉદ્દેશથી પણ રોકે. આપના જન્માર્થ છે. તેઓ જન્માર્થે
છે કે “શયતિર્ગતિકર્મા કમ્યાંતેષ્યેવ માયિતી મયતિ,
यिकारे पनमायां भाषन्ते शय इति । इम्मतिः सुराद्रेषु,
दात्रमुदीच्येषु, रंहतिः प्राच्यमप्येषु. गमिमेव स्यामाः प्रयु-
ज्जन्ते । दातिलंघनाथं प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु (મદા-
માખ્ય. પૃ. ૨૧) અર્થાત્ જે શબ્દને જે અર્થમાં આર્યો પ્રયોજે છે
તેથી શુદ્ધી રીતે આર્યેતરોનો વ્યવહાર છે. વળી અસુરો આર્યોની પેઠે
પગાદિમાં પણ જન્મ્યા દતા અને આર્યોએ માનેલી ધર્મ્ય પ્રવૃત્તિમાં
બાજ લેતા દતા તેથી પણ એ બન્ને જાતિનો પરસ્પર વિશેષ પરિ-
ચય દોવાનું દલીલ સક્ષ્ય છે, નથા પાણિનીય વ્યાકરણ સૂત્રોમાં
यणिक्^૧, यधन^૨, निषाद^૩, चण्डाल^૪. कर्म्याज^૫, सिन्धु^૬ અને

* “મ્લેચ્છ અધ્યક્ષાયાં વાચિ” દૈમ. ધા. પા.

૧. પર્ગેરિજ્યાદેશ થઃ-(ઉગાદિ-૨૩૮ પાઠ). ૨. યવન
માતુલ-માચાર્યાનામ્ આનુક્-(બીપ્રત્યય પા. ૪-૧-૪૯).

મૂક્યા વિના ન રહેત. કદાચ એ પહોળાં વપરાએશે 'દૈવી' શબ્દ ભાષા-સમતાનો ભંગ કરે છે, એમ કેટલું કહે તો તે કંઈ વ્યાજ્ઞી લેખાય નહિ. આપણા સમયની અપેક્ષાએ વેદો વિશેષ પ્રાચીન છે તેમ ઉપનિષદ્ અને શ્વાસલ્ અંશકારોની દૃષ્ટિમાં પણ વેદો વિશેષ પ્રાચીન હતા. અને તેથી જ વેદોની લૌકિક એટલે માનુષી ભાષાને તેઓએ 'દૈવી' શબ્દથી સંબોધી છે, માટે 'દૈવી' અને 'માનુષી' શબ્દને ભાષાની વિષમતા તરફ લાગુ ન કરતાં ભાષાની પ્રાચીનતા, પૂજ્યતા અને લૌકિકતા તરફ લગાવવાના છે. અર્થાત્ એકજ ભાષાને તેની પ્રાચીનતાને લીધે દૈવી કહેવામાં આવી ■ અને એના જેવી પણ એથી અવાંચીન ભાષાને માનુષી કહેવામાં આવી છે. જે આગળ જણાવેલું છે કે વેદ-રચનાના સમયે આર્યાવર્તની ભાષા-સમતા હતી તે હકીકત આ ઉપરુંક્ત લખાણથી દઢ થતી લાગે છે.

પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જે નવું હોય છે તે જુનું થાય છે, જે કૂચ હોય છે તે સ્થૂલ થાય છે. કેઈ વસ્તુ નિરંતર એક રૂપે રહી શકતી નથી. તો પછી ખિચારી મનુષ્યોના હાતોમાં દખાએલી ભાષા નિરંતર એક રૂપે શી રીતે રહી શકે ?

માહાત્મ્યનો નાશ એટલે ભાષાને લમતી પૂજ્યતાનો ઘટાડો, પદ્ધતિનો કેન્દ્રાદ, એકા મારેલા શબ્દો ઉપરથી નવા શબ્દોની કલ્પના કરવી, વાચનાઓનો અમ, લખેલું તેવું વાંચતું, અનુવાદ કરવામાં અભાવવાનતા, બોલનારાઓની અસાવધાનતા, તેમના ઉચ્ચારોનું નિમજા, બોલવાનું કંઠાદિ સ્થાનોમાં થતા ફેરફારો, ઔચિત્યનિક વિપુલતા, અને નિમ્નતા, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારને માટે જોડતા શરીરિક ખડાના દ્વાન, લખનારાઓની બેદરકારી, પરપરાને માન્ય રાખવાના આશય, ખીટી રચના નહવાત, ધર્મશાન્તિ, શાન્ત્ય-શાન્તિ, આ નિમજનતા રહે એ અનેક કારણોને લીધે ભાષાની વિષમતા થવા કહે છે. આપણે જેને આપણી એકભાષા કે સમભાષા કહીએ છીએ તેવી સંદિગ્ધતા કેટલાક દારણને વા દારણને

• મયેષાં કારણયજ્ઞાન કાર્યો માર્યાયપર્યયઃ ।

માદ્યામ્યમ્ય પરિવ્રજી મદ્સ્યાતિશયં તથા ॥

મચ્છાદને ચ વિશ્વાન્તિર્યયાલિલિતવાચનમ્ ।

કદાચિદ્ અનુવાદમ્ કારણાનિ પ્રચરન્તે ॥

પ્રાકૃતમંજરી, પ્રસ્તાવના પૃ. ૬-૭.

૧. આપે વિદ્યાર્થીની બાપાને કાઢાવું અને દુષ્ટિપ્રેરણા
મદદ આપીને પાછાં ફરે,

૨. આપેની અવગતિની આપણે.

૩. અધિકારીને ભેળાની અંતર આપણે (કેટલાંકો કેટલાંક)
અને તેઓની પાસે આપણે.

આ આ પ્રકારના પદોને કદાચ તો જાણ આ મનને પૂરુષ
અને પદ્ય ૭૨ માં મળે દેશે. એથી તેમાં કેટલા પ્રકારનો વિચાર
કરવો જોઈએ ન દેશે. તેમ જ એક સમયનો અવગતિ કદાચ આ
મનને અવગતિ આપે. કદાચ એથી આપણે વિચારવામાં આવતી
પ્રવૃત્તિઓની પદ્ય આપણે તો કદાચને જાણી મનને લેવી દેશે/એ.

તેથી પૂરુષ કદાચ પદ્યના સમયથી શરૂઆત ૩ પદ્યોની
મનને આપણે. એથી તેને સમયની આપણેની અવગતિની આપણે પદ્ય
કેટલાંક માં દેશે. આપે વિદ્યાર્થીની-આપણે-પદ્ય અને વિદ્યાર્થીની અવગતિ
દેવાથી કદાચ તેઓની આપણે. ૭૨ કે ૭૩ ન થયે દેશે, પરંતુ તે
અને વિદ્યાર્થીની અવગતિની આપણે. આપણે તેઓની અવગતિની
મનને, સિદ્ધિ અને અવગતિની લીધે વિદ્યાર્થીની કદાચ તેમ જ
તેમ જ. વળી વિદ્યાર્થીની તે સમયના કદાચ પદ્યોની મનને
દેવ પદ્યના પદ્યના કદાચ દેવાથી, તેઓની સાથે અવગતિની અને
પ્રવૃત્તિ. વળી, દેવાથી, અને તેઓની અવગતિ દેવાથી તથા તેઓની
પદ્યની આપણે. તેમ જ પદ્યના કદાચ દેવાથી અને વિદ્યાર્થીની આપણે
કુર્ચિના નામનાં કદાચ વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ ન થયે દેવાથી તેઓની
એકેક પ્રવૃત્તિ વળી ના-આપણે દેવાય તે તેમ સમય કદાચ તેથી સમય
દેવાય ૭

આપણે આ કદાચ નામના પૂરુષ પોતે એવા મારે એકલી
અથી ૭૨ પદ્યના આપણે. તેમ જ કદાચ પદ્યોની ૩ તેથી પૂરુષના
વિદ્યાર્થીની નામના-આપણેની-આપણે. એથી નામનાની રૂપિ
કે પ્રવૃત્તિ ન કરી દેશે. તે આ પ્રવૃત્તિ એ સાક્ષરી આપણે પણ મોળી
નામના અવગતિ - એથી તો આપણે "અવગતિ મોળી નહિ." "અવગતિ
મોળીના અવગતિ ૭૨ એકેક પ્રવૃત્તિ નામના અવગતિની દેવી
તે દેવે તેમ કદાચ અવગતિ સાથે તેમ ન દેવી અને મને લાગે
૭ ૩ તેથી ૭૨ આપણેની લીધે અને એ સાક્ષરી આપણે કદાચ નામના

૨. આર્ય વિદ્વાનોની ભાષા-જે આદ્યજ્ઞાને ઉપનિષદોમાં મદ્યમાં નોંધાયેલી છે.

૩. આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા.

૪. આર્યેતરોથી બોધાતી સંસ્કૃત ભાષા (દેડલણો દેડલણ:) અને તેઓની પોતાની ભાષા.

આ ચાર પ્રકારમાંના પદોનો પ્રકાર તો માત્ર આ સમયે પૂજ્ય અને પાપ જ થઈ ગયો હતો. એથી તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થવાનો સંભવ ન હતો. તેમ તે એક સમયનો વ્યવહાર પ્રકાર આ સમયે અવ્યવહાર બન્યો હતો, એથી અહીં વિચારવામાં આવતી પરિવર્તનશક્તિ પદ્ધતિ બાકીના ત્રણ પ્રકારને લગતી સમજ લેવી જોઈએ.

વેદો પૂજ્ય થયા પછીના સમયથી શાક્ટાધ્યન કે પાણિનિનો સમય આવતાં મુખી તો તે સમયની આર્યોની અન્યવર્ણોની ભાષા બધી ફેરવાઈ ગઈ હતી. આર્ય વિદ્વાનો-આદ્યજ્ઞાનો-વેદ અને વેદાંગના અભ્યાસી દોવાથી કદાચ તેઓની ભાષામાં બહુ ફેર ન થયો હોય, પરંતુ વેદ અને વેદાંગના અનધિકારી બીજાઓની ભાષામાં તેઓની ઉચ્ચારની ખંડતા, સિચિત્તતા અને અશુદ્ધતાને લીધે વિશેષ ફેરફાર થાય તે બનવા જોઈ છે. વળી વિશેષમાં તે સમયના લોકોમાં પરભ્રમિતોનો સહવાસ દિન પરદિન વધતો જતો હોવાથી, તેઓની સાથે વ્યવહારના અનેક પ્રસંગો વધતા હોવાથી, અને તેઓના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો તથા તેઓની પોતાની ભાષાનો જુસ્મ વધતો જતો હોવાથી અને ત્રિવર્ણની ભાષાને મુરસિત રાખવાનો કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન ન થયેલો હોવાથી તેઓની એટલે ત્રણ વર્ણોની-ભાષા ફેરવાય તે તદ્દન સમજી શકાય તેવી સરળ દર્શાવતી છે.

ભાષાનો આ ફેરફાર નદીના પુરની પેઠે ઊભો મારતો એટલી બધી ઝડપથી આગળ વધતો હતો કે કદાચ પાણિનિ કે તેની પૂર્વના વૈવાહરજ્ઞોએ સાક્ષરોની-આદ્યજ્ઞોની-ભાષાને બેડીમાં નાખવાની ઇતિ કે પ્રતિ ન કરી હોત તો એ પ્રવાહ એ સાક્ષરી ભાષાને પણ બોળી નાખત. અત્યાર મુખી તો માત્ર “અશુદ્ધ બોલવું નહિ.” “અશુદ્ધ બોલવામાં અર્થ છે” એટલું જ દેવવાથી જે ભાષા જળવાતી હતી તે હવે તેમ દેવવાથી જળવતી રહે તેમ ન હતી અને મને લાગે છે કે તેની જ આશંકાને લીધે અને એ સાક્ષરી ભાષાને કાયમ રાખવા

સંયુક્તની પૂર્વે ધ્વસ્વ.

પ્રાકૃત બાષામાં 'માઝા' નું 'મસા' થાય છે એટલે સંયુક્તા-ક્ષત્રી પૂર્વના દીર્ઘ સ્વરનો ધ્વસ્વ થાય છે, તેમ વૈદિક બાષામાં પણ એ રીતનો નિયમ લાગુ પડે છે. જેમકે 'રોદસીમા' = 'રોદસિમા.' (ઋ. સં. ૧૦.૮૮.૧૦) 'અમાઝ' = 'અમઝ' (ઋ. સં. ૩.૩૬.૪).

સંયુક્તના લોપની પૂર્વે દીર્ઘ.

પ્રાકૃત બાષામાં અનેક ઠેકાણે એટલે 'નિઃશ્વાસ' = 'નોસાસ' 'કુન્નહ' = 'કુન્નહ' 'કુન્નમ' = 'કુન્નમ' ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં સંયુક્ત બંજનની આદિના બંજનનો લોપ થવા પછી પૂર્વવર્તી ધ્વસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. એ જાનની સૈલી વૈદિક બાષામાં પણ નજરે આવે છે; જેમકે 'કુન્નમ' = 'કુન્નમ', 'કુન્નમ' = 'કુન્નમ' (વા. સં. ૩. ૩૬. ઋ. સં. ૪.૫.૮.) 'કુન્નાઝ' = 'કુન્નાઝ.' (શુ. પ્રા. ૩. ૪૩)

'ઋ' નો 'ઉ'

પ્રાકૃત બાષામાં ક્રતુ = ઠઠ વગેરે ધણે ઠેકાણે ઋકારનો ઉકાર થવાનો નિયમ લાગુ થાય છે. તેજ નિયમ વૈદિક બાષામાં પણ પ્રચલિત જણાય છે. જેમકે 'ક્રતુ' = 'ક્રતુ' (નિ. ૬. ૬. ૪. ૬) 'તુ' = 'તુ' 'તુ' = 'તુ' (શુ. પ્રા. ૩. ૪૩-૪૪-૧૦૩.)

'ઈ' નો 'ઊ'

પ્રાકૃત બાષામાં ઈંદ = ઈંદ. ઈંમ = ઈંમ વગેરે અનેક ઠેકાણે ઈ-કારનો ઈકાર થાય છે. તેવું જ ધોરણે વૈદિક બાષામાં પણ મળી આવે છે. જેમકે 'કુન્નમ' = 'કુન્નમ' (વા. સં. ૩. ૩૬.) પુરોહાઝઃ = પુરોહાઝઃ' (શુ. પ્રા. ૩. ૪૪. શત. પ્રા. ૧-૪-૧. ૫)

'અવ'નો 'ઓ' અને 'અય'નો 'ઐ'.

પ્રાકૃત બાષામાં ઠેકાણે 'અવ'ને સ્થાને 'ઓ' અને 'અય' ને સ્થાને 'ઐ' થતા લાગે છે—અવદસિત = ઓદસિત, મયતિ = મેતિ. એ પ્રમાણે વૈદિક બાષામાં પણ ધણે ઠેકાણે થતું જણાય છે; જેમકે; અવળા-ઓળા (તૈ. પ્રા. ૧.૫.૬.૪. ૫. ૨. ૫.) ઐતરયતિ = ઐતરેતિ. (શત. પ્રા. ૧. ૨. ૨. ૧૮; ૪.૨૦; ૩. ૧. ૧૧).

'ઘ' નો 'જ'

પ્રાકૃત બાષામાં ઘ ને બદલે જ અને ઠેકાણે ઘ વપરાય છે. તેમ વૈદિક બાષામાં પણ તેવા અનેક પ્રયોગો મળી આવે છે:—

પાણીપ્રકારની પ્રત્યાવનામાં સાધુસ્વર વિપુલેષર ભદ્રાયા-
વંદ્ય બધાને છે કે:-“વૈદિકમાપાર પરિવર્તે સેઈ સમય એ
માપા કથિત હૈત આમરા પલોતેછિ તાહાઈ પ્રાકૃત. વૈદિક
માપા યજ્ઞન કવ્ય છિલ તરનઈ પ્રાકૃતેર ધોત્ર, ઝંકુર
ઘા મયપ્પ દેરા દિયા છિલ;.....કિનુ આમરા વેલિતે પાર-
તેછિ એ પ્રાકૃત માપાય વૈદિક માપાર પ્રમાણ સ્પૃતાનુસ્પૃત
રહોયા છે, પરં સેહ પ્રમાણઈ પ્રાકૃતેર વિશેષત્વ સંપાદન
કરિયા છે.” (૫. ૩૪)

એ પ્રાચીન અને અનેક વર્ગોથી ઘડાની આવેલી પ્રાકૃત-પાણી-
દ્વારા પરમભાગી વર્ધમાને અને પરમસ્વાતુ છુદે પેાતપોતાને
સંદેશો તે સમવની પ્રજામાં આજાગરેવાળ મુધી, ભતિ કે વર્ણની
દરકર રાખ્યા સિવાય પદોંચતો ક્યો હતો. હવે જેમ જેમ પ્રજામાં
પ્રાનિકપણું આંતરું મધું તેમ તેમ વ્યાપક ભાષા પણ પ્રાંતિક બનતી
અર્ધ અને એમ થવાથી પ્રાંતવાર તેનાં જુદાં જુદાં નામો પણ
પ્રચલિત થયાં. આ નામો જેવાં કે મહારાષ્ટ્રી, સૌરાષ્ટ્રી, દૌરસેની,
પ્રાચ્યભાષા, અવન્તીજ્ઞમાયા, મામધીમાયા, પૈશાચીમાયા, મુલિકા-
પૈશાચીમાયા, સાકારીમાયા, આંધલીમાયા, શાળરીમાયા, આબીરીમાયા
અને ટાકી (દાદાની ?) ભાષા તથા અનેક બેદવાળી દેસ્યમાયા-
અપભ્રંશમાયા-નામર અપભ્રંશ, પ્રાયઃ અપભ્રંશ અને ઉપનામર
અપભ્રંશ વિગેરે.

એકમાંથી અનેક થએલી આ ભાષામાં ધજો દરકાર વધેા કે
જેને પરિણામે આપણું એક-ભાષી ભારત વર્તમાનમાં ભાષાઓથી
ઉભરાઈ ગએલું થઈ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પણ એકતાની ઓગળાણ
કરાતી થઈતું નથી.

પણ વિદ્વાનો જૈનમહારાષ્ટ્રી-જૈનપ્રાકૃત વિગેરે ભેદો બધાને
છે પણ મારે મન તો તે ભેદો આપણી વચ્ચે વધુ અંતર ક્યાં
સિવાય બીજું પરિણામ લાગી શક્યા નથી, તેથી હું તે ભેદકલ્પનાને
નિરર્થક માનું છું અને આપણે સૌ ફરીવાર એક ભાષાના પૃથક
થઈએ એમ ઈચ્છીને રિરમું છું.

સ્વસાહિત્ય મળે છે તે શીર્ષર્ધમાન પદ્ધી ૯૮૦ વર્ગ અર્થાત્
વિક્રમના ૫ મા ૬૬૧ સૈક્રમાં સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીનમરમાં દિપિંગદ
યજ્ઞેશ્વ હરેવાળ છે માટે આપણે તેની બાજાને તે સેખારદ સમયની
આસપાસની મણવી જોઈએ.^૧

જેન જોઈ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જોઈ સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોડેલા છે. જેન ઉપ-
દેશકોનો ઉદ્દેશ આભાગમોપાગ સુધી પહોંચવાનો હોવાથી તેઓએ
પોતાના પત્યેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરળ
અત્યાર સુધી—અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવસ્થાપિત થઈ તે પછી—આની
આવી છે. જોનોના વેદસ્થાનીય આમમો, (અજો) ઉપાંગો,
પદ્યમો—(પ્રકીર્ણો) નિયંત્રિતઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણઓ વિગેરે અથવા
પ્રાકૃતમાં મુંશાએલા છે તે અંધોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

अंग.

१ आचार.	५ भगवती.	९ अनुत्तरीपपातिक.
२ सूत्रकृत.	६ ज्ञानधर्मकथा.	१० प्रभष्याकरण.
३ स्थान.	७ उपासकदशा.	११ विपाक.
४ समयाय.	८ अंतकृत.	

उपांग-

१ औपपातिक.	५ मंयुष्टोपप्रक्षमि.
२ राजप्रभ्रीय.	६ मंत्रप्रक्षमि.
३ ज्ञियात्रायाभिन्न.	७ सर्वप्रक्षमि.
४ प्रक्षायना.	८ निज्यावष्टो (निजे) यम इष्टम.

५५.

१. निशीथ.
२. वदन्मन्त्र
३. व्यवहार.
४. इत्याधुन.
५. महानिशीथ.

मुळ.

१. भाष्यस्यक.
२. दशवैकान्तिक.
३. उत्तराध्यायन.
४. नन्दा.
५. अनयागद्वार.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકારે મર્યાદા, લક્ષ્યાંકની નિર્ણય-
ક્રિયા અને ભાષા, શૈક્ષણિક તથા પદ્મચરિત્ર, વસ્તુવદ્ધિપદી,
પુસ્તકમાળા, ધર્મસંપ્રદાયી વિગેરે વસ્તુજ્ઞાનના, દયાના અને ચરિ-
ત્રના સંદેહો મર્યાદા પર્વમાનમાં વિદ્યમાન છે.

ઉપર જે જે મર્યાદાનાં નામો જાણીએ છીએ તે બધામાં કોઈ
એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કોઈ અન્યની પ્રાકૃત વિશેષ
જ્ઞાતીન છે, કોઈની અર્વાચીન છે અને કોઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની
છે. દિગ્ગજ જ્ઞાતીના પ્રાકૃત સાહિત્ય (પ્રચલનસાર વિગેરે) માં
મદ્યાદિ શૈક્ષણિક પ્રાકૃત પ્રયોજાએલી જોવાય છે. શ્વેતાશ્વરની
શૈક્ષણિકમાં જે પ્રાકૃતભાષા ઉલ્લેખી છે તે સંસ્કૃતમિશ્રિત જાણીએ આવે
છે અને કેટલીક દયાઓની (આચરણ અને ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલી
દયાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવી વિચિત્ર છે.

એકંદરે આ સાહિત્યમાં આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ
જેટલી સચવાએલી છે એટલી બીજા સાહિત્યમાં જોઈ હોય એમ
માનવાનું દરજ્જા ભાષાની સૌકષ્ણિકતા છે. આ સાહિત્યનો વિશેષ
અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાને માટે, એ જાણના હોયો શુધ્ધી
પરોચના માટે, આર્યાવર્તનો અને બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મનો રીતસર
ધર્મિકાસ મેળવવા માટે તથા ભાષાશાસ્ત્રની શાખાનો વિસ્તાર કરવા
માટે અને અમલનો લાભ છે.

મહિષ્મત્તિકાવ્ય-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगदे विहरामि गिज्जवृद्धे
पञ्चते. तेन खो पन समयेन संवहुळा निगंठा इसिगिल्लिपस्से
काळसिलापं छन्मट्टका हंति आसनपाटिबिलत्ता, ओपक्क-
मिका, दुक्खा, तिप्पा, कटुका वेदना वेदिपंति. अय खोऽहं
महानाम सायण्हसमयं पाटिसंछाना गुट्ठितो येन इसिगिल्लिपस्से
काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंक्कमि, उपसंक्कमित्वा ते
निगंठे एतदवोचं:-

૧. આચાર-અર્ચ અને સરકાર-અર્ચના પ્રથમ પ્રથમ પુન-
રાષ્ટ્રની ભાષા વિશેષ પ્રાચીન-આર્ય-વસ્તુ છે.

સૂત્રસાહિત્ય મળે. છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષ અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા ૧૬૧ સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીનગરમાં લિપિબદ્ધ થયેલું કહેવાય. ■ માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂ સમયની આસપાસની ગણવી જોઈએ. ૧

જેન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા ■ તેન જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોકેલો છે. જેન ઉપ-દેશકોનો ઉદ્દેશ આબાગમોપાગમ સુધી પહોંચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પત્તેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે મરણી અત્યાર સુધી-અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઈ તો પણ-આપી આવી છે. જેનોના વેદસ્થાનીય આગમો, (અગ્રો) ઉપાંગો, પપભાઓ-(પ્રકીર્ણકો) નિર્બુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે મધ્ય પ્રાકૃતમાં થયાંએલા છે તે મંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

અંગ.

૧ આચાર.	૫ મગધતી.	૯ અનુત્તરોપપાતિક.
૨ સૂત્રકૃત.	૬ જ્ઞાતધર્મકથા.	૧૦ પ્રભ્રમ્યાકરણ.
૩ સ્થાન.	૭ ઉપાસકદશા.	૧૧ ચિપાક.
૪ સમધાય.	૮ અંતકૃત.	

ઉપાંગ.

૧ ઔપપાતિક.	૫ ઝંયુદ્ધીપપ્રસતિ.
૨ રાજપ્રશ્નીય.	૬ ચંદ્રપ્રસતિ.
૩ જીયાત્રીયાત્રિગમ.	૭ સર્વપ્રસતિ.
૪ પ્રજ્ઞાપના.	૮ નિરયાવલ્લી વિગેરે પાંચ ઉપાંગ.

છંદ.

મૂલ.

૧ નિશીથ.	■ આવશ્યક.
૨ મુદ્ધત્કલ્પ.	૨ દશવૈકાલિક.
૩ વ્યવહાર.	૩ ઉત્તરાધ્યયન.
૪ દશાધુત.	૪ નન્દી.
૫ મહાનિશીથ.	૫ અનુયોગદ્વાર.

૧. જૂઓ "જૈનસાહિત્યસંશોધક" અંક ૧, 'જૈન આગમ-સાહિત્યની મૂળ ભાષા કયું?' એ લેખ.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકારે મળે, ભદ્રનાદની નિર્ધુ-
નિમો અને આપો, ચુલિએ તથા પડમચરિત્ર, વસુદેવદિગ્ગી,
કુલપમાયા, ધર્મસંપ્રદાય વિગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના, કથાના અને ચરિ-
ત્રના સંદેશો મળે વર્તમાનમાં નિવર્તમાન છે.

હવે જે જે મળેલાં નામો જાણ્યાં છે તે જથ્થામાં કાંઈ
એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કેઈ ૧૫-૨૦ની પ્રાકૃત વિશેષ
પ્રાચીન છે, કેટલી અર્વાચીન છે અને કેટલી પ્રાકૃત મધ્ય સમયની
છે. દિગ્ગજર જોતોના પ્રાકૃત નાદિત્ય (પ્રવચનસાર વિગેરે) માં
મધુષા સૌરભેની પ્રાકૃત પ્રયાગજીવી નંવાળ છે. શ્વેતાશ્વરની
ચુલિએમાં જે પ્રાકૃતભાષા દેવગેલી છે તે સંસ્કૃતમિશ્રિત જાણીએ આવે
છે અને કેટલીક કથાઓની (આચરણ અને ઉત્તમધ્યમનમાં આવેલી
કથાઓની) ભાષા તો ખાસ આપણું જ્ઞાન જેવું તેથી વિચિત્ર છે.

એકંદરે આ સાહિત્યમાં આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ
કેટલી સચવાયેલી છે એટલી બાજી સાહિત્યમાં જોઈ દોષ એમ
માનવાનું કારણ બારાની સાદિદગ છે. આ સાહિત્યનો વિશેષ
અભ્યાસ એ સંસ્કૃતિને જાણવાનું આટે, એ કાળના ભેદો સુધી
પહોંચવા માટે, આપણને આ જોઈ તથા જેવ ધર્મનો રીતસર
કૃતિદાસ મેળવવા માટે એ જાણવાની નાખતો વિસ્તાર કરવા
માટે અને અન્યત્રનો નાખ છે.

મહિમનિકાય-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगहे विहरामि गिह्महृदे
पञ्चतं. तेन म्वां पन ममयेन संवहृता निगंठा इतिगिलिपस्से
काळसिलायं उब्भट्टका हांति आसनपट्टिखित्ता, ओपक्क-
मिका, दृक्खया, निप्प्या. कट्टका वेदना वेदियंति. अय खोऽहं
महानाम मायण्हमयं पट्टिमंझाना वृत्तितो येन इतिगिलिपस्सं
काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकरिं, उपसंकरित्वा ते
निगंठे एतदवांच:-

૧. આચાર્ય-અગ્રણ્ય અને સુવર્ણ-અગ્રણ્ય પ્રથમ પ્રથમ કુલ-
રક્ષકની ભાષા વિશેષ જાણીતી-જારી-જાણીતી છે.

સ્તસાહિત્ય મળે છે તે શ્રીવર્ધમાન પછી ૯૮૦ વર્ષ અર્થાત્ વિક્રમના ૫ મા ૬૬૧ સૈકામાં સૌરાષ્ટ્રના વસન્ધીનગરમાં સિપિખદ થયેલું કહેવાય છે માટે આપણે તેની ભાષાને તે લેખારૂઠ સમયની આસપાસની ગણવી જોઈએ.^૧

જેમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પાલીસાહિત્યની વિપુલતા છે તેમ જૈન સાહિત્યનો મોટો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાએ રોટેરો છે. જૈન ઉપ-દેશકોનો ઉદ્દેશ આભાગજોષાગ સુધી પહોંચવાનો હોવાથી તેઓએ પોતાના પત્રેક વિચારો પ્રાકૃતદ્વારા પ્રકટ કરેલા છે અને તે સરળી અત્યાર સુધી-અત્યારે પ્રાકૃતભાષા અવ્યવહાર્ય થઈ તો પણ-આવી આવી છે. જૈનોના વેદસ્થાનીય આગ્રો, (અગ્રો) ઉપાગ્રો, પપમાગ્રો-(પ્રપીલ્લકો) નિર્બુક્તિઓ, બાળ્યો અને ચૂર્ણિઓ વિગેરે ગ્રંથો પ્રાકૃતમા ગુંથાએલા છે તે ગ્રંથોનો નામનિર્દેશ આ રીતે છે.

અંગ.

૧ આચાર.	૫ મગવતી.	૯ અનુસરોપપાતિક.
૨ સૂત્રકૃત.	૬ શાતધર્મકથા.	૧૦ પ્રભવ્યાકરણ.
૩ સ્થાન.	૭ કપાસરુદ્ધા.	૧૧ વિપાક.
૪ સમવાય.	૮ અંતકૃત.	

ઉપાંગ.

૧ ઔપપાતિક.	૫ જંબુદ્વોપપ્રશતિ.
૨ રાત્રપ્રશીય.	૬ ચંદ્રપ્રશતિ.
૩ ગ્રીયાગ્રીયાભિગમ.	૭ સર્યપ્રશતિ.
૪ પ્રશાપના.	૮ નિરયાયલી વિગેરે પાંચ ઉપાંગ.

છંદ.

મૂલ.

૧ નિશીઘ.	૧ આશરયક.
૨ યુદ્ધત્વરૂપ.	૨ દશવેદાલિક.
૩ વ્યવહાર.	૩ ઉત્તરાધ્યયન.
૪ દશાધુત.	૪ નન્દી.
૫ મહાનિશીઘ.	૫ અનુયોગદ્વાર.

૧. બૂઓ "જૈનસાહિત્યસંદેશ" સાહિત્યની મૂળ ભાષા કયું?"

જૈન ૨૫

આ ઉપરાંત બીજા અનેક પ્રકારે મર્યાદા, ભદ્રમાતૃની નિયં-
ત્રિત્વ અને બાધો, વૃદ્ધિઓ તથા પદમયગિય, વસ્ત્રવિધિ,
કુલવપાયા, ધર્મસંપ્રદાયી વિગેરે નિયંત્રણના, કથાના અને મરિ-
તના સંદર્ભે મર્યાદા વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે.

ઉપર જે જે મર્યાદાના નામો જણાયા છે તે નિયંત્રણ કાર્પ
એક સરખી પ્રાકૃત ભાષા મળતી નથી. કારણ કે મર્યાદા પ્રાકૃત વિશેષ
પ્રાચીન છે, કોઈની અવાંગ્મીલ છે અને કોઈની પ્રાકૃત મધ્ય સમયની
છે. દિગ્વિખર જોનાના પ્રાકૃત નાલિય પ્રવચનસઃ (વિગેરે) માં
બદ્ધા સૌરમેની પ્રાકૃત પ્રવાસજ્ઞે, તથા મર્યાદાઓની
વૃદ્ધિઓમાં જે પ્રાકૃતભાષા નિયંત્રણ તે સમુદાયમાં જાણીતી આવે
છે અને કોઈક કથાઓના (નાલિય જે નાલિય નિયંત્રણના આવેલી
કથાઓની) ભાષા તે જ નાલિય પ્રવાસ નાલિય તેથી વિચિત્ર છે.

એકંદરે આ નાલિયમ નાલિય પ્રાચીન આર્યમંત્રકૃતિ
કોઈક સમયવાચી જે એકાદ પ્રાકૃત નાલિયમાં જોડી દેવા એમ
માનવાનું કારણ બાલક નાલિય છે. આ નાલિયના વિશેષ
અભ્યાસ એ નાલિય નાલિય નાલિય, એ કોઈના લોકો સુધી
પહોંચવા માટે, નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય રીતસર
કલિદાસ મેળવ્યું માટે નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય
મરિ અને અમર્યાદા નાલિય.

મહિમનિકાય-

एकमिदाहं महानाम समयं राजगढे विहरामि गिञ्जकूटे
पव्यते. तेन खं पन समयेन संवहृला निगंठा इमिगिलिपस्से
काळसिलायं उब्भट्टका हांति आमनपट्टिविचत्ता, ओपक-
मिका, दुयखा, निप्पा. कट्टका वेदना वेदियंति. अथ खोऽहं
महानाम सायण्हममयं पट्टिमंलाना वुट्ठितो येन इमिगिलिपस्सं
काळसिला, येन ते निगंठा तेनुपसंकर्भि, उपसंकामित्वा ते
निगंठे एतदवाचं:-

૧. આ નાલિય-નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય પ્રથમ સુત-
નાલિય ભાષા નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય નાલિય.

निवासं गतेत्वा पातरासं पचयेत्तो ततो गद्रभं सीदयन्
 पाठयित्वा यवसेतं निस्सृजेत्ति. ऐतद्वारात्ता 'मीदो'
 वि संज्ज्याय तं उदगंतुं असहोता गेहं गत्वा भारोयेयु. मरु-
 त्तापरागिनो आगुभानि गतेत्वा, संघे धर्मता, भेरियो
 वादेता ऐतसमीपं गत्वा उद्गादिषु. गद्रभो मरणप्रयत्नीतो
 गद्रमरयं रवि. अयस्म गद्रभभावं अत्वा योऽपिमतो यदपि
 गायमाह—

‘नेन सीदयन् नदिनं न द्यम्यस्य न ह्रीयिनो ।
 पाठनो मीदनाम्येन गच्छो नदनि गद्रभो’ नि ॥

गायत्रामिनो वि नम्य गद्रभभावं अत्वा भूतिनि
 धर्मता योगेत्वा सीदयन् वादाय अगम्यु. अय सो वागिनो
 आगन्वा तं द्यम्यनयन् गद्रभं दिप्त्वा दूतिर्यं गायमाह—

‘विदं वि म्या न म्यादंय गद्रभो हरिने यवं ।
 पाठनो मीदयन् । रसवाना न दूतयी’ नि ॥

नम्य एव नदने यव गद्रभः १-१३ मरि, वागिनो वि
 तं पदाय पदायि. (भाष्यभाष्य १० ६-७)

आचार-अंग --

मुखं ये आदर्यः ? नेन यवराया यवरायापं—

इदमेवेति जो मरुता यवरा, तं यवरा—दूरगिरिवाधो वा
 दिप्तायो वादयो अदर्येति ? इदमेवेति वा दिप्तायो
 वादयो अदर्येति ? इदमेवेति वा दिप्तायो वादयो अदर्येति ?
 इदमेवेति ? इदमेवेति वा दिप्तायो वादयो अदर्येति ? अदर्ये-
 ति वा वादयो अदर्येति ? अदर्येति वा दिप्तायो,
 अदर्येति वा वादयो अदर्येति ?

एतदेतन्नि जां कार्यं यदनि-

अनि ये आया दृष्ट्याह ? अनि ये आया दृष्ट्याह ?
 के अरि कारी ? के. या इमां पुप हा पेता भेदिम्यापि ?
 - १ प्रथम आचरण-प्र० दर्शक)

तुमे नि नाम त्वा देव जं हंन्यं नि यत्तमि, तुमे नि
 नाम त्वा देव जं अजनादेवत्वं नि यत्तमि, तुमे नि नाम त्वा
 देव जं परिपादेवत्वं नि यत्तमि, एव न परिपादेवत्वं नि
 यत्तमि, जं एवदेवत्वं नि यत्तमि, अत्र च-एवपरिपादेवत्वं नि
 यत्तमि, जं हंन्या, त्वा वि पात्रण-अजनादेवत्वं नि यत्तमि, जं हंन्यं
 न-अभिपश्यत्.

तदेव शता नि यत्तमि, तत्र ज च न विःतद, यई तत्र
 न गारिमा-भोष, अत्रा-अजनादेवत्वं नि यत्तमि, न हीरे, न
 इमे, न वं, न तत्र, न प. ५८५, न किण्डे,
 न मीले, त्वा लारिमा न हीरे, न प. ५८५, न गुरादिगंधे,
 न दुरादिगंधे, न त्रिपात्रे, न विःतद, न अंविरे, न
 पट्टे, न व. ५८५, न म. ५८५, न त्रिपात्रे, न उण्डे, न
 निरे, न लुग्ये, न व. ५८५, न म. ५८५, न इन्धी, न
 इरिमे, न अजनादेवत्वं नि यत्तमि, त्रिपात्रे-अरुची
 सत्ता-अपयस्मि पय नान्य.

- प्रथम अचरण-दर्शक ६)

अहामुय वःस्मार्ति जत्र न नमग नमर उदाण ।
 संयाण नानि नमग अहजा-अवटण रीट्ठ्या ॥ १ ॥
 जां चव-टपण च-अण विट्ठ्यानि नानि दमं ।
 से पाण नानकटाण मय म्हु अनुधम्मियं नरस ॥ २ ॥
 चत्ताणि सारिण मय वट्टन पाण ताट्ठा आगम्प ।

अभिरुज्झ कायं विहरिमु आरुसिया ण तत्थ हिंसिमु ॥३॥
 संवच्छरं साहियं मासं जं न रिक्का-सि वत्थगं भगवं ।
 अचेळए तओ चार्ह तं वोसिज्ज वत्थमणगारे ॥ ४ ॥
 अदु पोसिसें तिरियं भित्ति चरुमुमासज्ज अंतसो साय ।
 अह चक्खुभीआ संहिआ ते हंता हंता यद्वे कंदिसु ॥५॥
 सपणेहिं वित्तिमिस्सेहिं इत्थिओ तत्थ से परिमाय ।
 सागारियं न सेवेइ य, से सयं पवेसिया साइ ॥ ६ ॥
 जे के इमे अणारत्था मीसीमायं पदाय से साइ ।
 पुटो वि नाऽभिमासिंनु गच्छइ नाइवत्तर अंनु ॥ ७ ॥
 णो सुकरमेयमेगेमिं नाभिभासे य अभिवायमाणे ।
 इयपुण्वे तत्थ दंदेहिं लूसियपुट्वे अत्थपुण्वेहिं ॥ ८ ॥
 फरसाइं दुत्तिनिग्गाइं अइभय मुणी परक्कममाणे ।
 आघाय-नट्-गीआइ दंडबुद्धाइं सुट्टिबुद्धाइं ॥ ९ ॥
 गट्ठिए भिहुकट्टामु मययामि नायमुए विमोणे अइवमु ।
 एयाइं से उगालाइं गच्छः नायपुणे अवरणयाए ॥ ११ ॥
 अवि साहिए इवे रामं नीमं इ अशुया निरुम्वेइ ।
 एगसगए विहियंवे म अ-आयः-गणे वंने । १२ ॥

(नाम अण्यः उरंउक १)

अवि साइ से पडावीहे भामगम्य महुदुप माणे ।
 उट्टं अइं निरियं च वेइमाणे मयाहिमवाइम । १४ ॥
 अइमाइं विगयणेदी य सट-ऊरेमु अमुदिउए साइ ।
 छउमन्यो हि परक्कनानो न पनावं मइं हि कट्ठिरवा ॥१५॥
 सपमेव अभिमनान्मन माएतमोनमायसोहीए ।
 मदिनिपुण्डं मनाइं आरुइं मनइंमपिया-उःसी ॥१६॥

(नाम अण्यः चतुर्थ उरंउक)

सूत्रकृत-अंग—

संति पंच महम्भूया इहमेगेमिपाहिया ।
 पुदवी-आउ-तेऊ वा वाउ-आगासपंचमा ॥ ७ ॥
 एए पंच महम्भूया तेओ एगो सि आहिया ।
 अह तेसि विणासेणं विणामो हांड देहिणो ॥ ८ ॥
 अहा य पुदवीधूभे एगे नाणाहि-दीसइ ।
 एवं भो ! कमिणे छोए विन्नु नाणाहि-दीसइ ॥ ९ ॥
 एवमेगे सि जंपंति पंडा आरंभणिम्मिआ ।
 एगे किद्या सयं पावं तिद्वं दुवस्वं नियच्छइ ॥ १० ॥
 पत्तेअ कसिणे आया जे वाला जे अ पंडिआ ।
 संति पिद्या न ने मंदि नन्वि नत्तेववाटआ ॥ ११ ॥
 नत्ति पुण्णे व पावं वा नन्वि लोण ट्ठोअवेरे ।
 सररिस्स विणामेणं विणामो हांड देहिणो ॥ १२ ॥
 दुप्पं च काम्य चेव नत्ते नत्ते न विज्जट ।
 एवं अकारआं अत्ता ॥ १३ ॥
 जे ते उ वाट्ठो। तवं लोण ट्ठोअवेरे ?
 समाआं ने नमे जंति पंडा ॥ १४ ॥
 संति पंच महम्भूया इहमेगमिपाहिया ।
 आयच्छइ। पुण्णे ॥ १५ ॥
 दुद्वो ण विणम्भ ॥ १६ ॥
 सत्ते वि सत्ते ॥ १७ ॥
 पंच मंथे वयम्भ ॥ १८ ॥
 अण्णा अण्णा ॥ १९ ॥
 पुदवी-आउ- ॥ २० ॥
 यत्ता वि यत्ता ॥ २१ ॥

અગારમાવસંતા વિ અરણ્ણા વા વિ પન્થયા ।
 રૂપં દરિસણમાવણ્ણા સબ્બદુવસ્થા વિમુચ્છદ ॥ ૧૯ ॥
 ઉચ્ચાવયાણિ ગચ્છંતા ગમ્મમેસંસંતિ પુણો પુણો ।
 નાયપુત્તે મહાવીરે એવમાદ્ધ મિણોત્તમે ॥ ૨૦ ॥

—(અ-૧-૩-૧)

આપાયં પુણ એસિં ઉવવણ્ણા પુટો તિમા ।
 વેદયંતિ સુહં દુવસ્થં અદુવા લુપ્પંતિ ડાણમ્મો ॥ ૧ ॥
 ન તં સયં કદં દુવસ્થં કમ્મો અમ્મકદં ય ણં ॥ ૨ ॥
 સુહં વા મદ્ધ વા દુવસ્થં સેદિધં વા અસેદિધં ॥ ૩ ॥
 સયં કદં ન અગ્ગેદિ વેદયંતિ પુટો તિમા ।
 સંગદ્ધં તં તદ્ધા તેમિ રૂપમેગેસિ આદિધં ॥ ૪ ॥
 એવમેવાણિ જંપંતા ઘાઠ્ઠા પંડિત્થમાણિણો ।
 નિયયાનિયયં સંતે અયાણંતા અવુદ્ધિમા ॥ ૫ ॥
 એવમેગે ઉ પામત્યા તે મુગ્ગો વિપ્પગમ્મિમા ।
 એવં ઉવદ્ધિમા સંતા ણ તે દુપ્પલ્લવિપોત્તયા ॥ ૬ ॥
 એવં તુ સમગા એગે વિચ્છદ્ધિટ્ટો અગારિમા ।
 અમંતિમાદ્ધં મંકંતિ સંકિત્થાદ્ધં અમંકિણો ॥ ૭ ॥
 ધમ્મરણ્ણવણ્ણા તા સા નં તુ સંકંતિ મૂઢા ।
 આરંપાદ્ધં ન મંકંતિ અવિષયા અક્કોદિમા ॥ ૮ ॥
 મુદ્ધાપ્પર્ગે વિરુદ્ધમે મલ્લં જૂલં રિદ્ધિમા ।
 અમ્મતિધં અદ્ધમ્મમે ઇયમટ્ટં પિને વુર ॥ ૯ ॥
 ત્રે દયં નાવિજાણંતિ વિચ્છદ્ધિટ્ટો અગારિયા ।
 વિન્તા વા પામરદ્ધા ને પાપમેમંતિજ્ઞંતવો ॥ ૧૦ ॥
 કાદ્ધમા કલમા વ્ઠે મધ્વે નામં મયં વદ ॥
 કમ્મરુદ્ધમે રિ જે વાગા ન ને જાગંતિ કિંચન ॥ ૧૧ ॥

मिलवत् अमिलवत्सुस्त जहा बुत्ताणुभासए ।

ण हेउं से विजाणाइ भासिअं तऽणुमासए ॥ १५ ॥

—(अ० १-उ-२)

इणमअं तु अत्ताणं इहमेगेसि आदियं ।

देवउत्ते अयं लोए पंभउत्ते त्ति आऽवरे ॥ ५ ॥

ईसरेण कटे लोए पहाणाइ तहावरे ।

जीवाऽजीवसमाउत्ते सुइ-दुक्खसमच्चिए ॥ ६ ॥

सयंसुणा कटे लोए इति वुत्तं महेसिणा ।

मारेण संयुआ माया तेण लोए असासए ॥ ७ ॥

माहणा समणा एगे आइ अंडकटे जगे ।

असो तत्तमकासी य अयाणंता मुमं वदे ॥ ८ ॥

सएहि परियाएहि लोयं वूया कटे ति य ।

तत्तं ते ण विजाणंति ण विजामी कयाइ वि ॥ ९ ॥

अमणुन्नसमुप्पायं दुक्खमेव विजाणिया ।

समुप्पायमज्जाणंता कटं नाहिनि संवरं ? ॥ १० ॥

सुद्धे अपावए आया इहमेगेमिमादियं ।

पुणां किट्ठापदोसंणं मो तन्व अवरज्जइ ॥ ११ ॥

इह संयुटे सुणी जाए पच्छा होइ अपावए ।

बियटंयु जहा सुज्जो नीरयं मरयं तहा ॥ १२ ॥

एताणुवीइ मेधावी धंमचेरेण ते वसे ।

पुटो पावाउया सन्वे अवग्यायागे सयं सयं ॥ १३ ॥

सए सए उवट्टाणे सिद्धिवेष न अलहा ।

अरो ! इहेव वसवत्ती मच्चकामसमाप्तिए ॥ १४ ॥

सिद्धा य ते अरोगा य इहमेगेसिमादियं ।

सिद्धिमेव पुरो काउं सासए गदिआ नरा ॥ १५ ॥

અગારમાવસંતા વિ અરણ્ણા વા વિ પવ્વયા ।
 ઇયં દરિસણમાવણ્ણા સન્વદુક્ખા વિમુચ્છઈ ॥ ૧૯ ॥
 ઉચ્ચાવયાણિ ગચ્છંતા ગબ્ભમેસ્સંતિ પુણો પુણો ।
 નાયપુત્તે મહાવીરે એવમાહ જિણોત્તમે ॥ ૨૭ ॥

—(અ-૧-૩-૧)

આઘાયં પુણ એગેસિં ઉવવણ્ણા પુટો જિઆ ।
 વેદયંતિ સુહં દુક્ખં અદુવા લુપ્પંતિ ટાણમો ॥ ૧ ॥
 ન તં સયં કઠં દુક્ખં કઓ અન્નકઠં ય નં ? ।
 સુહં વા જઈ વા દુક્ખં સેહિઅં વા અસેહિઅં ॥ ૨ ॥
 સયં કઠં ન અણ્ણેહિ વેદયંતિ પુટો જિઆ ।
 સંગઈઅં સં તદા તેસિં ઇદમેગેસિ આહિઅં ॥ ૩ ॥
 એવમેયાણિ જંપંતા ઘાલા પંડિઅયાણિણો ।
 નિયયાનિયયં સંતં અયાણંતા અવુદ્ધિઆ ॥ ૪ ॥
 એવમેગે ઉ પાસત્યા તે મુજ્જો વિપ્પગમ્મિઆ ।
 એવં ઉવટ્ઠિઆ સંતા ણ તે દુક્ખવિમોકસયા ॥ ૫ ॥
 એવં ॥ સમણા એગે મિચ્છદિટ્ઠી અણારિઆ ।
 અસંકિઆઈ સંકંતિ સંકિઆઈ અસંકિણો ॥ ૧૦ ॥
 ધમ્મપણ્ણયણા જા સા સં તુ સંકંતિ મૂઢગા ।
 આરંમાઈ ન સંકંતિ અવિઅત્તા અરોવિઆ ॥ ૧૧ ॥
 સવ્વપ્પગં વિટ્ઠકસં સવ્વં ણૂમં વિહ્ણિઆ ।
 અપ્પત્તિઅં અકમ્મંસે ઇયમટ્ઠં મિગે સુણ ॥ ૧૨ ॥
 જે ઇયં નામિજાણંતિ મિચ્છદિટ્ઠી અણારિયા ।
 મિગા વા પાસવદ્ધા તે ઘાપમેસંતિજ્ઞંતસો ॥ ૧૩ ॥
 માહણા સમણા એગે સવ્વે નાણં સયં વણ ॥
 સવ્વલોગે ચિ જે પાણા ન તે જાણંતિ ક્કિચણ ॥ ૧૪ ॥

અગારમાવસંતા વિ અરણ્ણા વા વિ પલ્વયા ।
 ઇમં દગિસળમાવણ્ણા સલ્લદુક્ખા વિમુચ્છદ ॥ ૧૯ ॥
 ઉચ્ચાવયાણિ ગચ્છંતા ગબ્ભમેસ્મંતિ પુણો પુણો ।
 નાયપુત્તે મહાવીરે એવમાદ જિણોત્તમે ॥ ૨૭ ॥

—(અ-૧-૩-૧)

આધાયં પુણ એગેસિં ઉવવણ્ણા પુટ્ઠો જિઆ ।
 વેદયંતિ સુહં દુક્ખં અદુવા લુપ્પંતિ ઠાણઓ ॥ ૧ ॥
 ન તં સયં કટં દુક્ખં કઓ અન્નરુદ્ધં ચ ણં ? ।
 સુહં વા જડ વા દુક્ખં મેહિઅં વા અસેહિઅં ॥ ૨ ॥
 સયં કટં ન અણ્ણેહિ વેદયંતિ પુટ્ઠો જિઆ ।
 સંગઇઅં તં તદા તેસિ ઇદમેગેસિ આહિઅં ॥ ૩ ॥
 એવમેયાણિ જંપંતા ચાલા પંઢિભમાણિણો ।
 નિયયાનિયયં મંનં ભયાણંતા અબુદ્ધિઆ ॥ ૪ ॥
 એવમેગે ઉ પામન્થા તે મુજ્જો વિવગગ્ગિમઆ ।
 એવં ઉવટ્ઠિઆ સંતા ણ તે દુક્ખાવિમોક્કસ્યા ॥ ૫ ॥
 એવં તુ સમણા એગે મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિઆ ।
 અસંકિઆઈ સંકંતિ સંકિઆઈ અમંકિણો ॥ ૧૦ ॥
 પમ્પવણ્ણવણા જા સા તં ॥ સંકંતિ મુદ્દમા ।
 આરંભાઈ ન સંકંતિ અવિઅચ્છા અરુોવિઆ ॥ ૧૧ ॥
 સલ્લપ્પમં વિઠકસં સલ્લં શૂમં તિહ્ણિઆ ।
 અપ્પત્તિઅં અકમ્મસે એયમટ્ઠં મિગે તુણ ॥ ૧૨ ॥
 જે એયં નાભિજાણંતિ મિચ્છાદિટ્ઠી અણારિયા ।
 મિગા વા પાસવદ્ધા તે ધાયમેસંતિજ્ઞંનમો ॥ ૧૩ ॥
 માહ્ણા સમણા એગે સલ્લે નાણં સયં ચણ ।
 સલ્લવ્વોગે વિ જે પાણા ન તે જાણંતિ ઋંચણ ॥ ૧૪ ॥

मिलवत् अमिलवत्तुस्त जहा वृत्ताणुभासए ।

ण देवं से विजाणाइ भासिअं तज्जुभासए ॥ १५ ॥

—(अ० १-उ-२)

इणपसं तु अस्माणं इहमेगेमि आहियं ।

देवउत्ते अयं लोए घंभउत्ते ति आउवरे ॥ ५ ॥

ईसरेण फटे लोए पहाणाइ तहावरे ।

जीवाऽजीवसमाउत्ते मुह-दुक्खममन्निए ॥ ६ ॥

सयंमुणा कटे लोए इति युत्तं षडेभिणा ।

भारेण संयुआ माया नेण लोए भ्रमासए ॥ ७ ॥

माहणा समणा एंग आह अंदकटे जंग ।

असो तत्तमकासी य अयाणंता मुसं वदे ॥ ८ ॥

सएहि परियाएहि लायं वृया कटे नि य ।

तत्तं ते ण विजाणंति ण विजाणी दयाद वि ॥ ९ ॥

अमणुजममुत्थायं दुक्खमंवि विजाणिया ।

समुत्थायमज्जाणंता कटे ना-वि नव ॥ १० ॥

मुदं अपावए आया दग्धमान्निहिय ।

पुणं किहापटोत्तं सं नन्ध अ-उ-उ ॥ ११ ॥

इह संयुटे मुर्णा जाण प-उ-उ इह अपावण ।

विपदंषु जहा छ-ने न-उ-उ-उ-उ ॥ १२ ॥

पताणुवीह भेदा विवेक-उ-उ-उ ॥ १३ ॥

पुटो पावाउया नव-उ-उ-उ-उ-उ-उ ॥ १४ ॥

सए सए उवजाण सि-उ-उ-उ-उ-उ-उ ॥ १५ ॥

अहो ! इहव बसवन्ता मन्व-उ-उ-उ-उ-उ-उ ॥ १६ ॥

सिद्धा य ते अमाणा य इह-उ-उ-उ-उ-उ-उ ॥ १७ ॥

सिद्धिसेव पुटो पाउ मासए सि-उ-उ-उ-उ-उ-उ ॥ १८ ॥

अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः

कामरूप-विश्वसिद्धा ॥१६॥

— (ਅੰ. ੧-੩੦ ੩)

ਸ਼੍ਰੋ 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਸਰੋਸੀ ਲਤ ਪੇਸ਼ ਦੁਖਾ।

॥१॥

॥ ३ ॥

॥ २ ॥

नो सुनहा सुगई य पेचभो ।
मिनेय सभय ॥ ३

॥ ३ ॥

[illegible]

सर्वेषां भक्त्या युक्तं भगवत्पूज्यं भगवत्पूज्यं ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ कथं भवति ॥ अथ कथं भवति ॥ अथ कथं भवति ॥

[illegible][illegible][illegible]

के कर्त्तव्यं भवति निवा धर्मस्य धारिणः तत्रैव निवसति ॥७॥

कर्मयोगः अविनिमेह मासः धुवं ।

॥ ८ ॥

... किसे बंद आ वि य भुंजिय मासमवसो ।

विष्णवे शिरो वरे भद्रं विष्णुभक्त्यै नमः ॥ ९ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ १० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ २१ ॥

(अ० २-उ-१)

पुण्ड्रं अह इमं गुणेह-मेगंतयारी समणे पुराऽऽसी
 भिक्षुणो चवणेत्ता अणेगे आइफवति णिइ पुढो वित्तरेण १
 साऽजीविया पढविताऽधिरेणं सभागओ गणओ
 भिक्षुपज्जे ।
 आइफवमाणो बहुजन्नपत्थं न संघयाती अवरेण पुण्वं ॥२॥

‘विन्निगपिंढीमवि विद्ध गृहे केइ पणज्जा ‘पुरिसे इये’ ति ।
अल्लउयं वाधि ‘कुमारए’ ति स लिप्पनि पाणिबहेण
अम्हं ॥ २६ ॥

अहं वि विद्मन् मिलवन् मृले पित्रागबुद्धौ नरं पण्डितम् ।
 कृपारं वा वि 'अलायुयं' ति न लिप्यद् पाणिबहेन
 अहं ॥ २७ ॥

पुरिसं च विदुष कुमारं वा मूलम्भि कंड पए जायतेए ।
 'विघ्नायपिदं' सनिमारुहेत्ता बुद्धाण तं कश्चित् पारणाए २८
 सिणायगाणं तु दुवे सहम्मं जे भोगए जियए भिक्खुपाणं ।
 ते पुमलंभं मुमहं जिणिता भवन्ति आगोप महं सत्ता ॥२९॥

'पुरिसे'ति 'विम'ति न एवमन्धि अणात्ति से पुरिसे तद्वाहु ।
 को संभत्रोपिप्रगापंडियाण वाया वि एमा वृत्ता असच्चात्र
 वायाभियोगेण जमावरेज्जा णो तविमं वायमृदाहरिज्जा ।
 अट्टाणमेयं वयणं गुणाण नो दिविम्वण इय मुगालमेयं ॥३३॥
 रुद्धं अट्टे अट्टे ! एव तुल्यं ज्ञात्वाणमोगे मुनिविनिष्प व ।

जीवाणुभागं गुर्विदित्येता आदिनां च ननु वदंति ।
न विवागरे छन्नपओपजीवा एता मया न नतयाणं १५

અસંયુદ્ધા અણાદીયં મમિહિંતિ પુણો પુણો ।

કપ્પકાલમુવજ્જંતિ ઠાણા આસુર-કિંન્વિસિયા ॥૧૬॥

—(અ૦ ૧-૩૦ ૩)

સંયુજ્જહ કિં ન યુજ્જહ ? સંવોહી સ્વહ પેચ દુલ્હા ।

ળો હ્રવળમંતિ રાહો નો સુલમં પુણરાવિ જીવિએ ॥૧॥

હરિયા યુદ્ધાય પાસહ ગમ્મત્થા વિ ચયંતિ માણવા ।

સેળે જહ વટ્ટયં હરે एवं આઢલ્લયમ્મિ તુદ્દ ॥ ૨ ॥

માયાહિં પિયાહિં લુપ્પહ નો સુલહા સુગઈ ય પેચઓ ।

પયાઈં મયાઈં પેહિયા આરંમા વિરમેજ્જ સુલ્લપ ॥ ૩ ॥

જામિળં જગતી પુદો જગા કમ્મેહિં લુપ્પંતિ પાણિળો ।

સયમેવ કહેહિં ગાહહ ણો તસ્સ મુચ્છેજ્જપ્પુદ્ધવં ॥ ૪ ॥

દેવા ગંધવ્વ-રવલ્લસા અસુરા મૂલિચરા સરિસિવા ।

રાયા નર-સેદ્ધિ-માહણા ઠાણા તે વિ ચયંતિ દુલ્લિલ્લયાં ॥૫॥

કામેહિં ન સંધવેહિં ગિદ્ધા કમ્મસદ્ધા કાલેણ જંતવો ।

સાલે જહ ધંધળચ્છુપ્પ એવં આઢલ્લયમ્મિ તુદ્દ ॥ ૬ ॥

જે યાવિ ધહુસ્સુપ્પ સિયા ધમ્મિય માહણ મિવલુપ્પ સિયા ।

અભિણૂમકહેહિં મુચ્છિપ્પ તિલ્લં તે કમ્મેહિં કિચ્છતિ ॥૭॥

અહ પાસ વિવેગમુદ્ધિપ્પ અવિવિએ રહ માસહ ધુવં ।

ળાહિસિ આરં કઓ પરં વેહાસે કમ્મેહિં કિચ્છતિ ॥ ૮ ॥

જહ વિ ય ણિગળે કિસે ચરે જહ વિ ય મુંઝિય માસમંતસો ।

જે રહ માયાહ મિજ્જહ આગંતા ગમ્માયડ્ઞંતસો ॥ ૯ ॥

પુરિસોરમ પાવકમ્મુણા પલિયંતં મણુઆળ જીવિએ ।

સન્ના રહ કામમુચ્છિયા મોહં જંતિ નરા અસંયુદ્ધા ॥ ૧૦ ॥

જયયં વિહરાહિ જોગવં અણુપાળા પંથા દુરુત્તરા ।

અણુસાસળમેવ પકમે વીરેહિં સમ્મં પવેદયં ॥ ૧૧ ॥

—(અ૦ ૨-૩-૧)

प्राकटं अह इयं गुणैः-येगंनयारी समणे पुराऽऽमी
 से भिक्तुणो उवणेत्ता अणेगे आइकयति णिं पुढो वित्थरेण ।
 साऽऽतोविपा पट्ठित्ताऽधियेणं सभागभी गणओ
 भिक्तुमज्जे ।

आइस्तमानो बहुजन्नमन्यं न संघयारी अवरंग पुणं ॥२॥

पिन्नगपिंढीमवि बिद्ध मूले केड पण्डजा 'पुरिमे इये' ति ।
 अट्ठाउयं वावि 'कुमारण' ति न लिप्पति पाणिबहेण
 अम्हं ॥ २६ ॥

अइवा वि विरूण मिलावगु मूले पिन्नागवुद्धीइ नरं पण्डजा ।
 कुमारणं वा वि 'अलावुयं' ति न लिप्पति पाणिबहेण
 अम्हं ॥ २७ ॥

पुरिसं च विद्धण कुमारणं वा मूलमि केड पण जायतेए ।
 'पिन्नागपिंढ' सतिमारुत्ता बुद्धाण तं कप्पनि पारणाए २८
 सिणायगाणं तु दुवे महम्मं ज भोयए जियए भिक्तुपाणं ।
 वे पुमत्तंभं तुमहं जिणित्ता अन्नं आरोगं महंत सत्ता ॥२९॥

'पुरिसे' ति 'विन्न' ति न एवमन्धि अणाग्नि भं पुरिसे तहाहु ।
 को संमवो पिन्नगपिंढियाण वाया वि एमा बुद्धा अमच्चारु
 वायाभियंगेण जमावहेज्जा जो तम्मिसं वायमुदाहरिज्जा ।
 अट्ठाणमेयं वयणं गुणाणं नो दिक्खिअ वृथ मुरालमेयं ॥३३॥
 लद्धे अट्ठे अट्ठो ! एव तुद्धे जीवाणुभागे सुविचिनिए व ।

पुणं सट्ठं अवरं च पृटे उक्कटण पाणिनं टे डिए वा ॥३४॥
 जीवाणुभागे सुविचिनियेना आदागिया अन्नविहीअ सोहि ।
 न वियागरे छन्नप्रायत्ता वा एता अरुत्ता उर संजयाणं ॥३५॥
 (अ. ५. १३५-१३६)

પુદવિપદ્વિયા તસા, થાવરા પાળા. અજીવા જીવપદ્વિયા.
જીવા કમ્મપદ્વિયા. અજીવા જીવસંગદિયા. જીવા કમ્મ-
સંગદિયા.

૨૨૫ પ્ર૦—સે કેળદેળં ધંતે ! एवं वृत्तइ—‘અઢવિદા
જાવ-જીવા કમ્મસંગદિયા’ ?

હ૦—ગોયમા ! સે જહાણામ્ પ્ કેઈ પુરિસે વત્તિયાદોવેદ,
વત્તિયાદોવેત્તા વપ્પિ—સિતં વંધइ, વંધइत्ता; मज्झेणं गंठिं वंधइ,
वंधइत्ता; उवरिछं गंठिं मुयइ, मुइत्ता; उवरिछं देसं वामेइ,
उवरिछं देसं वामेत्ता; उवरिछं देसं आउयायस्स पूरेइ, पूरित्ता;
वप्पि—सितं वंधइ, वंधित्ता मज्झिछगंठिं मुयइ, मुइत्ता; સે
પૂળં ગોયમા ! સે આઝયાયે વાઝયાયસ્સ વપ્પિ ઉવરિપત્તે
ચિદ્દइ ? હંતા, ચિદ્દइ સે તેળદેળં જાવ—‘જીવા કમ્મસંગદિયા.’

—(ખ૦ વ્રતક-૧, ઉદ્દેશક ૬. રાપચંદ્રમિના૦

૫૦ ૧૬૭ અને ૧૭૦)

અગવત્તી:—

૩૭ પ્ર૦—તહારુવે ણં ધંતે ! સવણં વા, પાદણં તા પઞ્જુવા-
સમાણસ્સ કિંફલા પઞ્જુવાસણા ?

હ૦—ગોયમા ! સવણફલા.

૩૮ પ્ર૦—સે ણં ધંતે ! સવણે કિંફલે ?

હ૦—જાણફલે.

૩૯ પ્ર૦—સે ણં ધંતે ! જાણે કિંફલે ?

હ૦—વિદ્યાણફલે.

૪૦ પ્ર૦—સે ણં ધંતે ! વિદ્યાણે કિંફલે ?

હ૦—પચ્ચવસ્થાણફલે.

૪૧ પ્ર૦—સે ણં ધંતે ! પચ્ચવસ્થાણે કિંફલે ?

પુદ્ગલપદ્ધિયા તસા, થાવરા પાળા. અજીવા જીવપદ્ધિયા.
જીવા કમ્મપદ્ધિયા. અજીવા જીવસંગહિયા. જીવા કમ્મ-
સંગહિયા.

૨૨૫ પ્ર૦-સે કેળદેવેનં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ-‘ અદ્ધવિહા
જાવ-જીવા કમ્મસંગહિયા ’ ?

હ૦-ગોયમા ! સે જહાણામ એકેઈ પુરિસે થતિયાદોવેદ,
થતિયાદોવેત્તા ઉપ્પિ-સિતં વંધઈ, વંધઈત્તા; મજ્જેણં ગંઠિં વંધઈ,
વંધઈત્તા; ઉવરિહં ગંઠિં મુયડ, મુડિત્તા; ઉવરિહં દેસં થામેઈ,
ઉવરિહં દેસં થામેત્તા; ઉવરિહં દેસં આડયાયસ્સ પૂરેઈ, પૂરિત્તા;
ઉપ્પિ-સિતં વંધઈ, વંધિત્તા મજ્જિહં ગંઠિં મુયડ, મુડિત્તા; સે
પૂણં ગોયમા ! સે આડયાયે વાડયાયસ્મ ઉપ્પિ ઉવરિમવલ્લે
ચિદ્ધઈ ? હંતા, ચિદ્ધઈ સે નેળદેવેનં જાવ-‘ જીવા કમ્મસંગહિયા. ’

—(મ૦ સતક-૧, ઉદ્દેશક ૬. રાયચંદ્રમિનાં

પૃ૦ ૧૬૭ અને ૧૭૦)

અગચત્તી:-

૩૭ પ્ર૦-તહાફલેનં મંતે ! સવણં વા, વાહણં વા પગ્ગુવા-
સવાણસ્સ કિંફલા પગ્ગુવાસણા !

હ૦-ગોયમા ! સવણફલા.

૩૮ પ્ર૦-સે નં મંતે ! સવણે કિંફલે ?

હ૦-નાણફલે.

૩૯ પ્ર૦-સે નં મંતે ! નાણે કિંફલે ?

હ૦-વિદ્યાણફલે.

૪૦ પ્ર૦-સે નં મંતે ! વિદ્યાણે કિંફલે ?

હ૦-પચ્ચવસાણફલે.

૪૧ પ્ર૦-સે નં મંતે ! પચ્ચવસાણે કિંફલે ?

४०-संनयफले.

४२ प्र०-ते ऽं येने । संनये किंफले ?

४०-अणवफले.

४३ प्र०-एवं अणवये ?

४०-तवफले.

४४ प्र०-तवे ?

४०-बांदाणफले.

४५ प्र०-ते ऽं येने । बांदाणे किंफले ?

४०-अविशियाफले.

४६ प्र०-ते ऽं अविशिया किंफला ?

४०-गिंदिपउजवमाणफला

(दामव-२. उ० ५. वा नि. पृ० २८३-२८४)

सुखावाग्गणमा—

दुष्पत्तए पंदुअय जहा निवत्ता वाहगणाण यच्चय ।
एवं यणुभाण जीविअ मयाय मायम ' वा यमायय ॥ १ ॥
हुसागे कट ओसाविदुय माय निहात अयमाणय ।
एवं यणुभाण जीविअ मयाय मायम ' वा यमायय ॥ २ ॥
परिपुत्ता ते सरीरय वस ' वा यमायय ॥ ३ ॥

ते संपादयं ॥ दामव-२. उ० ५. वा नि. पृ० २८३-२८४ ॥
आर्त्तं गते विद्यया ॥ यच्च ' वा यमायय ॥ ४ ॥
विदित विदित ॥ यच्च ' वा यमायय ॥ ५ ॥
दुष्पत्त निवत्ता वाहगणाण यच्चय ॥ यच्च ' वा यमायय ॥ ६ ॥
ते संपादयं ॥ दामव-२. उ० ५. वा नि. पृ० २८३-२८४ ॥
विदित विदित ॥ यच्च ' वा यमायय ॥ ७ ॥
आर्त्तं गते विद्यया ॥ यच्च ' वा यमायय ॥ ८ ॥

પુરવિગ્ધિયા તસા, પાવરા પાળા. અત્રીવા મીવગ્ધિયા.
ત્રીવા કમ્પગ્ધિયા. અત્રીવા ત્રીવસંગધિયા. ત્રીવા કમ્પ-
સંગધિયા.

૨૨૫ પ૦-સે કેગઢેળે પંને ! છંને ગુચ્છ-^૧ અત્રીવા
ત્રાવ-ત્રીવા કમ્પસંગધિયા ?

૩૦-ગોયમા ! મે મહાણામ વ્હેરે ગુરિમે કમ્પિયાડોવેર,
કમ્પિયાડોવેના ડવિર-મિતે વંચર, વંચરના; વાગ્ધેનં મીરિ વંચર,
વંચરના; ડવરિલે મીરિ મુચર, મુચરના; ડવરિલે દેમ વામેર,
ડવરિલે દેમ વામેના; ડવરિલે દેમ આગાગમ્મ પૂંર, પૂરિના;
ડવિર-મિતે વંચર, વંચરના મરિગ્ધેમીરિ મુચર, મુચરના; મે
છૂંને ગોયમા ! મે આગાગે વાગાગમ્મ ડવિર વાગિમવરે
વિદર ? હંના, વિદર મે નેગઢેનં ત્રાવ-^૧ત્રીવા કમ્પસંગધિયા.

— (પ૦ મનદ-૧, ઉદયદ ૬. શાવત્રીવિના :
પૃ ૧૬૩ અને ૧૭૦)

અગત્યની:-

૩૭ પ૦-નદાવરે બં મેર ! મરખે વા, વામં વા વચ્છર-
મવાકમ્મ દિરદદા વચ્છરવામના ?

૩૮-ગોયમા ! મરખરદદા.

૩૯ પ૦-મે બં મેર ! મરખે દિરદદે ?

૪૦-મરખરદદે.

૪૧ પ૦-મે બં મેર ! મરખે દિરદદે ?

૪૨-દિરદદરદદે.

૪૩ પ૦-મે બં મેર ! દિરદદમે દિરદદે ?

૪૪-મરખરદદરદદે.

૪૫ પ૦-મે બં મેર ! વચ્છરવામમે દિરદદે ?

४०-संजयफले.

४२ प्र०-से णं भंते ! संजये किंफले ?

४०-अणण्डयफले.

४३ प्र०-एवं अणण्डये ?

४०-तवफले.

४४ प्र०-तवे ?

४०-बोदाणफले.

४५ प्र०-से णं भंते ! बोदाणे किंफले ?

४०-अकिरियाफले.

४६ प्र०-से णं अकिरिया किंफला ?

४०-सिंद्धिपञ्चवसाणफला.

(दूतक-२, उ० ५. रा. जि. पृ० २८३-२८४)

उत्तराध्ययनः—

दुमपत्तए पंडुअए जहा निवटइ राइगणाण अञ्चए ।
एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १ ॥
इसगो जइ ओसविदुए थोवं चिहति छंवमाणए ।
एवं मणुआण जीविअं समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २ ॥
परिजूरइ ते सरीरयं केमा पंडुरगा भवंति ते ।

से सोयपळे ॥ हायइ समयं गोयम . मा पमायए ॥२१॥
अरई गंठं विगईया आयका विविहा कुसंति ते ।
विहटइ विटंसइ ते सरीरयं समयं गोयम ! मा पमायए ॥२४॥
शुळिउद सिणेहमण्णो कुमुय मारइयं व पाणियं ।
से सव्वसिणेहवज्जिए समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २८ ॥
चिह्वाण घणं ॥ मारियं पट्टइआं हि सि अणगारिअं ।
मा पंतं पुणो वि आविए समयं गोयम ! मा पमायए ॥२९॥

ણ હુ જિણે અજ્ઞ દીસઈ ઘઘુમણ દીસઈ મગ્ગદેસિણ !
 સંપઈ નેઆઝણ પહે સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥ ૩૧ ॥
 અવસોહિય કંટગાપહં ઓહ્ચો સિ પહે મહાઝયં !
 ગચ્છાસિ મગં વિસોહિયા સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥ ૩૨ ॥
 તિણ્ણો સિ અણ્ણમં મહં કિં પુણ ચિટ્ઠાસિ તીરમાગચો ?
 અભિતુર પારં મપિત્તણ સમયં ગોયમ ! મા પમાયણ ॥ ૩૪ ॥
 ઘુદ્ધસ્સ નિસમ્મ માસિયં સુકહિયમદ્દુપદોવસોહિયં !
 રાગં દોસં ચ ઊંદિયા સિદ્ધિગઈ મણ ગોયમે ॥ ૩૭ ॥

—(૧૦ અધ્યયન)—

જો છોઈ વંમણો યુત્તો અગ્ગો વા મહિમ્મો જહા !
 સદા કુસલસંદિહં તં વયં યુમ માહણં ॥ ૧૯ ॥
 જો ન સજ્જઈ આગંતું પઠ્ઠયંતો ન સોઅઈ !
 રમણ અજ્ઞવયણમ્મિ તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૦ ॥
 તસે પાણે વિયાણિત્તા સંગહેણ ચ ચાવરે !
 જો ન હિંસઈ તિવિહેણ તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૨ ॥
 કોહા વા જઈ વા હાસા છોહા તા જઈ વા મયા !
 મુસં ન વયઈ જો ડ તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૩ ॥
 ચિત્તમંતમચિત્તં વા અપ્પં વા જઈ વા વહું !
 ન ગિણઈ અદત્તં જો તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૪ ॥
 દિવ્વ—માણુસ્સ—તેરિચ્છં જો ન સેવેઈ મેદુણં !
 મણસા કાય—વક્કેણં તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૫ ॥
 જહા પોમ્મં જલે જાયં નોવઝિપ્પણ વારિણા !
 ઇવં અઢિત્તં કામેઈ તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૬ ॥
 અહોલુપં મુહાર્જીવિ અણગારં આરુચ્ચણં !
 અસંસત્તં ગિદ્ધત્થેઈ તં વયં યુમ માહણં ॥ ૨૭ ॥
 ન વિ મુંદિણ સમણો ન ઝંઝારેણ . .

न मुणी रण्णवासेणं कुसवीरेण न तावसो ॥ २८ ॥

समपाए समणो होइ बंभचेरेण बंभणो ।

नाणेण य मुणी होइ तवेणं होइ तावसो ॥ २९ ॥

कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ स्वत्तिओ ।

वइस्सो कम्मुणा होइ सुदो हवइ कम्मुणा ॥ ३० ॥

एवं गुणसपाडत्ता जे इवंति दिउत्तमा ।

ते समत्था स उद्धुं परं अप्पाणमेव य ॥ ३३ ॥

—(अध्ययन २५-यहीय)

दशयैकालिकः—

जया जीवमजीवे अ दो वि एए बियाणइ ।

तया गइ बहुविहं सब्वजीवाण जाणइ ॥ १४ ॥

जया गइ बहुविहं सब्वजीवाण जाणइ ।

तया पुण्णं च पावं च वंघं मुक्खं च जाणइ ॥ १५ ॥

जया पुण्णं च पावं च वंघं मुक्खं च जाणइ ।

तया निब्बिदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ॥ १६ ॥

जया निब्बिदए भोए जे दिव्वे जे अ माणुसे ।

तया चयइ संजोगं सद्धिभतरवाहिरं ॥ १७ ॥

जया चयइ संजोगं सद्धिभतरवाहिरं ।

तया मुंदे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ॥ १८ ॥

जया मुंदे भवित्ताणं पव्वइए अणगारियं ।

तया संवरमुक्किटं धम्मं फासे अणुत्तरं ॥ १९ ॥

जया संवरमुक्किटं धम्मं फासे अणुत्तरं ।

तया धुणइ कम्मरयं अबोहि—कलुसं कटं ॥ २० ॥

जया धुणइ कम्मरयं अबोहि—कलुसं कटं ।

तया सब्वत्तर्ग नाणं दंसणं चाभिगच्छइ ॥ २१ ॥

—(चतुर्थ अध्ययन)

મજ્ઞાપના—

સે કિં તેં આરિયા ?

(આરિયા) નરવિદ્યા પળ્લતા. તેં જાહ-સેતારિયા
જાનિઆરિયા, કુહારિયા, કમ્મારિયા, સિળ્પારિયા, ધાગારિયા,
નાળારિયા, દંસળારિયા, ચારિતારિયા.

સે કિં તેં સેતારિયા ?

સેતારિયા અદ્વચ્ચીસતિવિદ્યાગા—

રાપગિહ મગહ, ચંપા અંગા, તદ તાપકિષિ ચંપા ય ।

કંચણપુરં કલિંગા, વાળારસી ચેવ કાસી ય ॥

સાપ્પ કોસળા, ગયપુરં જ કુરુ, સોરિયં કુસદ્ધા ય ।

કંપિલ્લં પંચાલ્લા, અદિચ્છતા અંગલા ચેવ ॥

વારવડં સોરઢા, મિદિચ્છ વિદેશ ય, વચ્છ કોસંઘી ।

નંદિપુરં સંદિલ્લા, મદિલપુરમેવ મલયા ય ॥

વડરાઢ વચ્છ, વરણા અચ્છા, તદ મલિયારડં દસળ્લા ।

સોચિવચ્ચં ય ચેદી, ચીપમયં મિતુસોચીતા ॥

મદુરા ય મૂરસેળા, પાવા મંગી ય, માગ પુરિવદા ।

માવન્થી ય કુળાલ્લા, કોટીચરિયં ચ છાટા ય ॥

સેવરિયા વિપ નયરી કેકવમદ્દં ચ આરિયં મગિર્મં ।

શ્વપુન્નલી ત્રિગાગં ચક્રીણં રામ-કન્દાર્ગં ॥ સે તેં સેતારિયા.

સે કિં તેં જાહમારિયા ?

જાહમારિયા છન્ધિયા—

અંબઢા ય કાલિદા ય વિદેશા વેદમાદમા ।

શ્વિયા પુંગુના ચેવ ॥ યવા શ્વમ્મનાઈમો ॥ સે તેં

જાહમારિયા.

સે કિં તેં કુહારિયા ?

કુહારિયા છન્ધિયા—ડળ્લા, મોળા, રાહ્મા, દસમાલા,

નાયા, કોમ્મા—સે તેં કુહારિયા.

સે કિં તં કમ્મારિયા ?

કમ્મારિયા અણેગવિદા-દોસિયા, છાચિયા, કપ્પાસિયા, મુલ્લવેયાલિયા, મંટવેયાલિયા, કોલાલિયા, નરવાહણિયા જે યાડવને તદ્દપ્પગારા. સે સં કમ્મારિયા.

સે કિં સં સિપ્પારિયા ?

સિપ્પારિયા અણેગવિદા પળ્લત્તા, તં જહા:-તુળ્લાગા, ઠંતુવાયા, પટ્ટાગા, દેયદા, વરુદા, ઉન્ચિયા, કઢપાડયારા, ઇંમપાડયારા, ઉચારા, વજ્જારા, પુચ્છારા, લેપ્પારા, ચિત્તારા, સંતારા, દંતારા, મંદારા, જિજ્ઞાસારા, સેહારા, કોઢિગારા-જે યાડવને તદ્દપ્પગારા સે સં સિપ્પારિયા.

સે કિં તં માસારિયા ?

માસારિયા તે ણં અદ્દમાગદાપ્પ માસાપ્પ માસેત્તિ, તત્થ વિ ય ણં જત્થ વંમી લિલ્લી પવત્તઇ. વંમીપ્પ ણં લિલ્લીપ્પ અદ્દારસ વિદે હેલ્લવિદાણે-વંમી, મવળાણિયા, દોસાપુરિયા, સ્વરોટ્ઠી, પુલ્લસારિયા, મોગલ્લયા, પદરાડયા, અંતલ્લારિયા, અલ્લ-રુપ્પિયા, વેળ્લયા, નિળ્લયા, અંકલિલી, ગણિઅલિલી, ગંધ-પ્પલિલી, આયંસલિલી, માદેસરી, દોમિલિલી, પોલ્લિલી-સે સં માસારિયા”-(પ્રથમ પદ પૃ. ૫૫-૫૬-સમિતિ).

હેવટ, આ નિબંધ વખતના માને ૫૦ વિધુજેખર સાબીજીની ‘પાલ્લિપ્રકાશ’ની પ્રસ્તાવનાની વજ્જી નકાવ મળી છે. એમાના કેટલાક ઉદાહરણો જે અહીં નાંધેલા છે: માટે નંબરો અને કેટલીક સ્થાનાઓ આપણા જાહેર અધ્યાપક રા. નસિરુલ્લાખાનને આભાર માની આપણે કંટાળો આપ્યો તે બદલ લખાયા વાચુ ૩.

પ્રજ્ઞાપના—

સે કિં તં આરિયા ?

(આરિયા) નવવિદ્યા પળ્લવા. તં જહા-સ્વેત્તારિયા,
જાતિઆરિયા, કુલારિયા, કમ્મારિયા, સિપ્પારિયા, માતા-
રિયા, નાનારિયા, દંસનારિયા, ચારિત્તારિયા.

સે કિં તં સ્વેત્તારિયા ?

સ્વેત્તારિયા અદ્ધછબ્બીસતિવિદ્યાના—

રાયમિદ મગદ, ચંપા અંગા, તદ તામલિસિ વંગા ય ।

કંચનપુરં કાલિંગા, વાનારસો ચેવ કાસી ય ॥

સાણ્ય કોસલા, ગયપુરં ચ કુરુ, સોરિયં કુસટ્ટા ય ।

કંપિલ્લં પંચાલા, અદિચ્છતા જંગલા ચેવ ॥

વારવર્ધ સોરઠા, મિદિલ્લ વિદેહા ય, વચ્છ કોસંથી ।

નંદિપુરં સંદિલ્લા, મદિલપુરમેવ મલ્લયા ય ॥

વહરાદ વચ્છ, વરણા અચ્છા. તદ મલ્લિયાવર્ધ દસળ્લા ।

સોત્તિયવર્ધ ય ચેદી, વીયમય મિંધુસોવીરા ॥

મદુરા ય મૂરસેળા. પાવા ખંગી ય, માસ પુરિવટ્ટા ।

સાવન્થી ય કુનાલા, કોટીવરિસ ચ છાટ્ટા ય ॥

સેયવિયા વિય જયરી કેકયઅદ્ધં ચ આરિયં મણિર્મં ।

સ્થુપ્પત્તી ત્રિજાણં ચત્તીણં રામ-કણ્ઠાણં ॥ સે સં સ્વેત્તારિયા.

સે કિં તં જાદ્ધઆરિયા ?

જાદ્ધઆરિયા છવ્વિદ્યા—

અંબદ્ધા ય કાલિદા ય વિદેહા વેદગાદ્યા ।

હરિયા તુંતુળા ચેવ છ ય્યા રૂમ્મનાર્દમો ॥ સે સં
જાદ્ધઆરિયા.

સે કિં તં કુલારિયા ?

કુલારિયા છવ્વિદ્યા—રૂમ્મા, મોમા, રાદ્ધમા, રૂમ્માના,
નાવા, કોરબ્બા—સે સં કુલારિયા.

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ

[બાંધનનારખશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયના આધારે]

અધ્યાપક શ્રમિક-શાસ્ત્ર ઓટાલાલ પરીખ

દેવાનામિદમામગ્નિ યુતયા દાગ્ન્યં ચત્રં વાહુપય

દદેનેદમુમાદતવ્યનિયતે સ્વાકે વિધર્મઃ ક્રિયા ।

તૈશુભ્યંક્રમયત્ર તોત્રવર્તિતે માતારમં દરપમે

નાટયં મિત્રમદયેતેતત્ર વદુભાવ્યેઃ જમાદાવયમ્ ॥

વાલ્મીકિયમ. માતૃચિકામિમિત્રમ. ઓ. ૧, ક્ષી. ૭.

(મુનિઓ આને [નાટકને] દેવોના દાગ્ન્ય [ચિહ્ને] ૩ દિવસ દિવસ] પણ ખાને છે. ૨૬ આને [આસંગુલ પોતાના અંગનાં] એ પ્રકારે વિભાજ કર્યું છે. આમ જળ યુગપ્રાપ્તી [મન, મનુ, તમન.] ઉપલબ્ધ થઈ વિવિધ રમવાળું કૌતુકરિત્ત જન્મ્યું છે. બિન્ન કેચિવાગા સાંકેત આનેક રીતે પ્રલભ કરનાર પણ એક નાટક જ છે.)

સાહિત્ય પ્રકારોના અપભ્રંશી ચર્ચામાં નાટકનું હવેનું પ્રથમ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે ૪. આ પ્રથમ આનેક રીતે સર્જક છે. હવે એનો નિર્ણય થાય છે એમ હવે સ્પષ્ટ નહિ જાય. સર્જક એક રીત જૂના મધ્યમ આને કોઈ પરંપરામાં આ પ્રથમ રીત એક વિચારો થયા હોય તે એક. સ્ત્રી લેખકોને જોડે એક. એક સિદ્ધાન્ત નાગરી હોય. એ છે. આ નિર્ણય ૪૦: હવે જાણ નાટ્યશાસ્ત્રના પદના અધ્યાયમાં આ પ્રથમ રીતે આને નાટકના સ્વરૂપ વિષે નોંધાયેલો આવે છે તે આજના અગ્રણ્ય રજુ કરવાનો છે. સાથે સાથે જૂમિકા ૩૫ ઉપલિ રીતે જૂનું મોટું ચર્ચો કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે.

નાટકની ઉત્પત્તિ એટલે શું એ અગ્ર વધારે ૧૧૮ ૩૩ નાટકમાં સમગ્ર જાણી કરાએનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૧૯ ૩૪ - - સહા એને કાવ્ય અથવા સાહિત્ય પ્રકાર તરીકે રજુ કર્યો છે. ૧૨૦

૧. શુભોમામદાગ્ન્ય-ચતુર્ણ વિધાને પુનઃ । જાતેચળા-

of Literature, pp. 15-19

નાટકની વિચિત્ર રીતનું લક્ષણ આપતાં સ્પષ્ટ કનુવ દરીદે છે કે એમાં બીજા એક જાણો પણ સરખો ભાગ છે. પ્રસિદ્ધ આધર્શારિ-
કોમાં સૌથી પ્રાચીન^૨ ભામક નાટકને ‘અભિનેયાર્થ’ કહે છે.^૩
આમાં અર્થ જોડવવાનું કામ કાવ્ય કે સાહિત્યનું છે; પણ અભિનય
બીજા જાણો વિષય છે—નૃત્યનો.^૪ અને તેની આવશ્યકતા લગભગ
અર્થના જોટણી જ છે. બીજા જાણોનું—ચિત્ર, સંગીત વગેરેનું
—ગૌણ સ્થાન છે.

હવે નાટકની ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં આ બન્ને બાબતોનો વિચાર
કરવાનો છે. નાટક શબ્દ એ જદ્-ધાતુમાંથી બનેલો છે. અને આ
બાબત એમ સૂચવે છે કે નાટકનો મૂળ સંબંધ નૃત્ય સાથે છે. એટલે
પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ નૃત્ય સાથે ‘અર્થ’ ક્યારે અને કેવી રીતે
મળી નાટકનું સ્વરૂપ બંધાયું ?

આર્ય જાતિના જૂનામાં જૂના યંચ જમ્બેદમાં દૃષ્ટિ કરીએ તો
જણાય છે કે એમાં નૃત્ય અને તેનાં બીજાં રૂપોનો ઉપયોગ લગ-
ભગ નવ દસ વાર વ્યવહાર છે. નામનાસાઓની ઉપમા પણ અપાય
છે: નૃત્યતામિષ (૧૦-૭૨-૬).^૫ આ ઉપરથી જમ્બેદાણીન
સમાજમાં આ જાણી દવાલી સ્થેતાઈથી કંઈપણ થકાય છે. પણ તે

૨. જુઓ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી સંપાદિત પ્રતાપહરયણ-
મૂષળની પ્રસ્તાવના. (B. S. S.)

૩. નાટકં દ્વિપરીચમ્યારાસકસ્કન્ધકાદિ ચત્ ।

ઉત્કં તદ્અભિનેયાર્થમ્.....૨૪. ૫. ૫.

૪. સરખારે:—

“ Indian acting or dancing—the same word,
Natya, covers both ideas.” Introduction p. 3. અને
“ Natya is dancing used in a drama combined
with an original plot.” p. 14. The Mirror of
Gesture, Trans. by A. Coomarswamy.

૫. વિદ્યોત્તેજો એવો મત છે કે જદ્-ધાતુ પ્રાચીન ભાષાનો
અને તે સંસ્કૃત ‘નૃત્ય’ને બનેલો છે. (જુઓ Monier Williams’
San-Eng. Dictionary.) અને Weber’s History of
Indian Literature, p. 197.

૬. ઉપમા સહજમાં “અર્થિ વેર્થાંચિ વયતે નૃત્તરિષ્.”
૧-૪૨-૪.

સમયમાં અભિનયકારા દર્શની રમત એટલેટલાટલે-
અને આ દશાનો સંધામ થયો હતો એ ચોક્કસ થી થયેલી
છતાં એ એનો સંભવ છે. જ્યોત્સનાં કેટલાંક દર્શો સંસ્કૃત
છે, તેમજ યમ-યમી, પુરુષ-ઉર્વશી, રાધા દિગ્ગજાનના
આ સંવાદોને સામિત્ય બોધાતાં દર્શકોએ તે વાત જાણીને
ધામે ખરા ! પણ ખાતરીથી કહું છું કે આ વર્તિ

દશાવરણનો અને અભિનયનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે
હો એ કહેવું અશક્ય છે. પણ એ થી જો સંસ્કૃતિ
અનેક દર્શના દર્શી સમ્ય છે.

અમુક અભિનય માણસને સમજાવે છે. એમ કે જે
દર્શો કે જે થોડા ધણા અભિનય નિષ્ણદોએ માન્ય થયેલી
આ સ્વાભાવિક જાતિ સાદિત્ય પણ કોઈ કોઈ એ સ્વ
સાદિત્યના ગમે તે પ્રકારમાં-મદાસત્વ, દર્શો દર્શકો-અમુક
અભિનય અપેક્ષિત છે. -વળા દર્શિયત્વ એ સ્વ
નારના મનમાં અમુક અભિનય સ્થાપી દે છે.

ખોટા સ્વાભાવિક વાચક એ કે જેને કોઈ કોઈ દર્શક
તેમ અભિનયને વધારે અવધાન આપીએ તેમજ કોઈ કોઈ
નમાથી પણ નાટકનાં સુચના મળી શકે તે પ્રકારે કોઈ કોઈ
એ સમગ્ર નાટ્યના સમગ્ર દર્શકોએ સમજાવે તે પ્રકારે
એમ પણ એ અને વાચક સમગ્ર દર્શકોએ સમજાવે તે પ્રકારે
વાંચી અને દર્શી એને મને છે. દર્શકોએ સમજાવે તે પ્રકારે

accordant with the older scholars, [Hind. Lit. Soc.]
and L. 11, 12, in the second part of the
of the Rigveda, in which the
specimen of the early form of
the prose has been preserved in
dramas. Elsewhere the
the hymns in which the
logues." એટલે કે એ પ્રકારે
ઉ. Macdonell and [Hind. Lit. Soc.]

આખ્યાનો વિનાહુ મુખ્ય સાધન હતું. ૧૦ આ આખ્યાન સાધારણ રીતે સામિનય કહેવાતું હતો. તેમાં ઉદ્દામ કાર્યનો અવરો ભાવનો પ્રસંગ દર્શાવવામાં અભિનયનો ખાસ ઉપયોગ થાય એ જ્ઞાતાનું વિક છે. (માણુમટની કથામાં આ ઘણી વાર જોઈએ છીએ). અહીંના વિશેષતા તે તે પાત્રમય થઈ જવામાં છે. કુસંગ ઠરિઓ અને ઓતાજનોના ખ્યાલમાં એ વિશેષતાને આવતાં વાર ન લાગે. આખ્યાનમાં જ સંવાદવાળા ભાવમય ભાગો આ પ્રમાણે એક અથવા વધારે માણુસોથી દર્શાવતાં નાટકને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય. આ દૃષ્ટિએ નાટકના પૂર્વજનું સ્વરૂપ આતું કંઈ હોય; કથાના નિરૂપણમાં સાધારણ બાળતેનું વર્ણનકારા કથન અને ભાવમય પ્રસંગોનું સામિનય પદ્ય, ગીત કે સંવાદ દ્વારા દર્શન; પ્રારંભમાં અને વચમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં આ કામ એકાદ માણુસ કરે. અને બાકીના ભાગ ભજવી બતાવાય. આ રિકાસની સરખાતમાં વર્ણનનો ભાગ વધારે રહેતો હતો અને જેમ જેમ નાટ્યકલા દર્શન થતી હતી તેમ તેમ તે ઓછો થતો હતો. આ બાળતેનો ખ્યાલ ભાસના પંચરાત્રમાંથી કેટલેક અંશે આવે છે. પ્રારંભમાં થઈ પૂરો વધાતું જરા લાંબું વર્ણન તથા પ્રાસણો આપે છે; અને આમ કથાની પૂર્વભૂમિકા સમજાવી નાટક શરૂ થાય છે. આ દૃષ્ટિ નાટકની સામીય ચર્ચામાં પણ દેખાઈ આવે છે. ધનંજય દર્શપદ્યમાં કહે છે કે

“ત્રેયા વિભાગઃ કર્તવ્યઃ સંસ્થાપોદ યસ્તુતઃ ।

સૂચ્યમેવ ધ્રુવેત્ કિંચિદ્ વૃથાવ્યવ્યયમયાપરમ્ ॥

૬૬, પ્રકાશ ૧.

(અહીં બધી વસ્તુના એ વિભાગ કરવા જોઈએ;.....એમાં કેટલુંક સૂચ્ય થાય અને બાકીનું ‘દસ્ય અવ્ય’ થાય.) વિષ્ણુનાક વગેરે આ સૂચ્ય ભાગ માટે છે કે જે સાધારણ રીતે ‘નીરસ અને અનુમિત વસ્તુવિસ્તાર છે. ’

ઉત્પત્તિના આ અહેવાલમાં ફક્ત એક જ બાળત સમજાય છે. તે એ છે કે—નાટક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે થી રીતે. ‘આખ્યાન

૧૦. એતરેય પ્રાકલ્પમાં ‘રામસ્ય’ વખતે ‘શોનરોષ આખ્યાન’ તથા ‘આસ્વામર્ચિદ્’ વગેરે માટે જુઓ ‘Vedic Index, Vol. I, p. 52. નાટકનો ઉદય થયા પછી પણ આખ્યાનો જોવાતાં હશે. તે માટે જુઓ ‘વાસ્તવાનનું કા. સ. વિદ્યાસમુદેશ શરદ્ધા આસ્વામર્ચાન.

અમારે જોઈ શકાય તેવા રીતિરિવાજો દ્વારા જીવનને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી.

પ્રથમ પ્રકારના રીતિરિવાજોને નાસ્તિક રીતિરિવાજો કહેવાય છે. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી.

આ રીતિરિવાજોને નાસ્તિક રીતિરિવાજો કહેવાય છે. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી.

આ રીતિરિવાજોને નાસ્તિક રીતિરિવાજો કહેવાય છે. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી. આમાં કોઈપણ રીતિરિવાજોની કોઈપણ પ્રતિકૃતિ નથી.

સાંપ્રદાયિક દર્શનના પાંચ

Yet, on the whole, it would appear that drama took its origin, not from the imitation of men, but from the actions, whether legendary or mythological, of far more worshipful beings than men, that is to say, of Divine Beings, the very gods themselves." etc. p. 666.

સમાજને રોચક થાય છે. એક પ્રજાએ બીજી પ્રજા પર વિજય મેળવ્યો હોય ત્યારે એનું પુનર્દર્શન આહ્વાદક અને ઉત્તેજક થાય છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે આઘનાટકનો વિષય. એ દેવતાઓએ રાક્ષસો ઉપર મેળવેલો વિજય છે. ભરત મુનિના પુત્રોનો એ આઘ પ્રયોગ છે.

આ પ્રમાણે અવસ્થા અનુકૂલિતું બીજા માણસની પ્રદૂતિમાં છે. પણ એમ પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે કે આ પ્રમાણે લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાના રીવાજ ઉપરથી દેવપરાક્રમનું અનુકરણ કરવાની સૂચના મળી હશે કે દેવપરાક્રમના અનુકરણ ઉપરથી લૌકિક પરાક્રમનું અનુકરણ કરવાનું સૂચનું હશે ? આ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો અશક્ય છે. બન્ને પ્રકારના મત પ્રચલિત છે. મને આ બન્ને રીવાજો સમજાલીન અને એક બીજાના ઉપકારક લાગે છે. એ બન્નેનું મૂળ જનસ્વભાવમાં છે.

પણ એમાં સાહિત્યનો તન્તુ પછીથી મળ્યો હશે એમ લાગે છે. સાહિત્યનું પ્રથમ સ્વરૂપ વર્ણનાત્મક આખ્યાનનું જ હશે.^{૧૨} આખ્યાનમાંથી નાટકનો કેવી રીતે સંભવ છે એ ઉપર બતાવ્યું છે. નાટકને અનુકૂળ આખ્યાનને ઘડવાનું કામ ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમાંથી સ્વેચ્છાથી સૂઝે એમ છે.

સંસ્કૃત નાટકને બીજા કોઈ દેશના નાટકમાંથી સૂચના મળી હશે ? વેબર, સ્મીથ વગેરેના એવો મત હતો કે ગ્રીક નાટકમાંથી

૧૨. સરખાવો.

"The primary element of literary form is the ballad dance. This is the union of verse and musical accompaniment and dancing; the dancing being, not exactly what the word suggests to modern ears, but the imitative and suggestive action of which an orator's gestures are the nearest survival. Literature, where it first appears spontaneously, takes this form; a theme or story is at once versified, accompanied with music, and suggested in action." Moulton's Modern Study of Literature. p. 11.

સંસ્કૃત નાટકને સૂચના મળી છે. પણ જન્મેના દુષ્કાતામક અભ્યાસથી, અને જન્મેની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિની પૂરેપૂરી શક્તિ દોવાથી મથા મરા વિદ્વાનો એમ માને છે કે સંસ્કૃત નાટકનો ઉત્પ અને વિકાસ સ્વતંત્ર છે.^{૧૭}

નાટકની ઉત્પત્તિ વિષે સંબંધિત મતોની ચર્ચા કરી આપના આગળ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયનો સાર રજુ કરી છું. નિર્ણયસાગરે પ્રકાશિત કરેલી આદ્યતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. પાઠ તુટિત અને ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે કેટલીક જગાએ સ્લોકો સ્પષ્ટ થયા નથી. 'એક અનધ્યાયને દિવસે જપ કરી નિરુત્તર થઈ પુત્રો સાથે બેઠેલા ભરતમુનિની પામે આવેલ વગેરે ઋષિઓ આત્મા અને પુત્રપુત્ર:

નાટયર્થદઃ કથં શાયમુષ્મન્નઃ કસ્ય વા કૃતે ॥ ૪ ॥

કત્યક્કઃ કિમમાણક્ય પ્રયોગશ્ચાસ્ય કીદૃશઃ ॥ ૫ ॥

(નાટ્યવેદ કેવી રીતે અને કોના માટે ઉત્પન્ન થયો? એના કેટલાં અંગ છે અને એનું પ્રમાણ કેટલું છે? અને એનો પ્રયોગ કેવો છે?)

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રીવાજ પ્રમાણે ત્રેનાયુગમાં લોકમાં થએલી અનવસ્થાથી વાત શરૂ કરી મહેન્દ્રાદિ કેવોને બધા પાસે મોકલે છે. 'આ અનવસ્થાના વર્ણનમાં એક વાચ્ય 'માન બેન્ડ એવું છે. 'મામ્ય-ધર્મે પ્રયુક્ત મુ. (આત્મા અને પ્રજા સહ) લોકમાંથી નાગરિકતા-વિદ્યમાન-સગૃહારીપણ આત્મા ગય દત્તા. નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિ માટે આવી પરિસ્થિતિ એ ખરેખર દરેક વાચક માટે.

દેવતાઓની આગળના વિચારના જેવી છે.

મોહનીયકર્મિણામ્ના નૃત્યં શબ્દં ચ ચન્નયત્ ॥ ૧૧ ॥

ન વેદવ્યવહારોદયે સંધાય. શુદ્રજ્ઞાનિપુ

તત્તમામ્મૃજાપર વેદં વલ્લમ માર્યર્થનિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

(એક તો નાટ્ય-શાસ્ત્રને લીધે કે જે દસ્ય અને અભ્ય દોષ. આ (વિદ્યાના) નો અવસ્થા શરૂ જનિઓમાં કરાવાતો નથી. તેથી પાન-... નો ઉલ્લેખ ન કરવો.)

૧. ... Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol. 4, p. 888; અને Early History of India by A. A. Smith.

૧૨. નિ. તા. આદ્યતિમ વેદવિદ્યારોદય એવો પાઠ છે. ઉપરના પાઠ એનંદની કેન્દ્ર આદ્યતિનાથી લીધા છે.

રેવતાઓ જોની ધ્રુજા કરે છે તે ‘ક્રીડનીયક’ છે. ક્રીડાનું-
વિનોદનું-સાધન છે. જોમની પાસે જાણે નૃત્યનું દ્રશ્ય ક્રીડનીયક છે;
અને આખ્યાનનું શ્રવ્ય ક્રીડનીયક છે. એ બન્નેના સંયોગવાળું ત્રીજું
ક્રીડનીયક જોઈએ છે!

અત્યાર સુધીના વેદો (અને તેનાં શાસ્ત્રો) સાર્વવર્ણિક નથી.
એ સોમને નવું શાસ્ત્ર સાર્વવર્ણિક-ચંદ્રો પણ ઉપયોગ કરી લઈ એનું
જોઈએ છે. આ શું સૂચવે છે? નાટક એ સાર્વભૌમિક કળા છે.
તેના અનેક પારિભાષિક ચંદ્રો^{૧૫} સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાકૃત-
જનની કળા છે. નાટકે બજવવાનું મૂળ કામ કુલીકવોનું-ચંદ્ર જાતિ-
ઓનું હતું.^{૧૬} પણ સરકારી જમાનામાં એને ઉચ્ચ સ્થાન મળી ગયું.
દેવોએ જોની ધ્રુજા કરી. એના શાસ્ત્રને વેદનું સ્થાન મળ્યું. અને
એ નાટકે બજવનારાના પૂર્વજને કાવિનું પણ પ્રાપ્ત થયું. અને છતાં
એ પોતાનું મૂળ સ્થાન ન છોડ્યું. સાર્વવર્ણિક-આ એક કામ
જાણે નાટ્યકલાના અભ્યુદયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

પિતામહે મહેન્દ્રને રજા આપી અને ‘સેતિહાસ પંચમવેદ’
કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ચારે વેદમાંથી નાટકને જોઈતી ચાર વસ્તુઓનું
મંડળ કરી લીધું.

‘જપ્રાહ પાઠયમૃગયેદાન્ સામખ્યો ગીતમેય ચ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાથવેળાદપિ ॥ ૧૭ ॥

(જગવેદમાંથી પદ્યવર્ણ મંડળ કર્યું; સામમાંથી ગીત, યજુ-
ર્વેદમાંથી અભિનયો અને અશ્વર્વેદમાંથી રસ.)

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનો છે. શાસ્ત્ર બધે પોતાને
પહેલું ગણે પણ શાસ્ત્ર પહેલાં વસ્તુ છે એ નિર્વિવાદ છે. પહેલી
બાપા અને પછી બાકરજી, તે પ્રમાણે પહેલાં નાટક અને પછી
નાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા નરસા બધાં નાટકોને
અનુભવ હોવો જોઈએ. કેવળના નૃત્યન ૩૫૨વી નાટકની મુખ્ય
બાજતોનું લખનારને કેટલું ચોક્કસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫. જેવા કે-મોદ્દાવિતમ, વિવ્યંક, રાસક, સદૃક
પ્રત્યાદિ.

૧૬. જુઓ-અર્થશાસ્ત્ર. શૂદ્રસ્ય.....કારકકૃતીલયકર્મ ચ.।

અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર. ૧. અ. ૩.

‘ભરતમુનિ પિતામહ પાસે જાય છે. શામ શીખી લે છે અને
‘હું છું હર’ એમ પૂછે છે. પિતામહ પ્રયોગ માટે આજ્ઞા કરે છે:

“અયં પ્વજમહઃ શ્રીમાન્ મહેન્દ્રસ્ય પ્રવર્તતે ।

અપ્રેદાગીમયં ચેદો નાટ્યસંજ્ઞઃ પ્રયુજ્યતામ્ ॥ ૨૧ ॥

(મહેન્દ્રનો શ્રીમાન્ ધ્વજમહેન્દ્રસ્ય પ્રવર્તે છે. નાટ્યવેદનો આ
અવસરે બંદી પ્રયોગ કરે.)

‘પછી ભરતમુનિ નાન્દી કરે છે; અને નાટક શરૂ થાય છે.

‘તદન્તેડમુકૃતિર્યદ્વા યયા દૈન્યાઃ સુરૈર્જિતાઃ ॥ ૨૪ ॥

(તેના [નાન્દીના] અન્તે દૈત્યો દેવતાઓ વડે છતાપા તેની
અનુકૃતિ કરી.)

પ્રયોગ સગલ થયો, દેવતાઓ ખુલ્લો થઈ ગયા અને ઉપકરણોનો
વરસાદ વરસાડ્યો.

રાક્ષસો પણ ત્યાં હતા. તેઓને આ પ્રયોગથી સતોષ ન થયો!
વિરૂપાક્ષે હાથુ ‘તેન્યમિચ્છામહં નાટ્યમેતદ્વાગમ્યતામિતિ । ‘આસો
બંદીથી આ નાટ્ય અમારે તથા બેઠાનું.’ ગણનાએ વિશેષો લખ્યા
કર્તા. “નાચનાગાન વધુ સેષ્ટા અને રમ્યાને અટકાવી દીધા.”
હંડ મદાગજો હયાત વડે આ બધું જાણી લીધું, અને ધ્વજ વડે
રાક્ષસોને જાણ કરી નાખ્યા દેવતાના આવ દૈત્યથી હંમેશા બચવા
માટે બંધનસ્થિતિ બદલવાની. આથી, બધાએ વિચાર્યો પાંચ નાટ્યગૃહ
તેવારે હાજર. દેવતાઓને નાટ્યગૃહના બૂલો બૂલો બાગાનું રક્ષણ
કરવા આજ્ઞા કરી. અને

રક્ષણંટમ્ય મધ્યે તુ સ્વયં પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

જન્યથં રક્ષમધ્યે તુ ક્રિયતે પુરુષમોક્ષણમ્ ॥ ૨૧ ॥

(નાટ્ય - મધ્યમાં બધા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી
રક્ષણના નામના કારણે તેઓને આજ્ઞા આપે છે.)

આ પ્રસંગ પાંચ દેવતા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રક્ષ-
સાને ‘નામ’ કરે. રક્ષા પડ્યા વિનવતી કરી. બધાએ તેઓને
પૂછ્યું કે ‘તેના નામે નાટ્યને નાચ કહેવા આજ્ઞા છે? બધાનું
વચન સાંભળી વિરૂપાક્ષે હાથુ “તમે દેવતાઓની કબજાથી આ જે
નાટ્યવેદ તેવો છે તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કર-
વાનું [એક સંધન] હું છે.”

દેવતાઓ જેની ધમ્મા કરે છે તે 'ક્રીડનીયક' છે. ક્રીડાનું-
પિનોદનું-સાધન છે. એમની પાસે જાણે જુલનું દસ્ય ક્રીડનીયક છે;
અને આખ્યાનનું ઘન્ય ક્રીડનીયક છે. એ જન્મેના સર્વોત્તમગુણ ત્રીણું
ક્રીડનીયક જોઈએ છે।

અસાર સુધીના વેદો (અને તેનાં શાસ્ત્રો) સાર્વર્ણિક નથી.
એ સોમને નવું શાસ્ત્ર સાર્વર્ણિક-શબ્દો પણ ઉપયોગ કરી શકે એવું
જોઈએ છે. આ શું સૂચવે છે ? નાટક એ સાર્વસૌકિક જગા છે.
તેના અનેક પારિભાષિક શબ્દો^{૧૫} સૂચવે છે તે પ્રમાણે તે પ્રાગુત્ત-
જનની જગા છે. નાટક બજવવાનું મૂળ કામ કુચીકવોનું-શબ્દ જાતિ-
ઓનું હતું.^{૧૬} પણ સરેકારી જમાનામાં એને જિયુ સ્થાન મળ્યું.
દેવોએ એની ધમ્મા કરી. એના શાસ્ત્રને વેદનું સ્થાન મળ્યું. અને
એ નાટક બજવનારાના પૂર્વજને જાપિનું પદ પ્રાપ્ત થયું. અને છતાં
એ પોતાનું મૂળ સ્થાન ન છોડ્યું. સાર્વર્ણિક-આ એક શબ્દ
જાણે નાટ્યકથાના અભ્યુદયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

પિતામહે મહેન્દ્રને રણ આપી અને 'મેતિદાસ પંચમવેદ'
કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ચારે વેદમાંથી નાટકને જોઈતી ચાર વસ્તુઓનું
મહત્ત્વ કરી લીધું.

‘જપ્રાહ પાટયમૃગ્યેદાત્ સામન્વ્યો મીતમેષ જ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસાનાધર્ષણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

(જપ્રવેદમાંથી પાટયનું મહત્ત્વ છે, સામન્વ્યો મીત, યજુ-
ર્વેદમાંથી અભિનયો અને અવર્તિતન યો રસ)

આ અહેવાલ નાટ્યશાસ્ત્ર ॥ ૩૮માંનો છે. શાસ્ત્ર બંધે પોતાને
પહેલું મણે પણ શાસ્ત્ર પહેલા નહતું છે એ નિર્વિવાદ છે. પહેલી
બાપા અને પછી વ્યાકરણ, તે પ્રમાણે પહેલા નાટક અને પછી
નાટ્યશાસ્ત્ર નાટ્યશાસ્ત્રના રચનારને સારા ગરતા ધણા નાટકોનો
અનુભવ હોવો જોઈએ. ઉપરના વર્ણન ઉપરથી નાટકની મુખ્ય
બાબતોનું જ્ઞાનરને કેટલું ચોક્કસ જ્ઞાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫. જેવા કે-મોદ્દાવિતમ્, વિષ્ણોક, રાસક, સદૃક
પ્રત્યાદિ.

૧૬. જુઓ-અર્થશાસ્ત્ર. શૂદ્રસ્વ.....કારુકુચીલયકર્મ ચ.।

અર્થશાસ્ત્ર, પ્ર. ૧. અ. ૩.

‘અરુણમુનિ વિનાભદ્ર પામે ભલ છે. શાસ્ત્ર શીખી લે છે અને
‘૬ થું કાં’ એમ જણે છે. વિનાભદ્ર પ્રયોગ માટે બાધા કરે છે:

“સર્વે રાજસમદ્ઃ સીમાન મદેન્દ્રસ્ય પ્રજર્જને ।

અદેદામીમયે જેહો માટ્યમીઠાઃ પ્રયુજ્યતામ્ ॥ ૨૧ ॥

(મદેન્દ્રનો સીમાન દેવતાઓનાં પ્રવર્તે છે. નાટ્યવેદનો આ
અવસરે અંદી પ્રયોગ કરે.)

‘પછી અરુણમુનિ નાન્દી કરે છે; અને નાટક કરે થાય છે.

‘તદ્દગ્નેઽનુકૃતિપેદ્ધા યથા દિવ્યાઃ સુર્વગ્નિતાઃ ॥ ૨૪ ॥

(તેના [નાન્દીના] અને દેવતાઓનાં વડે છતાં તેની
અનુકૃતિ કરી.)

પ્રયોગ સમ્પન્ન થયા, દેવતાઓ ખસ થામ મથા અને ઉપકરણોનો
વરસાદ વરસાવ્યો.

રાક્ષસો પછી ત્યાં દગા તેઓને આ પ્રયોગથી સતોષ ન થયો !
વિરૂપાક્ષે કહ્યું ‘વિશ્વર્થમિચ્છામદે માટ્યમંતદાગમ્યતામિતિ । ‘આલો
અંદીથી આ નાટક અમારે નથી જોઈતું’ રાક્ષસોએ વિધિના ઉત્પન્ન
કર્તા. “નામનાગાન વાળી મેંધા અને રમીને અટકાવી દીધાં.”
કન્દ મનાગળે ધ્યાન વડે આ ભલ જાણી લીધું; અને હવજ વડે
રાક્ષસોને જાણ કરી નાખ્યા દેવતાના આવા કૃત્યોથી દમિષ્ઠા બચવા
માટે બર-સુ ન બ્રહ્મા પાસે ગયા, બ્રહ્માએ વિશ્વકર્મા પામે નાટ્યમૃદ
તૈયાર કરાવ્યું દેવતાઓને નાટ્યમૃદના જૂદા જૂદા ભાગનું રક્ષણ
કરવા આજ્ઞા કરે, અને

રક્ષર્પીટમ્ય મધ્યે તુ ક્ષયં યથા પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

વિશ્વર્થ રક્ષમ્યે તુ ક્રિયતે પુણ્યમોક્ષણમ્ ॥ ૬૧ ॥

(રક્ષર્પી ન મધ્યના બ્રહ્મા પોતે પ્રતિષ્ઠિત થયા અને તેથી
રંગાશીના મધ્ય નામના કૃપ જેવવાના આવે છે.)

આ પ્રનાયે કપાસો ચોળવા પછી દેવતાઓએ પિતામહને રાક્ષ-
સોને ‘મામ’ વડે રાન્ત પાડવા વિનવતી કરી. બ્રહ્માએ તેઓને
પૂછ્યું કે “તમે સા માટે નાટ્યનો નાશ કરવા આજ્ઞા છો? બ્રહ્માનું
વચન સાંભળી વિરૂપાક્ષે કહ્યું “તમે દેવતાઓની ક્રોધથી આ નો
નાટ્યવેદ તૈયાર કર્યો તે તમે દેવતાઓ માટે અમારું અપમાન કર-
વાનું [એક સાધન] કનું છે.”

નાટકના આ આદ્ય પ્રયોગના અહેવાલમાંથી નાટકની હતિ વિષે કંઈક ખ્યાલ મળે છે. આ બાબતનો ઉલ્લેખ પૂર્વે કર્યો છે. એકાદ આર્ય જાતિ બીજી આર્ય કે અનાર્ય જાતિ ઉપર જીત મેળવી આવું જ કંઈક કરતી હશે; અને હારેલી પ્રજા આ 'દાસ્યા ઉપર હુકમ' સહન ન કરાવી નાટકના પ્રયોગ વખતે વિખો પથ હતિ કરતી હશે. નાટકનો આ સ્વભાવ હજી મળે છે એમ તો કહી શકાય નહિ!

અહાનો પ્રત્યુત્તર નાટકને અંગત સતોષ અને દેવના સાધનની ભૂમિકા ઉપરથી ઉમળી જીવનના આદર્શની ઉચ્ચ અને તટસ્થ ભૂમિકા ઉપર એકાદમ મુકી દે છે. ૭૨ થી ૮૬ સુધીના શ્લોકો નાટક શું છે અને એમાં શું શું આવે એનો સગમ સંપૂર્ણ અહેવાલ આપી દે છે.

અહા વિનવે છે કે 'દેવો! કોષ કરવાની જરૂર નથી. તમારે દીક્ષગીર ન થવું.

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकः ।

कर्मभाषान्धयापेक्षी नाटययेद्धो मया कृतः ॥ ७२ ॥

नैकाग्रततोऽत्र भवतां देवानां शानुभाषणम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाटये भाषानुकीर्तनम् ॥ ७३ ॥

(તમારા અને દેવતાઓના શુભઅશુભ વિકલ્પોવાળો, કર્મ અને ભાવના અન્વય-નિયતસંબંધ-ની અપેક્ષાવાળો નાટયવેદ મેં તૈયાર કર્યો છે. આમાં કાંઈ ફક્ત તમાર કે દેવોનું-જ અનુભાષન (એટલે કે અનિયમ દ્વારા ભારદ્વજન) થવું નથી, નાટય તો તમમ ત્રિલોકના ભાવનું અનુકીર્તન છે.)

પછી જીવનના જે જે નિમ પ્રસંગ નાટકમાં આવી શકે તેનું વર્ણન કરી કહે છે કે—

नानाभाषापरमेषु नानावस्याम्लरागमकम् ॥

लोकवृत्तानुकरणं नाटयमेतन्मया कृतम् ॥ ७८ ॥

(વિવિધ ભાષાવાળું વિવિધ નિમ નિમ અવસ્થાઓવાળું 'લોકજીવન'નું અનુકરણ કરવું આ નાટય મેં તૈયાર કર્યું છે.)

અ. નાટયમાંથી નિષ્પન્ન શું થશે? લોકમાં એ શી રીતે ઉપ-
દારક થશે? ના કહે છે કે—

+ નિ. તા. આગમન. વિકલ્પકૃતઃ અને શાધિમાવનમ્

એવા અનુકરણ કરે છે જેના પાદ શિલ્પની આરતિના છે.

